

Ulomci oslikane žbuke iz apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Hornik, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:198418>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-25**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za arheologiju

Diplomski rad

**ULOMCI OSLIKANE ŽBUKE IZ APODITERIJA RIMSKIH
TERMI U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA**

Dora Hornik

mentorica: dr. sc. Iva Kaić, red. prof.

komentor: dr. sc. Domagoj Šatović, doc.

ZAGREB, 2022.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju
Diplomski studij

Diplomski rad

ULOMCI OSLIKANE ŽBUKE IZ APODITERIJA RIMSKIH TERMI U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA

Fragments of Painted Plaster from the Apodyterium of the Roman Baths in
Varaždinske Toplice

Dora Hornik

Rad je pohranjen u knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 197 strana, 377 priloga. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Mentorica:

dr. sc. Iva Kaić, docentica, Katedra za rimsku provincijalnu, kasnoantičku i ranokršćansku arheologiju, Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Komentor:

dipl. kem. ing., dr. sc. Domagoj Šatović, docent, Odsjek za konzerviranje i restauriranje umjetnina, Akademija likovnih umjetnosti, Sveučilište u Zagrebu.

Ocjenjivači:

Dr. sc. Ana Pavlović, docentica, Katedra za klasičnu arheologiju, Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Dr. sc. Mirna Cvetko (rođ. Vukov), poslijedoktorandica HRZZ, Katedra za rimsku provincijalnu, kasnoantičku i ranokršćansku arheologiju, Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Dipl. kem. ing., dr. sc. Domagoj Šatović, docent, Odsjek za konzerviranje i restauriranje umjetnina, Akademija likovnih umjetnosti, Sveučilište u Zagrebu.

Datum prijave rada: 18. veljače 2021.

Datum predaje rada: 7. kolovoza 2022.

Datum obrane rada: 28. rujna 2022.

Ocjena: odličan (5)

ZAHVALA

Željela bih uputiti zahvalu svojoj mentorici, dr. sc. Ivi Kaić te komentoru, dr. sc. Domagoju Šatoviću, na mentorstvu, odnosno stručnom vodstvu, pomoći i svim savjetima danim tijekom procesa pisanja ovog diplomskog rada.

Zahvaljujem se i djelatnicama Antičkog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu, muzejskoj savjetnici Dori Kušan Špalj te kustosici Nikoleti Perok, na ustupljenoj arheološkoj građi (izabranim fragmentima oslikane žbuke) i dijelu literature te vodstvu po ostacima antičkog termalnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama koji je tema ovoga rada.

Zahvalu upućujem i Teji Trumbić, konzervatorici-restauratorici s Odjela za zidno slikarstvo, mozaik i štuko Hrvatskog restauratorskog zavoda, na dijelu ustupljene literature koja je korištena u ovome radu.

IZJAVA O AUTORSTVU

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Ulomci oslikane žbuke iz apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice dr. sc. Ive Kaić te komentora dr. sc. Domagoja Šatovića. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

(potpis)

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
1.1. Tema i cilj rada	1
1.2. Metodologija.....	2
1.3. Struktura rada.....	4
2. Pregled istraživanja antičke i kasnoantičke oslikane žbuke i zidnog slikarstva na području Hrvatske	5
3. Zidno slikarstvo u rimskom razdoblju.....	11
3.1. Pompejanski stilovi.....	12
3.2. Tehnologija izrade zidnih <i>fresco</i> slika	17
3.2.1. Boje i pigmenti	20
3.3. Slikari i naručitelji	24
4. Arhitektura rimskih kupališnih sklopova u antici.....	27
4.1. Gradnja, uređenje i korištenje rimskih termi	27
4.2. Apoditerij	37
5. Varaždinske Toplice.....	40
5.1. Klimatsko-geografska obilježja naselja te njegova povijest do kasne antike	40
5.2. Sklop rimskih termi	44
5.2.1. Svetište s forumom, hramovima i izvorišnim bazenom	44
5.2.2. Kupališni bazeni, bazilika i apoditeriji.....	48
5.3. Povijest istraživanja termalnog sklopa naselja	54
5.3.1. Razdoblje od 1953. do 1982.....	54
5.3.2. Razdoblje od početka 1990-ih do danas.....	58
6. Katalog	61
6.1. Skupina jednobojnih ulomaka	62
6.1.1. Skupina 1a - žuti ulomci s tragovima bijele, crvene, crne ili plavo-zelene boje.....	62
6.1.2. Skupina 2a - zeleni ulomci s tragovima bijele, žute, crvene ili plave boje.....	65

6.1.3.	Skupina 3a - plavi ulomci s tragovima bijele, žute, crvene ili zelene boje	68
6.1.4.	Skupina 4a - bordo crveni ulomci s tragovima plave, bijele, žute ili crne boje	72
6.2.	Skupina ulomaka s trakama te ukrasima inspiriranim vegetabilnim, geometrijskim ili arhitektonskim motivima	74
6.2.1.	Skupina 1b - ulomci s trakom od bijelih točaka nadsvođenih bordo crvenim lukovima	74
6.2.2.	Skupina 2b - ulomci s bordo crvenim valovitim linijama na bijeloj i svijetloplavoj podlozi, iznad polja žute boje	78
6.2.3.	Skupina 3b - ulomci s bijelim ili bež-žutim točkicama, viticama i volutama na crvenoj podlozi (čipkasti motiv)	80
6.2.4.	Skupina 4b - ulomci s bordo crvenim trokutastim motivom na bijeloj podlozi	82
6.2.5.	Skupina 5b - ulomci s bijelim iscertkanim motivima u obliku resica na bijeloj liniji	84
6.2.6.	Skupina 6b - plavo-zeleni ulomci s bijelim linijama	86
6.2.7.	Skupina 7b - ulomci sa svijetlim točkama u nizu	87
6.2.8.	Skupina 8b - ulomci s ružičastim i sivim točkama i trakama	92
6.2.9.	Skupina 9b - ulomci s bijelim, bordo crvenim, maslinasto zelenim i svijetloplavim trakama ili poljima	93
6.2.10.	Skupina 10b - ulomci s imitacijom plavog mramora	96
6.2.11.	Skupina 11b - smeđi i bijeli ulomci s crnim i crvenim trakama	97
6.2.12.	Skupina 12b - ulomci sa svijetloplavim linearnim trakama na crvenoj ili bordo crvenoj podlozi	101
6.2.13.	Skupina 13b - ulomci s bijelim linearnim trakama koje razdjeljuju crvena, bordo crvena i plavo-zelena polja	103
6.2.14.	Skupina 14b - ulomci s bijelim linearnim trakama koje razdjeljuju bordo crvena i svijetloplava polja	108
6.2.15.	Skupina 15b - ulomci s bordo crvenim i bijelim linijama i oblicima na narančastoj podlozi	111
6.2.16.	Skupina 16b - ulomci s bordo crvenim, crvenim i bijelim linijama i	

	oblicima na žutoj podlozi	115
6.2.17.	Skupina 17b - ulomci s bijelim trakama koje razdjeljuju ružičasta i smeđa polja	124
6.2.18.	Skupina 18b - ulomci s nizovima paralelnih traka ili polja s kombinacijom boja: bordo crveno-crno-bijelo.....	125
6.2.19.	Skupina 19b - ulomci s nizovima paralelnih traka ili polja s kombinacijom boja: bordo crveno-svijetloplavo-bijelo	127
6.2.20.	Skupina 20b - ulomci s bordo crvenim i bijelim trakama ili oblicima na koraljnoj (crveno-ružičastoj) podlozi	128
6.2.21.	Skupina 21b - ulomci sa zelenim trakama na žutoj podlozi.....	135
6.2.22.	Skupina 22b - ulomci s narančastim linijama i oblicima na bordo crvenoj podlozi.....	136
6.2.23.	Skupina 23b - ulomci s neidentificiranom dekoracijom plave, žute i bijele boje na bordo crvenoj podlozi.....	137
6.2.24.	Skupina 24b - ulomci s bordo crvenim i bijelim trakama na bež podlozi.....	140
6.2.25.	Skupina 25b - ulomci s nizovima paralelnih traka ili polja s kombinacijom boja: bordo crveno-svijetloplavo-zeleno-bijelo	143
6.2.26.	Skupina 26b - ulomci s bijelom trakom na crvenoj podlozi.....	148
6.2.27.	Skupina 27b - ulomci sa svijetloplavim izduženim motivima na bijeloj podlozi.....	151
6.2.28.	Skupina 28b - ulomci s bordo crvenim trokutom na svijetloružičastoj podlozi.....	152
6.2.29.	Skupina 29b - ulomci s bordo crvenim točkama na bijeloj podlozi	152
7.	Rasprava	153
8.	Zaključak	161
9.	Popis slikovnih priloga.....	163
10.	Popis literature	177
11.	Popis internetskih izvora	195
12.	Popis kratica	196
13.	Sažetak i ključne riječi (summary and keywords)	197

1. Uvod

1.1. Tema i cilj rada

Tema je ovog diplomskoga rada analiza odabranih fragmenata oslikane žbuke iz 4. st. koji su pronađeni na podu zapadnog apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, a danas se nalaze u muzejskoj čuvaonici antičkih spomenika Arheološkog muzeja u Zagrebu. Najviše je obrađenih fragmenata pronađeno 1959. i 1958. g., odnosno u sklopu arheoloških iskopanja koji su na tom lokalitetu trajali u razdoblju od 1956. do 1959. g.¹, dok je vrlo mali broj ulomaka iskopan 1979. godine. Spomenuti su fragmenti u rimsko doba činili zidni oslik koji je ukrašavao zidove, a možda i svodove apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, odnosno nekadašnjem antičkom naselju *Aquae Iasae* koje se nalazilo na istome mjestu. Fragmentirana očuvanost djela zidnog slikarstva, kakva se bilježi i za apoditerij varaždinskotopličkih rimskih termi, karakteristična je i za mnoge druge antičke lokalitete, a tomu je razlog današnja česta nedovoljna očuvanost cjelovitih antičkih rimskih građevina, pa tako i slikarija koje su ukrašavale njihove zidove i svodove.² Iznimku predstavljaju građevine u Pompejima, Herkulanumu i drugim njima bližim rimskim gradovima na području današnje Italije³, čiji su zidni oslici ostali bolje očuvani zahvaljujući erupciji Vezuva u 79. g. po. Kr., točnije sloju vulkanskog pepela koji je na tamošnje rimske zidne slike djelovao kao sredstvo zaštite od djelovanja nepovoljnih vanjskih uvjeta.⁴ Iz tog nam razloga upravo zidne slikarije građevina s tih lokacija daju barem djelomičan uvid u karakteristike zidnog slikarstva rimskog razdoblja na prostoru cijele rimske države.⁵ Osim samih zidnih oslika ili njihovih fragmenata, podatke o rimskom zidnom slikarstvu daju i neka antička literarna djela, ponajviše enciklopedija *Naturalis historia* antičkog pisca i znanstvenika Plinija Starijeg te djelo *De architectura* rimskog inženjera i pisca Vitruvija, no i neka klasicistička djela nastala u periodu od 16. do 19. stoljeća.⁶ Ponešto se o rimskom fresko-slikarstvu može saznati i iz sačuvanih rimskih štukatura⁷ i mozaika, s obzirom na ponavljanje i javljanje istih motiva i kompozicija u

¹ Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961.

² Usp. Ling, 1991., 2.; Usp. Cambi, 2020., 302.

³ Ling, 1991., 2.; Usp. McCorquodale, 1988., 14.

⁴ Ling, 1991., 2.; Bologna, 2022., 125.; Usp. McCorquodale, 1988., 14.; Lorenz, 2015., 252.

⁵ Ling, 1991., 3., 198.

⁶ Ibid., 198.; McCorquodale, 1988., 9.-10.; Pappalardo, 2008., 12.; Bologna, 2022., 125.

⁷ Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 103.

svim trima načinima ukrašavanja zidova.⁸

Osim navedenog, u radu će se iznijeti i same karakteristike naselja Varaždinskih Toplica, odnosno njegova klimatsko-geografska obilježja te kratka povijest do vremena početka kasne antike (4. st.), a obradit će se i njihov termalni sklop iz rimskog razdoblja, odnosno njegove faze gradnje i istraživanja te dijelovi i način korištenja. Nadalje, prikazat će se i karakteristike zidnog slikarstva iz rimskog doba, što uključuje pregled pompejanskih stilova, tehnologije izrade zidnih *fresco* oslika, korištenih boja i pigmenata te odnosa između slikara i naručitelja zidnog oslika, a također će biti riječi i o arhitekturi rimskih termalnih sklopova, odnosno njihovim dijelovima, gradnji, uređenju i načinu korištenja. Kratko će se navesti i primjeri pojedinih poznatih antičkih termalnih sklopova u svijetu i Hrvatskoj koji su relativno dobro očuvani, zbog čega im je struktura još uvijek čitljiva. Naposljetku, rad donosi i pregled istraživanja fragmenata oslikane antičke i kasnoantičke žbuke na području Hrvatske, odnosno radova i autora koji su već obrađivali fragmente zidnih oslika s različitih antičkih i kasnoantičkih lokaliteta u Hrvatskoj, na sličan način na koji su obrađeni i fragmenti oslika u ovome radu.

Cilj je rada dati okvirni uvid u sastav i izgled fragmenata oslikane žbuke iz zapadnog apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama te iznijeti pretpostavke o njihovom autoru u svrhu korištenja tih informacija u muzejskoj edukaciji i daljnjim istraživanjima lokaliteta, kao obogaćivanja sveukupnog saznanja o rimskom zidnom slikarstvu u Hrvatskoj i svijetu.

1.2. Metodologija

U svrhu pisanja ovoga rada, prikupljeni su i analizirani podaci iz raznih internetskih izvora te strane i domaće literature koja je tematski vezana uz rad, pa su tako korištena djela i knjige koje tematiziraju povijest i karakteristike rimskog zidnog slikarstva, arhitekturu rimskih termalnih sklopova, povijest rimske provincije Panonije te razvoj Varaždinskih Toplica u rimsko doba, što uključuje i onodobni razvitak njihovog termalnog sklopa. Potonje najviše uključuje starije radove arheologa Marcela Gorenca te Branke Vikić-Belančić, kao i one novije čije su autorice Dorica Nemeth Ehrlich te Dora Kušan Špalj, muzejska savjetnica s antičkog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu. Također su upotrebljena i pojedina godišnja

⁸ Ling, 1991., 7.

izvješća o radu zagrebačkog Arheološkog muzeja i nekih drugih muzeja u Hrvatskoj, kao i radovi autora koji su se ranije bavili analizom antičkih i kasnoantičkih fresaka ili fragmenata oslikane žbuke s područja Hrvatske iz aspekata različitih struka i znanstvenih disciplina. Posljednje se ponajviše odnosi na djela Astrid Mirjane Majkić koja su poslužila kao inspiracija ovog rada u tematskom i strukturalnom smislu.

Osim analizom internetskih izvora i literature, do pojedinih se informacija došlo proučavanjem te analizom pojedinih (više od 1400) autentičnih fragmenata oslikane antičke žbuke prostorije 1 (apoditerija; svlačionice) kupališta antičkog termalnog sklopa u Varaždinskim Toplicama koji se danas čuvaju u muzejskoj čuvaonici antičke arheološke baštine Arheološkog muzeja u Zagrebu, unutar ukupno 27 arhivskih kartonskih kutija od kojih je svaka označena zasebnim inventarnim brojem. Najviše je spomenutih ulomaka pronađeno u arheološkim iskapanjima tijekom 1958. i 1959. godine, dok ih je najmanji broj otkriven 1979. godine. Jesu li ulomci pripadali zidnoj ili stropnoj dekoraciji ostala je nepoznanica, a vrlo se malo zna i o njihovom konkretnijem mjestu pronalaska unutar apoditerija koji uglavnom nije zabilježen, no natuknut je za ulomke iz skupina 1a, 2a, 3a i 9b, odnosno većinski pod inventarnim brojevima 18042, 18043 i 18045, uz koje se nalazi bilješka da su pronađeni „uz sjeverni zid“ apoditerija ili u njegovom sjevernom dijelu. Prije analize, odabrani su ulomci fotografirani i mjereni u više navrata tijekom nekoliko posjeta zagrebačkom Arheološkom muzeju, a zatim razvrstani u određene kategorije na temelju istih ili sličnih paleta boja i motiva, a nakon čega su i stilistički analizirani. Zbog velike količine fragmenata, na vrlo je malom broju ulomaka u odnosu na njihov cjelokupni broj, točnije na ulomcima iz skupina 2a, 3a, 2b, 3b, 7b, 8b, 9b, 11b, 13b, 16b i 20b, provedena i laboratorijska, odnosno fizikalno-kemijska analiza, kojom je utvrđen kemijski sastav korištenih pigmenata i veziva na slikanom sloju žbuke. Navedenu je analizu napravio prof. Domagoj Šatović s restauratorskog odjela Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu koristeći se FTIR ili FT-IR metodom, odnosno Infracrvenom spektroskopijom s Fourierovom transformacijom. Spomenutom se metodom na nedestruktivan način mjeri stupanj apsorpcije infracrvenog zračenja u odabranome uzorku, na temelju čega se zatim može odrediti njegov molekularni sastav, odnosno identificirati pigmenti, veziva i lakovi na slikanom sloju.⁹

Naposljetku, proces izrade diplomskog rada, odnosno prikupljanja podataka u svrhu njegove izrade, uključivao je i jedan jednodnevni terenski posjet ostacima termalnog sklopa u

⁹ Puović, 2020., 112.

Varaždinskim Toplicama u svibnju 2022. godine, u organizaciji Dore Kušan Špalj te Nikolette Perok, djelatnica Antičkog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu. U sklopu tog posjeta sakupljen je dio korištene fotografske građe, a s Dorom Kušan Špalj izvršena je i izmjera dijela oslikanih polja, odnosno ostataka fresaka koji su ostali sačuvani *in situ* na zidovima apoditerija.

1.3. Struktura rada

Rad je sastavljen od više različitih poglavlja i potpoglavlja. Nakon ovog (prvog i uvodnog) poglavlja, slijedi drugo poglavlje u kojemu se daje pregled istraživanja fragmenata zidnih oslika s raznih antičkih i kasnoantičkih lokaliteta na prostoru Hrvatske, odnosno različitih autora i njihovih radova koji su se već bavili istraživanjem i analizom fragmenata oslikane antičke i kasnoantičke žbuke u Hrvatskoj. U trećem se poglavlju iznose obilježja rimskog zidnog slikarstva, odnosno, kroz više manjih potpoglavlja, daju se podaci o pompejanskim stilovima, tehnologiji izrade zidnih *fresco* oslika, korištenim bojama i pigmentima te odnosima između slikara i naručitelja njihovih djela. Četvrto se poglavlje bavi arhitekturom rimskih termalnih sklopova, pa se tako unutar njega obrađuje njihov način gradnje, prostorne jedinice, uređenje i način korištenja, a na kraju se iznose i neki primjeri rimskih termi iz svijeta i područja Hrvatske relativno dobre očuvanosti i čitljivosti strukture. Peto poglavlje daje informacije o Varaždinskim Toplicama, odnosno u njemu se najprije iznose njihove klimatsko-geografske karakteristike te kratka antička povijest, dok se u kasnijim potpoglavljima obrađuju faze gradnje i istraživanja te dijelovi i način korištenja njihovog rimskog termalnog kompleksa. Šesto poglavlje donosi katalog odabranih, tj. većine ulomaka oslikane antičke žbuke iz apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, odnosno njihov opis i osnove podatke o izgledu, dataciji i trenutnom smještaju, kao i o mjestu te godini njihova pronalaska u sklopu provedenih arheoloških istraživanja. Na šesto se poglavlje nadovezuje sedmo, odnosno rasprava u kojoj se obrađuju i uspoređuju podaci iz ranijih poglavlja, napose kataloga, te se na temelju njih donose zaključci o izgledu, sastavu i autoru zidnog oslika. Nakon rasprave, slijedi zaključak, a zatim i ostala posljednja poglavlja rada koja se odnose na popise slikovnih priloga, literature, internetskih izvora i kratica, kao i sažetak rada s ključnim riječima.

2. Pregled istraživanja antičke i kasnoantičke oslikane žbuke i zidnog slikarstva na području Hrvatske

O antičkim i kasnoantičkim zidnim freskama pojedinih lokaliteta u Hrvatskoj, sačuvanima *in situ* ili u obliku ulomaka pronađenih u zemljanim slojevima, ranije su, iz različitih aspekata i na različite načine, pisali i neki drugi autori, premda, zbog smanjenog interesa za tu temu, ne u tolikoj količini kao što se pisalo o freskama iz srednjovjekovnog razdoblja.¹⁰

Najviše je antičkih fresaka dosad obrađeno s područja Istre. Jedan od autora koji se njima najranije bavio, još na početku prošlog stoljeća, bio je Anton Gnirs, a kasnije i Vlasta Begović, koji su obradili freske „s lokaliteta termalnog kompleksa rezidencijske maritimne vile u uvali Verige na Brijunima“.¹¹ Nešto recentnija istraživačica, koja je ujedno i autorica najvećeg broja radova posvećenih fragmentima rimskih zidnih oslika s prostora Istre, jest Astrid Mirjana Majkić. U jednom od svojih najranijih radova na tu temu, autorica je napravila kataloški popis fragmenata zidnih i stropnih fresaka pronađenih tijekom arheoloških iskopavanja 1984. i 1985. na lokalitetu Pomer-marina u Puli koji je vodio tamošnji Arheološki muzej Istre.¹² Oslikanim fragmentima žbuke s područja Pule, no s drugih lokacija unutar tog grada, bavila se i u većini svojih kasnijih radova. Tako je 2010. napravila stilističku i kemijsko-fizikalnu analizu ulomaka pronađenih kod pulskog amfiteatra tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja održanih krajem 2007. i početkom 2008. godine, koje je najprije kategorizirala u skupine ovisno o njihovim stilističkim obilježjima.¹³ Iste je godine na sličan način obradila i fragmente oslika s antičkog lokaliteta Castropola 40, također u Puli, no njih je grupirala ovisno o tome jesu li činili dio zidne ili stropne zidne dekoracije.¹⁴ U najrecentnijem radu o pulskim antičkim oslicima Majkić je stilistički analizirala fragmente oslikane žbuke pronađene u više objekata rimske stambene arhitekture (u dva domusa i dvije vile) na području rimske kolonije Pola, na temelju čega je izvela zaključke o obilježjima rimskog zidnog slikarstva cijelog tog prostora.¹⁵ Nadalje, autorica se u dva rada iste godine (2016.)

¹⁰ Gobić-Bravar, 2014., 422.

¹¹ Džin, 2011., 91.

¹² Radovanlija Mileusnić, 2008., 142.

¹³ Usp. Majkić, 2010.a

¹⁴ Usp. Majkić, 2010.b

¹⁵ Usp. Majkić, 2021.; Prostor kolonije Pole danas obuhvaća Pulu s okolicom, pa su tako u radu obrađeni i ulomci iz rimskih vila u Barbarigi te na poluotoku Vižuli u Medulinu.

bavila stilističkom analizom ulomaka oslika iz rimske vile na prevlaci poluotoka Sorna kod Poreča, od kojih u jednom uz suradnju Đeni Gobić-Bravar iz Arheološkog muzeja Istre u Puli, u kojemu je, osim fragmenata oslikane žbuke, obradila i ulomke mramorne oplata te mozaika, na temelju čega je zatim predložila rekonstrukciju izgleda izvorne zidne, stropne i podne dekoracije vile.¹⁶ S Đeni Gobić-Bravar Majkić je iduće godine (2017.) napisala i rad „Ulomci oslikane žbuke i mramora iz rimskih vila na poluotoku Katoro i rtu Tiola kod Umaga sa starih arheoloških istraživanja 1957. i 1970./71.“, u kojemu je na sličan način, kao i u prethodnim radovima, slijedeći princip stilističke analize i kategorizacije prema istoj, obradila ulomke zidnog i stropnog oslika rimske vile na lokalitetu Katoro-Tiola blizu Umaga, a u manjoj mjeri i fragmente mramorne dekoracije s istog objekta.¹⁷ Također rad recentnijeg datuma Majkić je napisala na temu stilističke analize fragmenata oslikane žbuke nekoć zidne slike s obilježjima prvog pompejanskog stila koja je dekorirala zidove jednog od hramova kapitolija u antičkom naselju Nezakciju, smještenom blizu Pule.¹⁸ Od i danas aktualnih istraživača treba spomenuti i Đeni Gobić-Bravar koja je s aspekta zaštite spomenika kultura napisala pregled restauratorskog tretiranja i muzeološke prezentacije ulomaka fresaka s antičkih lokaliteta u Istri, danas pohranjenih u Arheološkom muzeju Istre u Puli.¹⁹ Naposljetku, o zidnim slikarijama izvedenim u *fresco* tehnici, koje su dekorirale zidove pojedinih rimskih antičkih i kasnoantičkih rezidencijalnih i rustičnih vila južne Istre, u recentnijem je razdoblju pisala i Kristina Džin, a u rad je uključila i fragmente mozaika u kojima su bile izvedene površine njihovih podova.²⁰

Nešto je manja količina radova objavljena na temu ulomaka antičke i kasnoantičke oslikane žbuka na području Dalmacije. O malobrojnim fragmentima antičkih fresaka iz jugoistočnog kvadranta Dioklecijanove palače u Splitu, u današnjoj Lukačićevoj ulici, pronađenih tijekom arheoloških iskopavanja 1969. održanih u sklopu tadašnjeg jugoslavensko-američkog projekta istraživanja, najprije je pisao Tomislav Marasović još krajem 1980-ih.²¹ Freske iz 6. st., pronađene u nekoliko prostorija samostanske crkve u Lovrečini na otoku Braču, obradila je krajem prošlog stoljeća Jasna Jeličić Radonić koja je analizirala njihova stilska i ikonografska obilježja, na temelju čega im je zatim odredila

¹⁶ Usp. Majkić, 2016.; Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2016.

¹⁷ Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2017.

¹⁸ Usp. Majkić, 2019.

¹⁹ Usp. Gobić-Bravar, 2014.

²⁰ Usp. Džin, 2011.

²¹ Usp. Marasović, 1989.

dataciju.²² Na samom početku ovog tisućljeća, s konzervatorsko-restauratorskog aspekta, o žbuci i zidovima hrama Augusteuma na lokalitetu Plećaševe štale/Gornje kod Vida blizu Metkovića, pisao je Borko Vješnica.²³ Ulomcima se antičkog zidnog oslika s istog mjesta te u istom periodu bavio i Giuseppe Lepore, „talijanski stručnjak za freske i žbuku“, koji je obradio ulomke *fresco* zidnih oslika s lokaliteta Erešove bare antičke Narone u radu objavljenom „u muzejskom časopisu *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* [Arheološkog muzeja u Splitu].“²⁴ Nakon Marasovića, tek je relativno recentno, 2016. godine, poglavlje antičkim freskama iz Dioklecijanove palače posvetila Vinka Marinković u svojemu doktorskomu radu na temu dekoracije Dioklecijanove palače.²⁵ S konzervatorsko-restauratorskog pogleda ulomcima rimskog zidnog oslika s antičkog lokaliteta Gradina u Visu recentno se bavila Marija Lena Bošković u svojemu diplomskom radu, u kojemu je, nakon iznošenja kratkog pregleda razvoja i istraživanja antičke Isse te karakteristika rimskog zidnog slikarstva, najprije opisala njihovo zatečeno stanje i provedena laboratorijska istraživanja, a zatim i postupak njihova čišćenja i rekonstrukcije te smjernice za daljnju zaštitu.²⁶ Helena Puhara i Ana Požar Piplica također su u novijem razdoblju napisale zajednički rad pod nazivom „Novootkriveni fragment antičkog zidnog oslika iz Cavtata: istraživanje, konzerviranje i mogućnost prezentacije“, u kojemu su iznijele stilske karakteristike fragmenata zidnog oslika sačuvanog *in situ* na zidovima jedne prostorije antičkog arhitektonskog kompleksa na području nekadašnjeg Epidaura te su opisale i proveden postupak zaštite istih.²⁷ Oslikanih su se fragmenata rimskog zidnog slikarstva na području Dalmacije dotaknuli i Marina Ugarković, Ivančica Schrunk, Vlasta Begović i Marinko Petrić koji su u svojemu zajednički napisanome radu, uz ostale pokretne nalaze, zabilježili i pronalazak velike količine oslikanih zidnih ulomaka u rimskoj vili u uvali Soline na otoku Sveti Klement kod Hvara, koje su samo ukratko opisali po stilističkom kriteriju.²⁸ Na kraju, o pojedinim je freskama iz kasnoantičkog doba, s različitih kasnoantičkih lokaliteta u Dalmaciji, relativno recentno pisala Karmen Vuković u svojemu diplomskom radu.²⁹

²² Usp. Jeličić Radonić, 1992.

²³ Usp. Vješnica, 2004.

²⁴ *Izješća hrvatskih muzeja 2002*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2003., 258.-259.

²⁵ Usp. Marinković, 2016., 183.-187.

²⁶ Usp. Bošković, 2018.

²⁷ Usp. Puhara i Požar Piplica, 2018.

²⁸ Usp. Ugarković, Schrunk, Begović i Petrić, 2016.

²⁹ Usp. Vuković, 2020.

Još se manji broj autora bavio fragmentima oslikane antičke žbuke na području kontinentalne Hrvatske, većinom samo u spomenu te u kontekstu danas dominantno srednjovjekovnih lokaliteta, kao i sklopu izvještaja konzervatorsko-restauratorskih radova. Jednu je kasnoantičku grobnu fresku na području Štrbinaca kod Đakova, na kojoj je prikazana alegorija spasenja i uskrsnuća, najprije tako spomenuo Zoran Gregl u svojem radu o istraživanjima kasnoantičke nekropole u sklopu koje se nalazi, a zatim joj je malo kasnije cijeli rad posvetila Branka Migotti koja ju je najprije analizirala sa stilističkog, ikonografskog i povijesnog aspekta, a zatim je na temelju toga predložila njezinu dataciju u kraj 4. stoljeća.³⁰ U radu „Fragmenti antike: Rudina i okolica od antike do ranog srednjeg vijeka“ Goran Đurđević pak navodi da je „*veoma [...] važan pronalazak rimskih freski u samoj [romaničkoj] crkvi [sv. Mihovila]*“, u sklopu kojih je „*vidljiv [...] veći dio muške osobe u stojećem položaju na ulomku jedne veće freske, dok je pronađeno i puno ulomaka fresaka tamnocrvene boje u sklopu [benediktinskog] samostana*“ u Rudinama kod Čečavca u blizini Požege.³¹ Nešto je recentnije već spomenutu kasnoantičku fresku iz Štrbinaca, kao i još jednu s istog lokaliteta, obradio Dominik Kelava u svojem završnome radu na studiju arheologije u Zadru, a s obzirom na to da je u njemu pisao i o drugim kasnoantičkim nalazištima u istočnoj Slavoniji, referirao se i na freske pronađene u grobu 6 memorijalno-cemeterijalnog sklopa na starokršćanskom lokalitetu Kamenica blizu Vinkovaca, u sklopu nekadašnjeg antičkog naselja Cibala (lat. *Cibalae*), kojima je ukratko opisao ikonografiju.³² U sklopu izvještaja konzervatorsko-restauratorskih radova provedenih 2018. godine, o tijeku i metodologiji restauracije više od 200 ulomaka antičke žbuke s lokaliteta Sipčina u Okešincu u zapadnoj Moslavini pisala je Tea Trumbić, konzervatorica-restauratorica s Odjela za zidno slikarstvo, mozaik i štuko Hrvatskog restauratorskog zavoda, koja se u izvještaju ukratko osvrnula i na povijest nalazišta te njegovog istraživanja.³³

Po pitanju Varaždinskih Toplica, postojanje zidnih slikarija u pojedinim građevinama i prostorijama unutar tamošnjeg rimskog termalnog sklopa spomenuto je u nekoliko radova na njihovu temu, a nekima od njih su ti zidni oslici i opisani, odnosno detaljnije stilistički obrađeni. Najčešće je pisano o zidnim slikama sačuvanim fragmentarno ili *in situ* u kupališnoj bazilici. Nakon što su zidne oslike kupališne bazilike termalnog sklopa tako već opisali Branka Vikić-Belančić i Marcel Gorenc u sklopu izvještaja s provedenih arheoloških

³⁰ Usp. Gregl, 1994.; Usp. Migotti, 1997.

³¹ Đurđević, 2013., 91.

³² Usp. Kelava, 2018.

³³ Usp. Trumbić, 2019.

istraživanja, isti su autori u poglavlju „Aquae Iasae - Varaždinske Toplice u antičko doba“ naveli da je kupališna bazilika termalnog sklopa u 2. st. „ukrašena zidnim slikarijama“ koje su „pojačavale [...] veličinu prostora“ te čiji današnji „fragmenti svojim živim bojama, rasporedom i kvalitetom rječito govore o ukusu onih koji su ih naručili kao i onih koji su ih izveli“, no i da se „od velikih oslikanih površina sačuvalo [...] relativno malo.“ Te zidne slike autori teksta ukratko i stilistički opisuju, pa tako navode da su „slikarije [...] u stiliziranom obliku imitirale arhitektonske ukrase te su se sastojale od širokog crvenog pojasa u donjem dijelu zida, koji je bio razdijeljen okomitim trakama (imitacija pilastara) crne boje, a u sredini svakog polja nalazila se crna vitica vinove loze“, iznad čega su opet bila „uokvirena polja crvene boje i horizontalni pojas s jajolikim ukrasom u žutoj, smeđoj i bijeloj boji“. Unutar navedenih crvenih polja, kako je napisano, možda su se nalazile figuralne kompozicije, dok su na stropovima „ukrasna polja imitirala arhitektonske kasete.“³⁴ Također, u istom se poglavlju spominje da su u 4. st. kupališni prostori nanovo oslikani novim zidnim oslicima koji su u izboru motiva i kolorita imitirali one starije te su govorili o moći Rimske države, stilskom htijenju i obrtničkoj vještini onog vremena, ali i drugim lokalnim tradicijama, s obzirom da su korišteni cvjetni ili geometrijski motivi možda bili preuzeti s pučkih tkanina.³⁵ Branka Vikić-Belančić te Marcel Gorenc i u svojem su se kasnijem radu iz 1980., pod nazivom „Varaždinske Toplice - Aquae Iasae u antičko doba“, referirali na zidne oslike kupališne bazilike iz 2. st., za koje su naveli da su „arhitektonsko-iluzionističkog stila“, no osvrnuli su se i na cjelokupni sklop kasnijeg, 4. stoljeća, za koji su naveli da u njegovoj obnovi nisu korišteni „šablonski likovno-arhitektonski standardi“, već originalna građevinska i dekorativna rješenja „koja su oživljavala zidne plohe sistemom ornamentalnih uzoraka u beskonačnim nizovima.“³⁶ Branka Vikić-Belančić i samostalno se referirala na zidne oslike kupališne bazilike termalnog sklopa, pa je tako u izvještaju o rezultatima arheoloških istraživanja antičkog lokaliteta u Varaždinskim Toplicama provedenima do 1996. navela da je kupališna bazilika tijekom 2. st., kada je proširena i obnovljena, „oslikana zidnim slikarijama arhitektonsko-iluzionističkog stila, karakterističnim za antoninski period“ te da je nove zidne i stropne oslike „geometrijsko-ornamentalnog karaktera“ dobila i u 4. stoljeću, kada je ponovno obnovljena.³⁷ Sličnu su tvrdnju nešto kasnije u poglavlju „Rimsko naselje Aquae Iasae“ iznijele i Dorica Nemeth Ehrlich i Dora Kušan Špalj, navodeći da je kupališna bazilika

³⁴ Vikić i Gorenc, 1973., 21.

³⁵ Usp. Vikić i Gorenc, 1973., 22.-23.

³⁶ Vikić i Gorenc, 1980., 6., 8.

³⁷ Vikić-Belančić, 1996., 15.-16.

u 2. st. „oslikana samo djelomično sačuvanim arhitektonsko-iluzionističkim slikarijama, karakterističnim za antoninski period“, kao i da se „prema nađenim fragmentima zidnih slikarija može [...] pretpostaviti da je [njezin] svod bio ukrašen poligonalnim kasetama i rombovima s biljnim ornamentima“, što je tvrdnja koju su navele i u jednom od svojih kasnijih radova iz 2015. godine.³⁸ Kušan Špalj još je recentnije i samostalno pisala o nekim karakteristikama zidnih slikarija kupališne bazilike u radu iz 2020., na temelju čega je iznijela zaključke o njezinim pojedinim graditeljskim fazama.³⁹ Osim na kupališnu baziliku, spomenuti su se autori u svojim radovima osvrtni i na druge prostorije termi. U sklopu izvještaja s arheološkog istraživanja na području varaždinskotoplčkog kompleksa termi o zidnim su oslicima ostalih prostorija kupališta tako pisali već spomenuti Branka Vikić-Belančić i Marcel Gorenc, koji su za zapadni apoditerij (prostoriju 1) naveli da na zapadnom zidu sadrži slikariju „sokla s crnim pilastrima i viticom, motiv tamnocrveno uokvirenih polja, u kojima su manji svijetlocrveni kvadrati u dvostruko bijelom okviru, s tačkicama na uglovima, zatim lukovi horizontalno i vertikalno položeni, obrubljeni caknama i bijelim tačkama, vertikalni pojasevi crvene, tamnozelene i žute boje, bijeli okviri s crvenim vijugama marmorizacije i dr.“⁴⁰ Za komunikacijsku prostoriju (prostoriju 2) također iznose da „je bila lijepo ukrašena“, uz kratak opis motiva na sačuvanim slikama, no da „su slikarije osim u jugozapadnom kutu dosta slabo uočavane i nagorene“.⁴¹ Postojanje zidnih slikarija, ponovno s motivom crnih pilastara i vitica, autorice spominju i u istočnom apoditeriju (prostoriji 3), ali i za njih navode da „su slabo sačuvane i to samo u najnižim dijelovima zida“, gdje se ponovno nadziru „crni pilastri i dijelovi vitica.“⁴² Na preostali su se dio kupališta nešto kasnije osvrtnule i Dorica Nemeth Ehrlich te Dora Kušan Špalj, za koji su navele da je sadržavao „zidne žbuke sa slikarijama“, na kojima su „najčešći [...] motivi vinove loze, različiti geometrijski motivi te imitacije mramornih ploča.“⁴³ Naposljetku, na temu konzervatorsko-restauratorskih radova rimskih zidnih freska lokaliteta *Aquae Iasae*, koje je i sama provela, svoj je diplomski rad napisala Dagmar Dammann, restauratorica iz Njemačke⁴⁴, dok je u novijem periodu znanstveni rad pod nazivom „Nekoliko crtica o otkrivenim kasnoantičkim

³⁸ Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 11., 15.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.

³⁹ Usp. Kušan Špalj, 2020., 309.-310.

⁴⁰ Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 196.-198.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 17.

⁴¹ Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 199.

⁴² Ibid., 201.

⁴³ Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 17.

⁴⁴ Usp. Dammann, 2004.; Usp. *Izvešća hrvatskih muzeja 2004.*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2005., 389.; Usp. Vlahović, 2011.

fragmentima fresaka i arheološkim nalazima iz ulice Braće Radić u Varaždinskim Toplicama“ napisala Spomenka Vlahović, ravnateljica Zavičajnog muzeja u Varaždinskim Toplicama, koji „govori o novom otkriću vrijednih antičkih fresaka koje su otkrivene tijekom zaštitnog arheološkog istraživanja i nadzora u Varaždinskim Toplicama u 2012. godini.“⁴⁵

Pojedini su se autori u svojim radovima referirali na nalaze rimskih fresaka s više različitih lokaliteta u Hrvatskoj. U kontekstu sveobuhvatne obrade nasljeđa na području Hrvatske iz vremena antike i kasne antike, o freskama ili njihovim ulomcima s nekih antičkih i kasnoantičkih lokaliteta u Hrvatskoj tako je pisao Nenad Cambi, najprije u starijem izdanju svoje „Antike“ iz 2002., a zatim i u njezinoj revidiranoj verziji iz 2020. godine.⁴⁶ Također, fragmente je fresaka s više hrvatskih antičkih lokaliteta recentno obradio i Josip Klaić u svojem diplomskom radu, u kojemu je, nakon iznošenja općenitog pregleda izrade i istraživanja fresaka, obradio primjere istraživanja, zaštite i prezentacije ulomaka zidnih oslika iz kupališne bazilike rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, rimskog arhitektonskog kompleksa na lokalitetu Rat u Cavtatu te s područja Trga Vladimira Nazora u Osijeku, nekadašnjoj Mursi.⁴⁷

3. Zidno slikarstvo u rimskom razdoblju

Zidnim se slikarstvom definira svaki oblik oslikanog dizajna ili kompozicije koji je izravno apliciran na površinu građevine (zid, svod ili strop), čiji je sastavni dio i na koju utječe, a može uključivati jednostavne uzorke i motive, imitacije materijala ili složenije figurativne ili narativne cjeline.⁴⁸ Ovisno tehnici izvedbe, može podrazumijevati enkaustiku, slikanje temperom ili *fresco* slikanje, ali i aplikaciju štafelajnih slika slikanih uljem na platnu na površinu zida, strova ili svoda.⁴⁹

U antičko rimsko doba, zidno je slikarstvo bilo izrazito popularno te rasprostranjenije od bilo kojeg drugog vida slikarstva, zbog čega se povijest rimskog slikarstva može ujedno i

⁴⁵ Zavičajni muzej Varaždinske Toplice - izvješće o radu za 2019. godinu, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2020., 3.-4.

⁴⁶ Usp. Cambi, 2002.a; Usp. Cambi, 2002.b; Usp. Cambi, 2020.a; Usp. Cambi, 2020.b

⁴⁷ Usp. Klaić, 2018.

⁴⁸ *Wall Paintings: Anticipating and Responding to their Discovery*, Historic England, 2018., 1.; „mural“, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/art/mural-painting> (pristup 9. 3. 2022.).

⁴⁹ „mural“, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/art/mural-painting> (pristup 9. 3. 2022.).

smatrati i poviješću rimskog zidnog slikarstva na žbuci.⁵⁰ Nosive štafelajne slike, naslikane na drvenim panelima, bile su omiljena i dominantna slikarska forma samo u doba Rimske Republike, u vrijeme velike popularnosti kulture i umjetnosti antičkih Grka, čije su običaje i stilove tada slijedili pripadnici rimskih viših društvenih slojeva.⁵¹ Oslikavali su se razni tipovi građevina, od hramova i grobnica do javnih zgrada i privatnih stambenih zdanja⁵², u kojemu su zidni oslici imali funkciju navođenja njihovih korisnika te upravljanja njihovim ponašanjem⁵³, no kvaliteta i složenost oslika ovisio je značaju pojedine zgrade ili prostorije te količini i statusu ljudi kojima je bila dostupna.⁵⁴ Kakvoća i kompleksnost oslika ovisila je i o dijelu građevine koji se oslikava, pa su tako Rimljani u većoj mjeri, s kvalitetnijim tehnikama i pigmentima te složenijim kompozicijama, oslikavali interijere zgrada, s obzirom na to da zidni oslici u njima nisu bili podložni čestom i većem oštećivanju zbog vandalizma te nepovoljnih vanjskih vremenskih prilika.⁵⁵ Stilovi te korišteni motivi i kompozicije mijenjali su se i prilagođavali trendovima, no uvijek su postojali uzorci podjednako korišteni u svim razdobljima, na koje modne mijene nisu utjecale.⁵⁶

3.1. Pompejanski stilovi

U rimskom se zidnom slikarstvu razlikuju četiri pompejanska ili pompejska stila, prisutna na području cijele rimske države, koja su kronološki različita i uzastopna, iako se bilježe i prijelazna razdoblja iz jednog stila u drugi, odnosno paralelno trajanje više raznih stilova.⁵⁷ Njih je, prema oslicima sačuvanima u Pompejima, definirao August Mau (1840.-1909.), njemački učenjak.⁵⁸

⁵⁰ Ling, 1991., 1.; Usp. Ling, 1991., 220.

⁵¹ Ling, 1991., 1., 3., 8., 11.; Nosive štafelajne slike bile su glavna slikarska forma u klasičnoj i helenističkoj Grčkoj (Ling, 1991., 1., 5.), što opravdava i omiljenost iste među visokim slojevima rimskog društva u vrijeme Rimske Republike, kada su grčka kultura i umjetnost uživale veliku popularnost (Ling, 1991., 1., 3., 8., 11.).

⁵² Ibid., 1.; Lorenz, 2015., 252.

⁵³ Usp. Muth, 2015., 409.-410.

⁵⁴ Usp. Ling, 1991., 1.-2., 219.-220.

⁵⁵ Ling, 1991., 1.

⁵⁶ Ibid., 2.

⁵⁷ Pappalardo, 2008., 9.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.).

⁵⁸ Pappalardo, 2008., 9.; Jones, 2019., 40.

Povijest rimskog zidnog slikarstva počinje s **prvim pompejanskim stilom**, korištenog između 4. i 1. stoljeća pr. Kr., odnosno od oko 200. do 80. g. pr. Kr.⁵⁹ Najprije se pojavio na prostoru helenističke Grčke, a zatim se proširio po talijanskom poluotoku i šire.⁶⁰ Njega karakterizira imitacija luksuznih i skupih građevinskih materijala, najviše mramora, odnosno klesanaca ili oplata zidova i svodova izvedenih u tim materijalima, zbog čega se taj stil naziva i *inkrustacijskim*.⁶¹ Naručitelji oslika toga stila bili su oni koji si nisu mogli priuštiti ugradbu skupih raskošnih materijala, pa su ih nastojali imitirati slikarskom tehnikom.⁶² Primjeri oslika izvedenih u prvom pompejanskom stilu nalaze se u kućama Samnićana u Herkulaneju, antičkom gradu „na mjestu današnje Resine“ blizu Napulja, a mogu se vidjeti i u *tablinumu* i atriju Kuće Sallusta u Pompejima (sl. 1) te u Kući Griffina u Rimu (sl. 2).⁶³ U **drugom pompejanskom stilu** (1. st. pr. Kr.) postaje popularno slikanje panela i iluzionističkih zidnih otvora, odnosno pravokutnih polja unutar koji se najčešće oslikavaju svitci papirusa i krajolici iz prirode te drugi prizori koji su slikani na štafelajnim slikama.⁶⁴ Karakteristično je i da se spomenuta polja uokviruju iluzionistički naslikanim arhitektonskim elementima, zbog čega se drugi pompejski stil naziva i *arhitektonskim*.⁶⁵ Primjere oslika izvedenih u tom stilu predstavljaju prostori Vile Misterije u Pompejima, zidovi tzv. *Prostorije 4* u Kući Griffina u Rimu (sl. 3) te gornji dio dijela zidova groblja u Bresciji iz republikanskog razdoblja rimske države (sl. 4).⁶⁶ **Treći pompejanski stil** (poznat i pod nazivom *kićeni stil*) traje od oko 20. g. pr. Kr. do 45. g., odnosno od 15. g. pr. Kr. do 50. g., što je razdoblje koje obilježava vladavina

⁵⁹ Ling, 1991., 12.; Pappalardo, 2008., 9.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.).

⁶⁰ Jones, 2019., 40.

⁶¹ Pappalardo, 2008., 10.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.); Jones, 2019., 41.

⁶² Jones, 2019., 41.

⁶³ Pappalardo, 2008., 9.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.); „Herkulanej“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25140> (pristup 17. 3. 2022.); Za više podataka o prvom pompejanskom stilu vidjeti i: Bruno, 1969., 305.-317.; Laidlaw, 1985.; Ling, 1991., 12.-22.; Bilde Guldager, 1993., 151.-177.; Rosenberg, 2010., 103.-115.; Lorenz, 2015., 256.-258.

⁶⁴ Pappalardo, 2008., 10.-13.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.).

⁶⁵ Pappalardo, 2008., 11.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.); Jones, 2019., 42.

⁶⁶ Pappalardo, 2008., 10.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.); Za više podataka o drugom pompejanskom stilu vidjeti i: Picard, 1977., 226.-228.; Ling, 1991., 23.-51.; Bruno, 1993., 235.-255.; Stinson, 2011., 403.-426.; Moormann, 2013., 226.-235.; Lorenz, 2015., 258.-260.

sl. 1. (gore lijevo) Zidovi tablinuma i atrija Kuće Sallusta u Pompejima oslikani u prvom pompejanskom stilu.

sl. 2. (gore desno) Dio ziđa Kuće Griffina u Rimu oslikan u prvom pompejanskom stilu.

sl. 3. (dolje lijevo) Dio zida tzv. Prostorije 4 u Kući Griffina u Rimu oslikan u drugom pompejanskom stilu.

sl. 4. (dolje desno) Dio zidova antičkog rimskog groblja u Bresciji iz razdoblja Rimske Republike oslikan u drugom pompejanskom stilu.

careva Augusta, Tiberija, Kaligule i Klaudija.⁶⁷ Karakterizira ga gubitak iluzionizma karakterističnog za prethodni stil te povratak plošnosti i linearnosti, osobitostima sličnima prvome pompejanskom stilu koje odražavaju red i mir uveden u Augustovo doba. Sukladno tome, u trećem se pompejanskom stilu slikaju dvodimenzionalni motivi i likovi, a zidovi se razdjeljuju obojenim pravokutnim i kvadratnim poljima različitih veličina i međusobnih odnosa.⁶⁸ Dominira crvena boja koja se kombinira s crnom. U trećem je pompejanskom stilu oslikana, primjerice, Kuća pozlaćenih amoreta u Pompejima, *tablinum* Kuće Marka Lukrecija Fronta, također u Pompejima, te tzv. *Crvena soba* Augustove vile na području talijanske komune Boscotrecase (sl. 5).⁶⁹ **Četvrti pompejanski stil** (tzv. *iluzionistički stil*), koji se javlja i traje u 50. g., „gotovo je barokne koncepcije s nerealnim arhitekturnim elementima i prikazima vila u pejzažu“, što odražava ekstravagantan karakter Nerona, rimskog cara koji je onodobno vladao Rimskim Carstvom, uz Kaligulu, Nerona, Vespazijana, Tita, Domicijana, Nervu i Trajana.⁷⁰ I u tom stilu dominira crvena boja s crnom te se koriste široka pravokutna ili kvadratna polja, a još ga obilježava i upotreba neobičnih bića i motiva zavjesa te povratak iluzije prostora, iako korišteni arhitektonski elementi više nisu racionalno konstruirani kao u drugom pompejanskom stilu, što stilu daje fantastičan karakter.⁷¹ Iako najnoviji, u odnosu na druge pompejanske stilove, taj je stil i najuobičajeniji te se najčešće javlja. Primjeri oslika izvedenih u četvrtom pompejanskom stilu nalaze se Neronovom *Domus Aurea* u Rimu, a mogu se vidjeti i na zidovima tzv. *Sobe Iksiona* u Kući Vettija u Pompejima (sl. 6).⁷²

⁶⁷ Pappalardo, 2008., 10.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.).

⁶⁸ Pappalardo, 2008., 10.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.).

⁶⁹ Pappalardo, 2008., 14.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.); Jones, 2019., 42., 54., 82.; Za više podataka o trećem pompejanskom stilu vidjeti i: Ling, 1991., 52.-70.; Pappalardo, 1991., 221.-228.; Lorenz, 2015., 260.-262.

⁷⁰ Pappalardo, 2008., 10.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.).

⁷¹ Pappalardo, 2008., 14.; „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.); Jones, 2019., 43.

⁷² Pappalardo, 2008., 10., 14.; Jones, 2019., 42.-43.; Za više podataka o četvrtom pompejanskom stilu vidjeti i: Beyen, 1951., 235.-257.; Peters, 1979. (1982.), 635.-659.; Archer, 1990., 95.-123.; Ling, 1991., 71.-100.; Archer, 1994., 129.-150.; Gee, 2014., 89.-96.; Gee, 2015., 113.-134.; Lorenz, 2015., 262.-264.

sl. 5. (gore) Dio zida tzv. Crvene sobe Augustove vile na području talijanske komune Boscotrecase.

sl. 6. (dolje) Zidovi tzv. Sobe Iksiona u Kući Vettija u Pompejima oslikani u četvrtom pompejanskom stilu.

3.2. Tehnologija izrade zidnih *fresco* slika

Tehnologija izrade zidnog oslika uključivala je žbukanje zidova, a zatim i nanošenje boje ili bojanih elemenata na ožbukani dio.⁷³

Kao i danas, žbukanje je u rimskom razdoblju imalo funkciju zaglađivanja nepravilne površine zidova te stvaranja homogene mase pogodne za oslikavanje, a izvodilo se korištenjem različitih alata sličnih današnjima, poput gletera i zidarskih žlica (sl. 7 i 8).⁷⁴ Posao žbukanja obavljala je osoba u zanimanju fasadera (sl. 8).⁷⁵ Rimska se žbuka sastojala i pravila od veziva, obično gašenog vapna (kalcijevog hidroksida), te vode i agregata koji je najčešće podrazumijevao pijesak ili sitni šljunak (od mramora ili druge vrste kamena), no ponekad i usitnjenu opeku ili keramiku, koja se, prema Vitruviju (*De architectura*), stavljala u žbuku predviđenu za vlažne prostore.⁷⁶ Na površinu se zida nanosilo nekoliko žbukanih slojeva različite debljine, što je ovisilo o njegovoj upojnosti i gruboći, ali i o vremenu te društvenim okolnostima.⁷⁷ Ukoliko podloga nije bila dovoljno nepravilna i gruba, na površini su se zida ili jednog od ranijih slojeva žbuke čekićem ili sličnim alatom najprije izvele udubine u obliku riblje kosti, kako bi prvi ili novi sloj žbuke bolje prijanjao uz podlogu na koju je stavljen (sl. 9 i 10).⁷⁸ Vitruvije je predlagao stavljanje šest slojeva žbuke na površine zidova, od kojih je jedna polovica, uz vapno, trebala sadržavati pijesak, a druga mljeveni mramor.⁷⁹ Zbog težine, upola je manje slojeva trebalo nanijeti jedino na svodove, od kojih je jedan također trebao sadržavati pijesak, a drugi mljeveni mramor ili kredu.⁸⁰ U praksi se, doduše, malo fasadera pridržavalo Vitruvijevih smjernica koje predstavljaju ideale postignute samo u pojedinim graditeljskim ostvarenjima, kao što je to u Livijinoj kući u Rimu. Većina je fasadera u rimskom razdoblju tako zidove, svodove ili stropove prekrivala s dva, tri ili četiri sloja žbuke, a ponekad s čak samo jednim premazom, na koji se stavljalno vapneno mljeko.⁸¹ Zadnji (završni) sloj žbuke, poznat i pod nazivom *tonachino* ili *intonaco*, izvodio se najtanje te s najgladom površinom.⁸²

⁷³ Ling, 1991., 198.

⁷⁴ Ibid., 199.-200.; Usp. Ling, 1991., 200.

⁷⁵ Ling, 1991., 202.

⁷⁶ Ibid., 199.; Cuni, 2016., 6.; Bologna, 2022., 125.

⁷⁷ Ling, 1991., 198.-199.

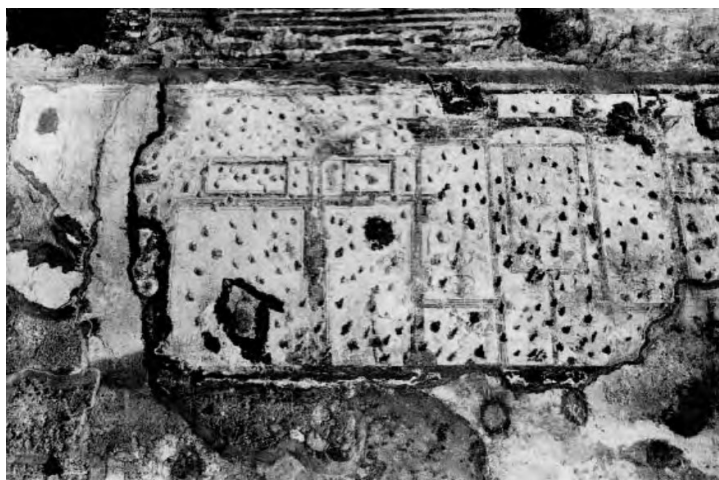
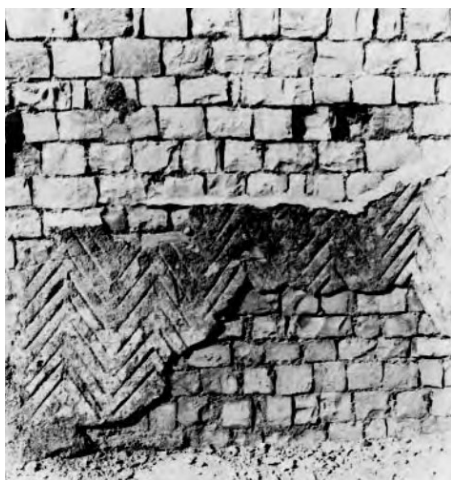
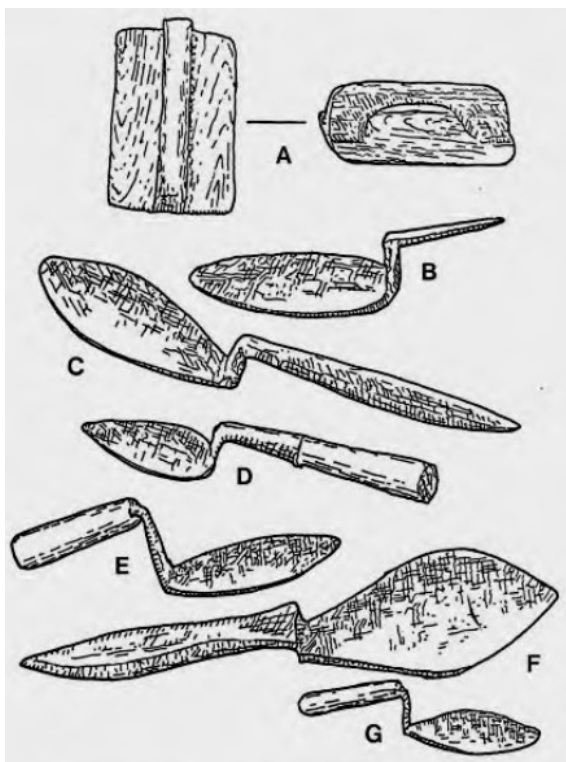
⁷⁸ Ibid., 198.

⁷⁹ Ibid., 199.; Bologna, 2022., 126.

⁸⁰ Ling, 1991., 199.

⁸¹ Ibid.; Bologna, 2022., 126.

⁸² Ling, 1991., 200.; Pappalardo, 2008., 9.; Cuni, 2016., 6.

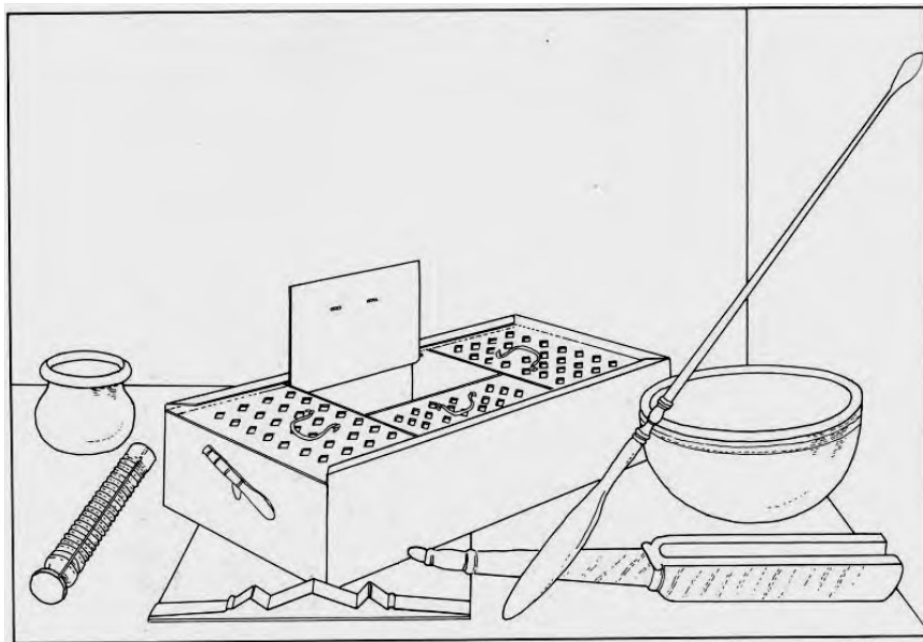
sl. 7. (gore lijevo) Zidarski alat (razne zidarske žlice i gleteri) korišten pri žbukanju zidova u antičkom rimskom razdoblju.

sl. 8. (gore desno) Ilustrativni prikaz fasadera u procesu žbukanju zidova u antičkom rimskom razdoblju.

sl. 9. (dolje lijevo) Prvi žbukani sloj na zidu, s udubinama u obliku riblje kosti izvedenima za bolje prijanjanje drugog (idućeg) sloja žbuke. Snimljeno u kući nekadašnje bogate rimske obitelji (Maison des Messii) u mjestu Vaison-la-Romaine u Francuskoj.

sl. 10. (dolje desno) Raniji oslik izdubljene površine za bolji prihvat novog sloja žbuke. Snimljeno u Sosandrinim termama u Bajama blizu Napulja.

Druga faza izrade zidnog oslika uključivala je nanošenje pigmenata ili obojenih elemenata na završni sloj žbuke, odnosno samo slikanje, što je posao koji je obavljao slikar.⁸³ Oslik se na zadnjem sloju žbuke izvodio nakon što se on osušio ili dok je još bio vlažan. U *fresco* se slikarstvu slikalo na još vlažnoj žbuci, s kojom su se nanosili pigmenti integrirali nakon što je reakcijom gašenog vapna iz žbuke te ugljikovog dioksida iz zraka došlo do stvaranja sloja kalcijevog karbonata koji je učvrstio pigmente te osigurao veliku trajnost oslika.⁸⁴ Dodatne je i specifične postupke u procesu pripreme i nanošenju slikanog sloja uvjetovao karakter pojedinih pigmenata, jer se nisu svi smatrali u potpunosti adekvatnima za zidno slikarstvo, pa su se tako slojevi obojeni cinoberom (crveno-narančastim pigmentom) premazivali otopljenim voskom, kako ne bi potamnili pri izloženosti svjetlosti, dok su crni i neki prirodni pigmenti, prema Vitruviju (*De architectura*), morali biti miješani s razrjeđivačem.⁸⁵ Kako bi oslik mogao biti naslikan prije nego što se vlažna žbukana površina osuši, ona se, prije nanošenja slikanog sloja, dijelila na više manjih dijelova, tzv. *giornate di lavoro* ili samo *giornate*, koje su oslikavane pojedinačno te međusobno naknadno.⁸⁶ To je,

sl. 11. Slikarski alat (razne zidarske žlice i gleteri) korišten pri izradi zidnih oslika u antičkom rimskom razdoblju.

⁸³ Ling, 1991., 198., 202.

⁸⁴ Ibid., 199.-200.; Pappalardo, 2008., 9.; Bologna, 2022., 127.

⁸⁵ Ling, 1991., 201.; Pappalardo, 2008., 9.

⁸⁶ Ling, 1991., 201.; Pappalardo, 2008., 9.; Cuni, 2016., 6.-7., 10.

međutim, vrijedilo samo prilikom izrade složenijih oslika, za koje je trebalo više vremena, dok su manje zahtjevni i jednostavniji dijelovi, poznati pod latinskim nazivom *pontate*, slikani odjedanput, odnosno “u jednom mahu”.⁸⁷ Zidove se slikalo odozgora prema dolje, odnosno od njihovih najviših do najnižih dijelova.⁸⁸ Nanošenje boje, odnosno slikanje samih motiva i kompozicija (naročito onih geometrijskih), izvodilo se određenim alatom i pomoću raznih pomagala (sl. 11), čiji su tragovi nerijetko ostali vidljivi na osliku.⁸⁹ Tomu je, na predzadnjem sloju žbuke pod nazivom *arriccio*, prethodilo izvođenje prepremne skice ili crteža na samoj žbuci, odnosno urezivanje ili slikanje pomoćnih linija koje su usmjeravale budući oslik te pomagale da se on što lakše i kvalitetnije izvede.⁹⁰ Naslikani su motivi i uzorci polirani valjkom, odnosno utiskivani u još vlažnu žbuku, kako bi se poravnali s podlogom, čime je površina oslika dobivala zaglađeni karakter.⁹¹ Nakon što se oslikana žbuka, odnosno sama freska, osušila, oslik se rukama premazivao masti, a ponekad i nadopunjavao ili popravljao nekom „suhom“ slikarskom tehnikom, poput tempere.⁹² Kako bi završena slika dobila sjaj, njezina se površina premazivala slojem određenih sastojaka, poput alabastera, koji je otkriven na zidnim oslicima Livijine kuće u Rimu (sl. 12).⁹³

3.2.1. Boje i pigmenti

Za izradu oslika korištene su razne boje koje su dobivane od pigmenata različitog podrijetla i načina nastanka. Najčešće su korišteni prirodni zemljani pigmenti, jer su se pokazali najadekvatnijima za zidne oslike.⁹⁴ Nasuprot tome, za zidno se *fresco* slikarstvo nisu smatrali prikladnima pigmenti koji nisu bili otporni na alkale, u što su ubrajani pigmenti organskog podrijetla te oni na bazi olova, arsena i bakra.⁹⁵ Postojali su, prema Pliniju (*Naturalis historia*), „obični“ pigmenti, koji su bili lako dostupni, širom rasprostranjeni i jeftini, te floridi, kvalitetniji, rjeđi i skuplji pigmenti koji su crpljeni od minerala cinobarita, azurita i malahita te koji su davali indigo i ljubičastu boju.⁹⁶ Pigmente su slikari miješali s

⁸⁷ Cuní, 2016., 7.

⁸⁸ Ling, 1991., 202.; Pappalardo, 2008., 9.

⁸⁹ Ling, 1991., 201., 203.; Usp. Ling, 1991., 209., 211.

⁹⁰ Ling, 1991., 203.; Pappalardo, 2008., 9.

⁹¹ Ling, 1991., 204.; Pappalardo, 2008., 9.; Cuní, 2016., 7.

⁹² Ling, 1991., 202.; Pappalardo, 2008., 9.; Bologna, 2022., 127.

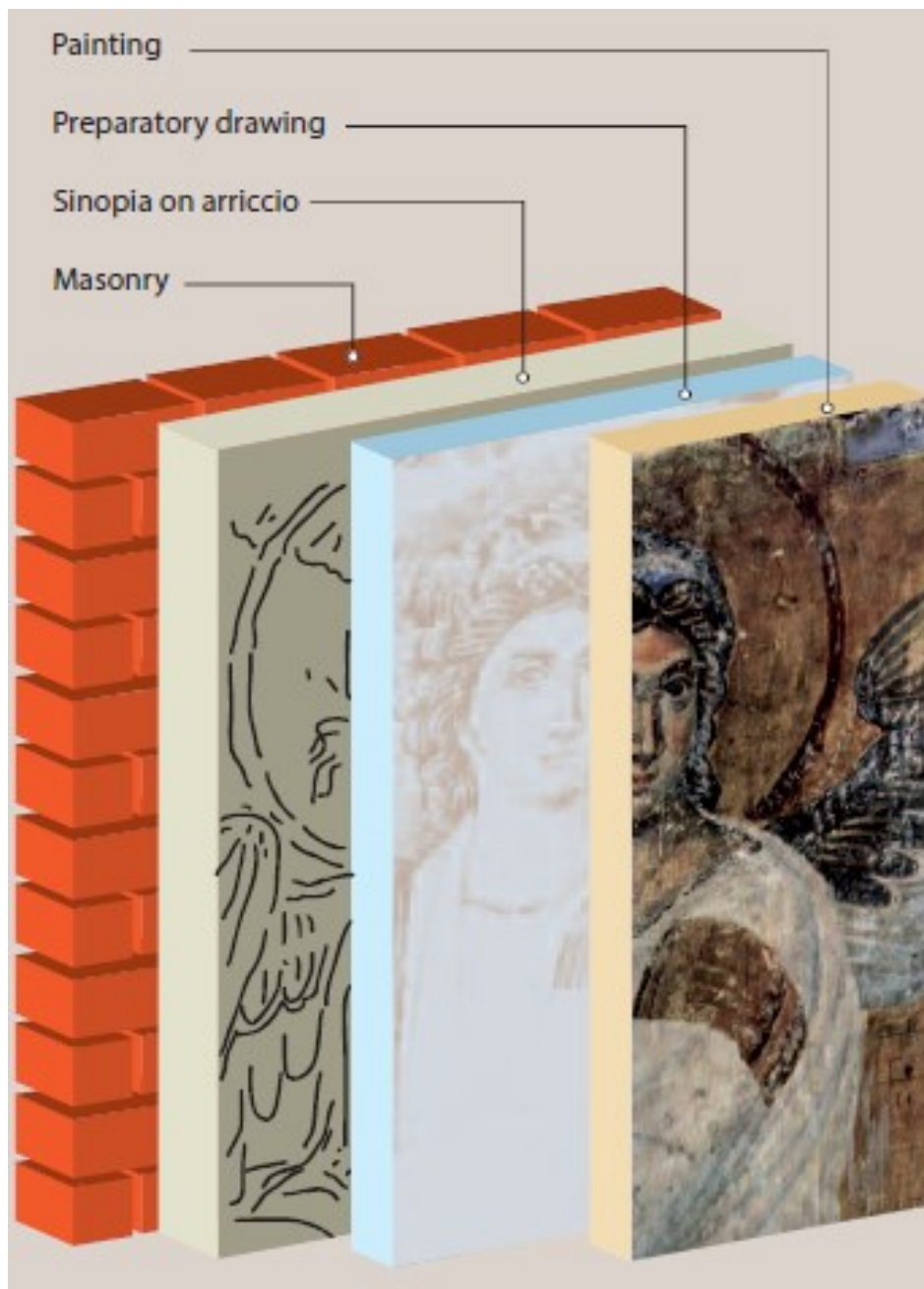
⁹³ Ling, 1991., 204.

⁹⁴ Ibid., 207.; Pappalardo, 2008., 9.

⁹⁵ Cuní, 2016., 8.; Usp. Cuní, 2016., 8.; Bologna, 2022., 131.

⁹⁶ Ling, 1991., 209.

vodom, kao i međusobno, ovisno o tome koju su boju željeli dobiti, pa se tako miješanjem crvene i žute dobivala narančasta, crvene i bijele ružičasta, a crvene i plave, ponekad i zelene, ljubičasta boja.⁹⁷

sl. 12. Slojevi (dijelovi) fresco slike na zidu.

⁹⁷ Ling, 1991., 209.; Pappalardo, 2008., 9.; Bologna, 2022., 131., 133.

Poznato je i miješanje pigmenata različitih nijansi iste boje, što se činilo iz ekonomskih ili estetskih razloga, pa je tako crvena boja ponekad dobivana kombiniranjem crvenog okera i crvenog olova.⁹⁸ Također su slojevi određene boje prekrivani drugim bojama, kako bi ostali postojaniji ili promijenili ton, odnosno u svrhu dobivanja različitih nijansi iste boje.⁹⁹

Standardni je pigment **crvene boje** predstavljao dehidratizirani željezov oksid koji je sastojak crvenog okera, no pronalazi se i u kristalnoj formi, odnosno u hematitu. Izvor te rude bio je grad Sinop u današnjoj Turskoj, no Vitruvije (*De architectura*) navodi da je ona crpljena i iz Egipta, Balearskih otoka u Španjolskoj i grčkog otoka Lemnosa, dok Plinije (*Naturalis historia*) spominje i sjevernu Afriku te pokrajinu Kapadokiju u Turskoj.¹⁰⁰ Crveni je pigment bio i cinober, odnosno živin sulfid „*koji se u prirodi nalazi u vidu minerala cinobarita*“, no danas se može dobiti i umjetnim, kemijskim putem.¹⁰¹ On je davao raskošniju i intenzivniju, tzv. pompejansku crvenu boju, no da bi ona ostala postojana, štitilo ga se voskom i uljem od sunčeva zračenja, zbog kojega je poprimao crni ton.¹⁰² Iz tih je razloga cinober bio svojedobno skuplji te je korišten samo u manjem broju najluksuznijih zdanja rimskog vremena.¹⁰³ Cinober je bio poznat i prije rimskog vremena na području Kine, Egipta i Asirije, a crpio se, prema Pliniju (*Naturalis historia*), s područja naselja Sisapo u današnjoj Španjolskoj, moguće iz rudnika žive Alamaden, iako su mu nalazišta zabilježena i u Kini, Japanu, Peruu, Meksiku, Kaliforniji, Engleskoj i Sloveniji.¹⁰⁴ Osim u zidnom slikarstvu, cinober se koristio i u kozmetici te u sakralne i ritualne svrhe.¹⁰⁵ Osim crvenog okera, hematita i cinobarita, izvor je crvene boje bilo i crveno olovo, odnosno olovov (III, IV) oksid, koji je pronađen u arheološkim nalazima u Rimu, Oplontisu, Pompejima i Švicarskoj, kao i pigment latinskog naziva *rubia*, sadržan u korijenu biljke iz roda broća (lat. *Rubia*).¹⁰⁶

⁹⁸ Bologna, 2022., 133., 135.

⁹⁹ Usp. Bologna, 2022., 129.

¹⁰⁰ Ling, 1991., 207.; Pappalardo, 2008., 9.

¹⁰¹ Turinski, 1970., 41.; Ling, 1991., 209.

¹⁰² Turinski, 1970., 39., 41.; Ling, 1991., 209.; Pappalardo, 2008., 9.; Bologna, 2022., 135.; Najnovija su istraživanja pokazala da je premazivanje oslika obojanog cinoberom tradicionalno pripremljenim voskom, kakav je pripreman u antičko rimsko vrijeme i čije su stavljanje preporučivali Plinije i Vitruvije (*Naturalis historia*; *De architectura*), baš poticalo kasniji proces degradacije cinobera, odnosno njegovo tamnjenje, jer je takav vosak sadržavao klor koji je kemijski reagirao s cinobarom (Bologna, 2022., 135.).

¹⁰³ Ling, 1991., 209.

¹⁰⁴ Turinski, 1970., 39.-40.

¹⁰⁵ Usp. Turinski, 1970., 39.-40.

¹⁰⁶ Bologna, 2022., 133.; „Red lead“, *Pigments through the Ages*, <http://www.webexhibits.org/pigments/individ/overview/redlead.html#:~:text=Brief%20description%20of%20Red%20lead,in%20European%20manuscripts%20and%20paintings>. (pristup 22. 3. 2022.); „broć“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*,

Žuta je boja dolazila od hidratiziranog željezovog oksida koji se javlja u mineralu getitu, no i sastojak je žutog okera.¹⁰⁷ Najkvalitetniji se žuti pigment tog sastava crpio na području Atike, no pronalazio se i na drugim lokacijama, pa i u današnjoj Italiji.¹⁰⁸ Osim željezovog oksida i žutog okera, žutu je boju davala i olovna gled (eng. *Litharge*), odnosno olovni (II) oksid (PbO) koji se javlja u obliku žutosmeđeg, crvenog ili žutog praha dobivenog „oksidacijom olova i žarenjem olovnoga (II) karbonata“.¹⁰⁹ Taj je pigment detektiran na oslicima u Pompejima, sjevernoj Španjolskoj i Francuskoj.¹¹⁰

Zelena se boja najčešće dobivala od hidrosilikata kalija, aluminijska, željeza ili magnezija te glaukonita, seladonita ili klorita, odnosno minerala ili spojeva koji su poznati pod terminom „zelena kreda“ (lat. *creta viridis*).¹¹¹ Vitruvije (*De architectura*) navodi da se taj pigment pronalazio širom Europe i Azije, no izvor je onog najkvalitetnijeg bio onaj s područja grada Izmir u Turskoj.¹¹² Zelena kreda nije, doduše, bila jakog intenziteta, pa je bila jeftinija od zelenog pigmenta koji se dobivao od minerala malahita, prirodnog bakrovog karbonata, te bakrenog acetata (poznatog pod latinskim nazivom *verdigris*), koji su davali raskošniju zelenu boju, iako nisu bili trajni i kemijski stabilni, a i rijetko su korišteni.¹¹³

Plava se boja obično dobivala od umjetno stvorenog pigmenta koji se dobivao zagrijavanjem silicijevog dioksida, malahita, kalcijevog karbonata i natrona na 850 °C.¹¹⁴ Njegova je produkcija započela u Egiptu, zbog čega se plava boja, koja se od njega dobivala, nazivala i egipatskom plavom. Kasnije je, tijekom 1. st. pr. Kr., središtem njezine proizvodnje postalo naselje Pozzuoli kod Napulja, u kojemu se ona dobivala, između ostalog, od pečene smjese pijeska i bakra.¹¹⁵ Ljepši su se i intenzivniji plavi tonovi dobivali iz minerala azurita, zbog čega su bili i skuplji, a na višoj je cijeni bila i indigo plava boja koja se dobivala iz nekoliko različitih biljaka iz roda *Indigofera*.¹¹⁶ Oba spomenuta pigmenta nisu, međutim, prikladna za *fresco* slikarstvo, zbog čega u njemu nisu korištena ili su korištena vrlo rijetko.¹¹⁷

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9621> (pristup 22. 3. 2022.).

¹⁰⁷ Ling, 1991., 207.; Pappalardo, 2008., 9.

¹⁰⁸ Ling, 1991., 207.-208.

¹⁰⁹ Bologna, 2022., 132.; „olovo“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45075> (pristup 22. 3. 2022.).

¹¹⁰ Bologna, 2022., 132.

¹¹¹ Ling, 1991., 208.; Bologna, 2022., 130., 134.

¹¹² Ling, 1991., 208.

¹¹³ Turinski, 1970., 45., 49., 50.; Usp. Turinski, 1970., 46.-50.; Bologna, 2022., 130., 134.

¹¹⁴ McCorquodale, 1988., 18.

¹¹⁵ Ling, 1991., 208.

¹¹⁶ Ibid., 209.; Bologna, 2022., 131., 134.

¹¹⁷ Bologna, 2022., 131.; Usp. Bologna, 2022., 131.

Raskošniji su se tonovi plave boja dobivali i iz minerala lazurita koji je detektiran na oslicima na području Vezuva te u sjevernoj Španjolskoj i Velikoj Britaniji, iako uvijek u smjesama.¹¹⁸

Pigment **bijelog tona** najčešće je predstavljao oblik kalcijevog karbonata koji se dobivao od krede, stijene koja je „u prirodi nastala [...] okamenjivanjem školjki morskih životinja.“, odnosno njezinim mljevenjem i miješanjem s vodom, čime se [kreda] *osobađa neželjenih nečistoća i pretvara u sitan bijeli prah.*¹¹⁹ Ton je mljevene krede varirao od bijele do sive nijanse.¹²⁰ Osim od krede, bijela se boja ponekad dobivala i iz olovnog bjelila (olovnog karbonata) koji je detektiran na zidnim oslicima u Pompejima, Rimu i Vicenzi.¹²¹

Pigment **crnog tona** dolazio je od ugljika, odnosno čađe koja je dobivana gorenjem smole, no ponekad i paljenjem suhog granja, borove piljevine i vinskog taloga, čime se dobivao drveni ugljen.¹²² Pappalardo u svojem djelu spominje da se u antičko rimsko vrijeme crna boja dobivala i iz tvari nastale gorenjem smjese vinove loze i glutena, a Bologna i životinjskih kostiju te slonovače.¹²³ Zbog uljane strukture ugljena, odnosno kako bi ona izgubila vodu, u ugljen su dodavani posebni sastojci organskog podrijetla.¹²⁴

3.3. Slikari i naručitelji

Zidne su oslike u antičkom rimskom razdoblju, prema narudžbi naručitelja, najprije izvodili pojedinačni slikari, a kasnije, razvojem i usustavljanjem slikarskog obrta, slikarske radionice ili atelijeri.¹²⁵ Sredinom republikanskog razdoblja rimske države, slikanje se nije držalo osobito značajnim i dostojnim zanimanjem, pa su se njime bavili ljudi iz nižih društvenih slojeva, mahom robovi ili oslobođenici, a na području današnje Italije oni koji nisu bili rimskog podrijetla.¹²⁶ U rjeđim su slučajevima slikari ipak dolazili iz viših staleža društva, no tada se radilo o osobama kojima su bile povjerene velike i skupe narudžbe, odnosno izvedbe oslika u značajnim građevinama, poput palača i hramova.¹²⁷ Samostalne su slikarske

¹¹⁸ Bologna, 2022., 131., 134.

¹¹⁹ Ling, 1991., 208.; Turinski, 1970., 27.

¹²⁰ Turinski, 1970., 27.

¹²¹ Bologna, 2022., 132.

¹²² Ling, 1991., 209.

¹²³ Pappalardo, 2008., 9.; Bologna, 2022., 134.

¹²⁴ Ling, 1991., 209.

¹²⁵ Usp. Ling, 1991., 212.; Ling, 1991., 213.

¹²⁶ Ling, 1991., 212.-213.; Usp. Ling, 1991., 212.-213.

¹²⁷ Ling, 1991., 212.-213.

radionice djelovale već u doba Rimskog Carstva.¹²⁸ Unutar jedne slikarske radionice moglo je djelovati više slikara i fasadera, a postojao je i jedan dizajner (lat. *redemptor*) (sl. 13).¹²⁹ Ukoliko je bilo zaposleno više slikara (lat. *pictores*), obično su neki (manje vješti slikari, tj. lat. *pictores parietarii*) bili zaduženi za oslikavanje podloge, a drugi (vještiji slikari, tj. lat. *pictores imaginarii*) motiva i kompozicija.¹³⁰ Postojao je i glavni slikar koji je vjerojatno bio najvještiji te je bio zadužen za slikanje figuralnih prikaza.¹³¹ Vještina se izrade zidnih slika prenosila generacijski, pa su tako zaposlenici jedne slikarske radionice pretežito bili članovi iste obitelji, iako nije moguće izuzeti mogućnost selidbe umjetnika iz jednog atelijera u drugi.¹³² Svako je značajnije i veće mjesto imalo barem jednu slikarsku radionicu koja je djelovala na lokalnom području, no ukoliko je dobila dobru reputaciju kvalitetnim radovima, proširila je poslovanje i na šire geografsko područje.¹³³ Svaka je radionica koristila specifične motive, kompozicije i boje te je razvila svoj stil po kojemu je bila prepoznatljiva, no razlike su u slikanju postojale i među različitim slikarima unutar jedne radionice, pa i unutar karijernog ciklusa jednog slikara koji često nije podjednako slikao na početku i pri kraju svoje karijere.¹³⁴ Postojale su slikarske radionice koje su bile progresivne te su pratile novitete, ali su istovremeno djelovale i one konzervativnije, priklonjene ustaljenim uzorcima i kompozicijama.¹³⁵ Motive i kompozicije koje su slikali slikari su crtali u knjige (eng. *pattern-books*), a kasnije su ih iz njih i kopirali, odnosno preuzimali, ovisno o željama naručitelja.¹³⁶

Naručitelji su zidnih slika bili bogatiji rimski građani koji su sami birali način na koji će određene prostorije biti oslikane, iako su pritom morali birati između gotovih repertoara uzoraka ili kompozicija koje su angažirane slikarske radionice imale u ponudi.¹³⁷ Oni su često, zbog količine zidova, stropova i svodova koji su morali biti oslikani u kratkom roku, istovremeno angažirali više slikarskih radionica koje su oslikavale različite dijelove prostorije ili građevine. Osim simultano, naručitelji su ponekad slikarske radionice zapošljavali u kronološkom slijedu tijekom dužeg vremenskog perioda, kada nisu mogli ili htjeli sve zidove

¹²⁸ Ibid., 214.

¹²⁹ Ibid., 204., 215.-216.; Pappalardo, 2008., 9.

¹³⁰ Ling, 1991., 204., 213., 215.; Pappalardo, 2008., 9.

¹³¹ Ling, 1991., 216.-217.; Pappalardo, 2008., 9.

¹³² Ling, 1991., 214., 216.

¹³³ Ibid., 214.; Usp. Ling, 1991., 215.

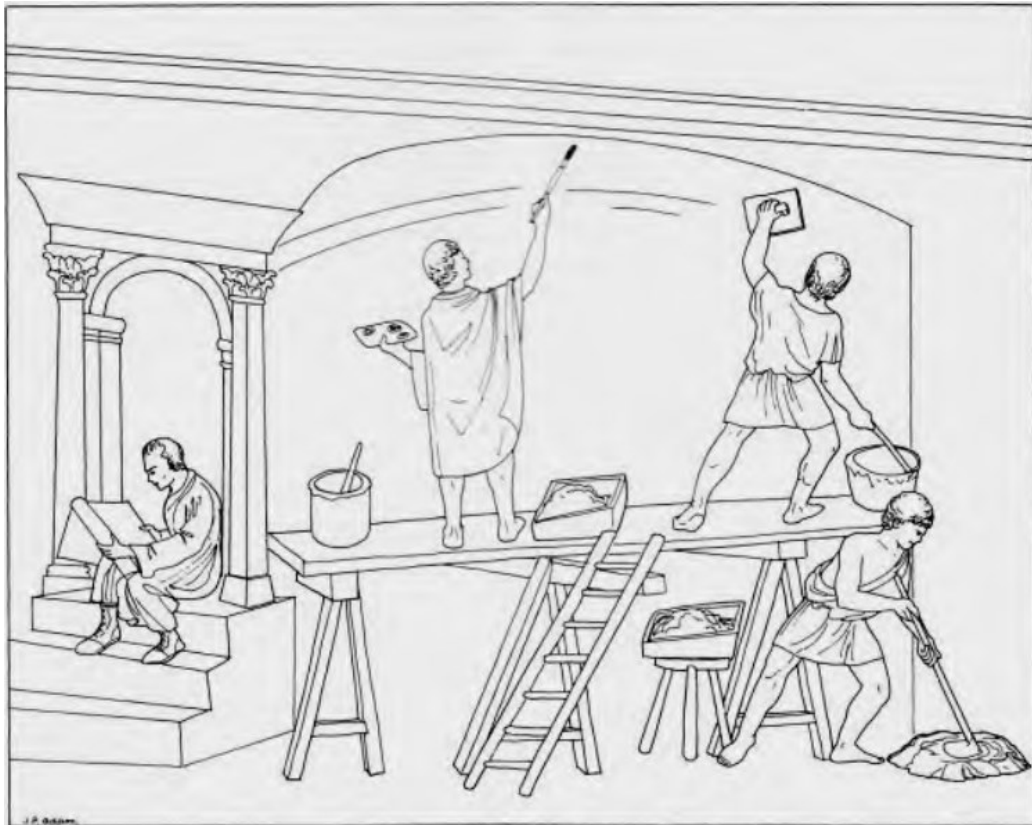
¹³⁴ Ling, 1991., 216.-217.

¹³⁵ Ibid., 3.

¹³⁶ Ibid., 212., 217.

¹³⁷ Ibid., 217.

jedne prostorije ili zgrade dati oslikati u „jednom mahu“.¹³⁸ Sa slikarskim su radionicama sklapali ugovore, u kojima su određivani termini unutar kojih su oslici trebali biti izvedeni, ali i plaća slikara. Ugovorom je ponekad bila definirana i količina te vrsta materijala koja se dodjeljuje slikaru za potrebe obavljanja posla, iako su ponekad slikari bili dužni sami osigurati materijal potreban za rad.¹³⁹

sl. 13. Ilustrativni prikaz slikara i fasadera jedne slikarske radionice u procesu stvaranja zidnog oslika u antičkom rimskom razdoblju.

¹³⁸ Ibid., 216.

¹³⁹ Ibid., 217.

4. Arhitektura rimskih kupališnih sklopova u antici

4.1. Gradnja, uređenje i korištenje rimskih termi

Terme su „*rimski naziv za javna [...] kupališta u kojima su se prostorije i voda zagrijavali posebnim uređajima*“, odnosno sustavom hipokausta.¹⁴⁰ U obliku i funkciji kakvi su nam i danas poznati, terme su razvijene u doba kasne Rimske Republike u Laciju i Kampaniji, pokrajinama u središnjoj i južnoj Italiji, no uzori im se mogu tražiti u antičkim grčkim kupalištima religijskog karaktera, javnim kupalištima s individualnim kadama (eng. *hip-baths*) te gimnazijima.¹⁴¹ Njihovu je gradnju također omogućio i napredak u sustavu grijanja te vodoopskrbnoj tehnologiji, što se ponajviše odnosilo na akvedukte koji su vodom opskrbljivali veće terme bez prirodnog izvora vode.¹⁴² Za isto je zaslužno i cjelokupno blagostanje, stabilnost, moć i bogatstvo Rimske Države u kojoj je bilo moguće graditi takve i slične monumentalne komplekse koji su o navedenome i svjedočili.¹⁴³ Veliki su to i nadsvođeni, ponekad i višeetažni kompleksi građeni od opeke i betona, često bogato dekoriranih interijera te dostupni svakome, koji su u rimsko doba zauzimali velike dijelove naselja te čiju su gradnju financirali vladari ili načelnici, odnosno država ili grad. To ih je razlikovalo od privatnih, no često neuglednih kupališta (lat. *balneae*) koja su bila manjih dimenzija te u koja se ulaz naplaćivao, zbog čega su ih koristili samo pripadnici viših društvenih staleža.¹⁴⁴ Terme su uživale veliku popularnost u rimsko doba, što se odražava u mnogobrojnim sačuvanim arheološkim ostacima, no isto potvrđuju i pisani izvori. U njima su rimski građani svakodnevno održavali higijenu, no iste su im koristile i zabavi, rekreaciji i

¹⁴⁰ „terme“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=60946> (pristup 30. 3. 2022.); Fagan, 2001., 404.; Yegül, 2014., 303.

¹⁴¹ Ward, 1992., 126.; Usp. Fagan, 2001., 406.-407.; Usp. Wilson, 2008.a, 307.; Yegül, 2014., 303., 310.; Gimnazij je u antičkoj Grčkoj bila „*javna institucija koja je imala svoja vježbališta i igrališta u sklopu zgrada s trijemovima, nasadima i kupaonicama*“, u kojima je „*grčka mladež, naročito efebi, vježbala gola*“ te u kojoj su kasnije održavana filozofska i retorska predavanja („gimnazij“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22014>, pristup 1. 4. 2022.).

¹⁴² Usp. Wilson, 2008.a, 296.; Usp. Lancaster, 2008., 273.; Yegül, 2014., 308.-309.; Vodom iz bunara ili cisterni ponekad su samo opskrbljivane manje terme (usp. Wilson, 2008.a, 308.; Yegül, 2014., 309.) te terme locirane u sušnijim dijelovima rimske države (Yegül, 2014., 309.), no i vrlo veliki kupališni kompleksi na cijelom području Rimske države, ranije (noću) punjeni vodom iz akvedukata, kako bi vodoopskrbna mreža ostala rasterećena tokom dana (Wilson, 2008.a, 305., 308.), odnosno kako bi tada dovoljna količina vode bila dostupna i ostalim stanovnicima u privatnoj sferi ili u sklopu sustava fontana (Wilson, 2008.a, 305.).

¹⁴³ Usp. Cuomo, 2008., 27.; Usp. Greene, 2008., 811.; Strickland, 2010., 43.

¹⁴⁴ Usp. Adam, 2005., 570.; Usp. Lancaster, 2008., 268.-270., 272.-273., 275.-278.; Jackson i Greene, 2008., 506.; Yegül, 2014., 300.; Usp. Yegül, 2014., 302., 307.

opuštanju, čemu su pridonosili topla i čista voda te uređenje interijera.¹⁴⁵ Terme su služile i socijalizaciji kupaca, one najluksuznije s predavaonama te knjižnicama i njihovoj edukaciji, a vjerovalo se da su i ljekovite, odnosno da mogu spriječiti bol i nastanak bolesti te pridonijeti oporavku od istih.¹⁴⁶ Istovremeno su ih koristili i muškarci i žene koji su se u njima kupali nagi, iako je u većem razdoblju Rimske Republike postojala spolna segregacija, što je dokazano arheološkim i pisanim izvorima, odnosno postojanjem dvostrukih prostorija u kompleksima pojedinih termi iz tog perioda koje su bile namijenjene samo ženama ili muškarcima.¹⁴⁷ Neke su terme, s prirodnom termalnom vodom sumpornog mirisa ili otvorenim izvorišnim bazenima u kojima se voda mreškala i mijenjala boju ovisno o vanjskim vremenskim uvjetima, osim iz kojih je i isparavala, ujedno bile i sakralni centri.¹⁴⁸ Takve su terme sadržavale svetišta posvećena bogovima vezanima uz vodu i njezine izvore, ozdravljenje, plodnost i život, poput Venere (Afrodite), Herkula (Herakla), Eskulapa (Asklepija), Higije (Higijeje, Salus), Minerve (Atene), Junone, Fortune, Izide, Serapisa, Dijane, Poluksa i nimfi, a ponekad i proročišta, u kojima je štovan Apolon. Zbog navedenog su takve terme imale i religijski značaj te su privlačile ljude koji nisu nužno dolazili zbog higijene, zdravlja, opuštanja ili socijalizacije.¹⁴⁹

Terme su činile prostorije različitih funkcija, količine i rasporeda, što je utjecalo na formu i veličinu termalnih sklopova. Prostorije su termi izgrađenih do 1. st. pr. Kr. bile nepravilno i slobodno raspoređene (sl. 14-15, 22), dok su kasnije terme imale simetričnu raspodjelu prostorija, odnosno „*unutrašnju koordiniranost i logičnu prostornu artikulaciju*“ (sl. 16).¹⁵⁰ Često su jedne terme sadržavale više prostorija iste funkcije, što je omogućavalo funkcioniranje jednog dijela termi, dok se drugi renovirao ili čistio.¹⁵¹ Jedan je kompleks termi tako imao jednu ili više otvorenih i pravokutnih dvorana za vježbanje (palestra; lat. *palaestra*) koje su bile obavijene trijemovima, a ponekad su u središtima sadržavale i mali

¹⁴⁵ Suić, 2003., 253.; Usp. Strickland, 2010., 42.; Yegül, 2014., 301.-302.; Usp. Yegül, 2014., 302.

¹⁴⁶ Strickland, 2010., 42.; Yegül, 2014., 302.-303.; Usp. Yegül, 2014., 305., 310.

¹⁴⁷ Ward, 1992., 135.-136., 138.; Usp. Ward, 1992.; Usp. Adam, 2005., 481., 537., 561., 563.-564.; Yegül, 2014., 302.; Za više podataka o korištenju termi od strane žena i muškaraca te kako se to odražavalo na arhitekturu termi vidjeti: Ward, 1992.

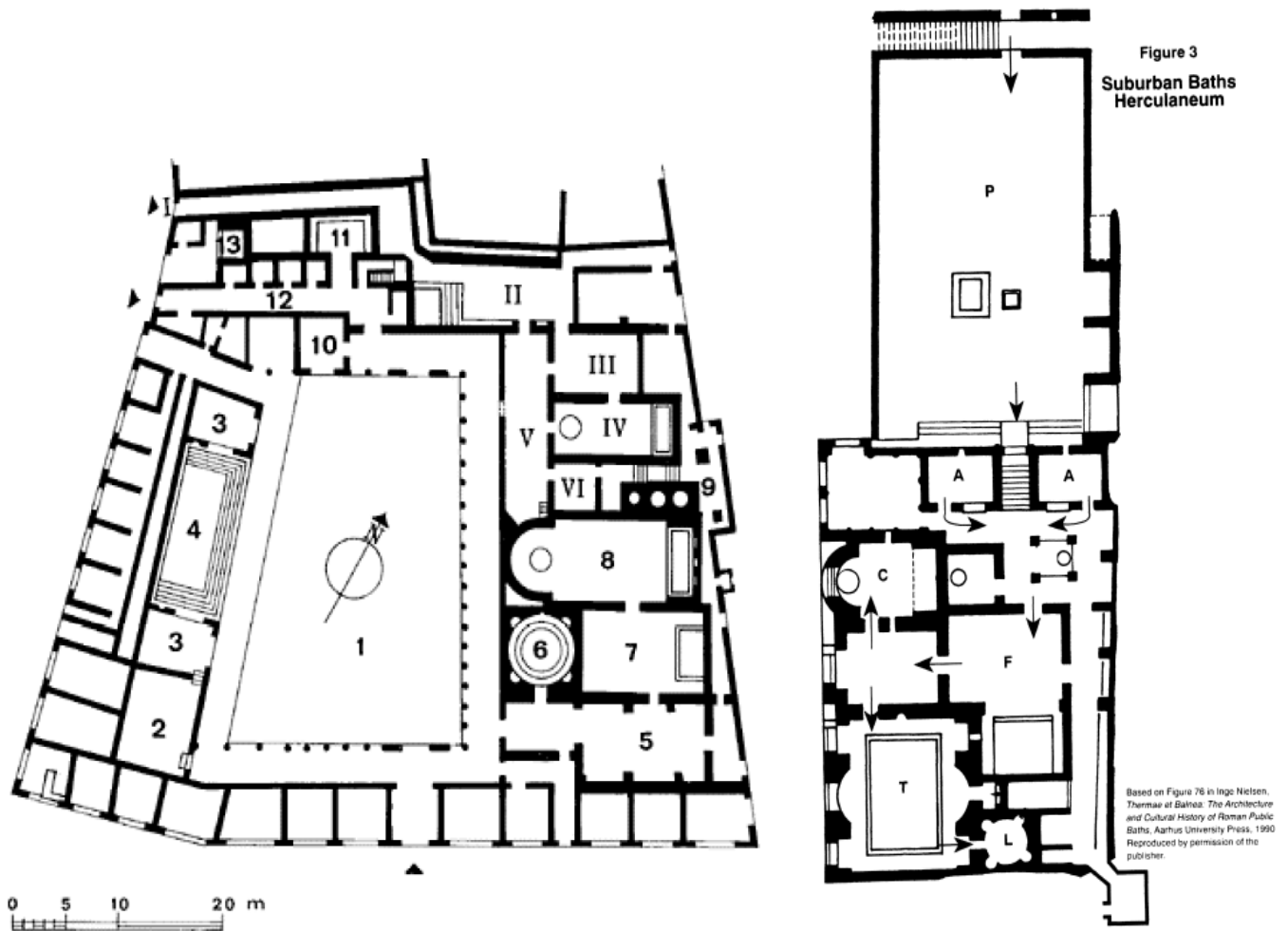
¹⁴⁸ Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 57.; Usp. Kušan Špalj, 2015.c, 107.-110.; Usp. Kušan Špalj, 2015.d, 16.-17.

¹⁴⁹ (Usp.) Fagan, 2001., 406.; Yegül, 2014., 313.; Usp. Balen, 2015.a, 10.; Usp. Bilić, 2015., 120.-121.; Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 56.-80.; Usp. Kušan Špalj, 2015.c, 107.-112.; Usp. Kušan Špalj, 2015.d, 15.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 21., 26., 31.-34.; (Usp.) Kušan Špalj, 2017.a, 270.-303.; Usp. Kušan Špalj, 2017.b, 165.; Usp. Kušan Špalj, 2020., 304.

¹⁵⁰ Suić, 2003., 254.; Usp. Suić, 2003., 254.-256.; Adam, 2005., 562.

¹⁵¹ Yegül, 2014., 307.

bazen za skupljanje kišnice (lat. *impluvium*).¹⁵² Vježbanje je bila aktivnost koja se preporučivala prije samog kupanja, a koja je podrazumijevala lakše i rekreativne vježbe,

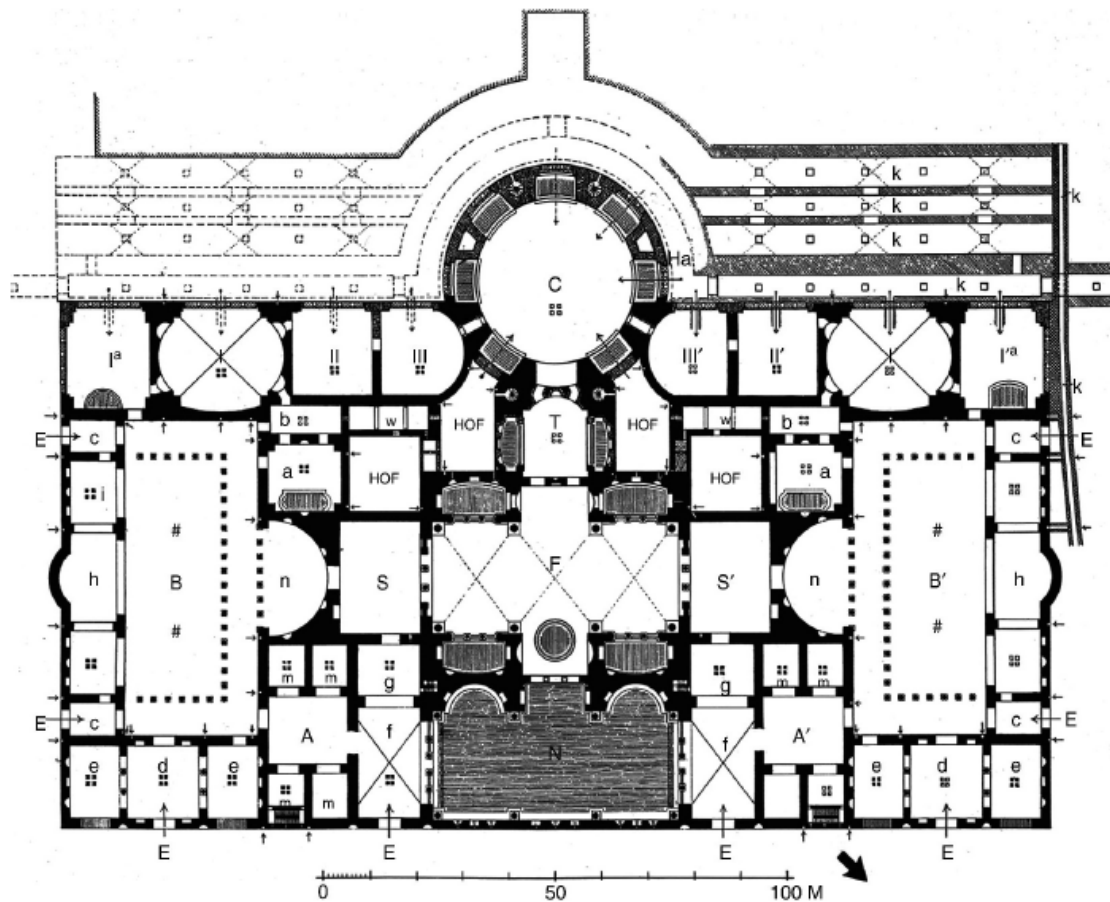

sl. 14. (lijevo) Tlocrt Stabijinih termi u Pompejima iz sredine 2. st. pr. Kr.¹⁵³ na kojima su arapskim i rimskim brojevima označeni njihovi sljedeći dijelovi: I - ulaz; 1 - palestra (lat. *palaestra*) 2, 5 i II - apoditerij (lat. *apodyterium*); 3 - mali bazen za pranje nogu; 4 - veliki bazen za plivanje (lat. *natatio*); V i VI - hodnici i servisne sobe za skladištenje robe i goriva; 6 - frigidarij (lat. *frigidarium*); 7 i III - tepidarij (lat. *tepidarium*); 8 i IV - kaldarij (lat. *caldarium*); 9 - peć ili ložište (lat. *praefurnium*); 10 - uredi upravitelja ustanove; 11 - toaleti (lat. *latrinae*); 12 - drugi ulaz i terme za osobno korištenje; 13 - bunar.

sl. 15. (desno) Tlocrt Prigradskih termi u Herkulaneju na kojima su velikim slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: P - palestra (lat. *palaestra*); A - apoditerij (lat. *apodyterium*); T - tepidarij (lat. *tepidarium*); C - kaldarij (lat. *caldarium*); F - frigidarij (lat. *frigidarium*); L - lakonikum (lat. *laconicum*).

¹⁵² Fagan, 2001., 404.; Usp. Suić, 2003., 255.; Usp. Adam, 2005., 563., 566.; Yegül, 2014., 303.

¹⁵³ Ward, 1992., 128.; Fagan, 2001., 408.; Yegül, 2014., 303.

sl. 16. Tlocrt Karakalinih termi u Rimu (212.-217.)¹⁵⁴ na kojemu su slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: F - frigidarij (lat. *frigidarium*); T - tepidarij (lat. *tepidarium*); C - kaldarij (lat. *caldarium*); N - veliki bazen za plivanje (lat. *natatio*); B i B' - palestra (lat. *palaestra*).

poput loptanja.¹⁵⁵ Od bazena namijenjenih kupanju, terme su sadržavale hladnu (frigidarij; lat. *frigidarium*), mlaku ili toplu (tepidarij; lat. *tepidarium*) te vruću kupelj (kaldarij; lat. *caldarium*), koje su bile međusobno povezane te često raspoređene unutar iste aksijalne osi, kao i veliki bazen za plivanje s hladnom vodom (lat. *natatio*), kojemu je prethodio manji bazen za ispiranje nogu.¹⁵⁶ Postojale su i parne kupelji, lakonikumi i sudatoriji (lat. *laconicum*; lat. *sudatorium*), bliske današnjim saunama, kao i prostori koji su korišteni za

¹⁵⁴ Adam, 2005., 144.-145.

¹⁵⁵ Yegül, 2014., 303., 305.

¹⁵⁶ Fagan, 2001., 403.-404.; Usp. Adam, 2005., 563., 565., 571.; Strickland, 2010., 42.; Yegül, 2014., 303., 305.; Usp. Yegül, 2014., 305.-306., 309.; Kako bi uvijek bile usmjerene toplini i svjetlosti sunca te se na taj način dodatno održavale toplima, topla (mlaka) i vruća kupelj (tepidarij i kaldarij) smještale su se, barem prema Vitruvijevim smjernicama (*De architectura*), prema zapadu (Strickland, 2010., 41.), jugozapadu ili jugu (Wikander, 2008., 138.).

sunčanje (lat. *heliocaminus*), čiji su prozorski otvori, usmjereni prema jugu i jugozapadu, bili neostakljeni, kako bi se maksimalno iskoristio učinak sunčeve toplinske energije.¹⁵⁷ Uz navedeno, terme su sadržavale i dućane, toalete (lat. *latrinae*), prostorije za masažu, prostore za skidanje ulja ili znoja strigilima (eng. *strigiling rooms*; lat. *destrictaria*) te terene za igre loptom (lat. *sphaeristeria*).¹⁵⁸ Najveće i najluksuznije, odnosno carske terme, sadržavale su i predavaone, knjižnice, svetišta, staze za rekreativno trčanje, vrtove, šetnice i portike, a od vremena cara Trajana i eksedre koje su od njegove vladavine postale standardni dio carske arhitekture.¹⁵⁹ Osim prostorija namijenjenih i dostupnih kupačima, sastavni su dio termi činili i prostori nevidljivi i onemogućeni pristupu javnosti koje je koristilo administrativno, tehničko i uslužno osoblje zaduženo za ispravno funkcioniranje termi.¹⁶⁰ U njih su ubrajane kuhinje s mlinskim postrojenjima, praonice ručnika i posteljine, kotlovnice i spremišta, kao i uredi ili sobe trenera, liječnika, čuvara, tehničara, administratora, inženjera, masera, kozmetičara i frizera, odnosno svih zaposlenika termi koji su u njima radili na raznim funkcijama (sl. 14-17, 22-25).¹⁶¹

Prostorije i voda mlakih (toplih) te vrućih kupelji, kao i zrak parnih kupelji, grijani su sustavom hipokausta. Njegov je glavni dio činila peć ili ložište (prefurnij; lat. *praefurnium*), smještena vrlo blizu vruće kupelji (kaldarija), u koje se stavljalo i palilo gorivo (drveni ugljen, bitumen ili petrolej), čime se oslobađala toplinska energija u obliku vrućeg zraka.¹⁶² Ona se usmjeravala u unutrašnjost podnih i zidnih konstrukcija, odnosno između kružnih ili pravokutnih stupića ili stubića od opeke koji su unutar konstrukcije poda pridržavali njegov gornji dio, te unutar šupljih opeka (tubula) u konstrukciji zidova, iz kojih se kroz dimnjak oslobađala u vanjski prostor (sl. 18).¹⁶³

¹⁵⁷ Fagan, 2001., 404.; Yegül, 2014., 300., 303.; , I lakonikumi i sudatoriji su parne kupelji, no međusobno se razlikuju po tome što je u lakonikumima prisutna suha toplina, dok sudatoriji sadrže onu vlažnu („Baths & Bathing as an Ancient Roman“, *Honors Program in Rome*, 13. 9. 2004.,

https://depts.washington.edu/hrome/Authors/kjw2/BathsBathinginAncientRome/247/pub_zbpage_view.html, pristup 5. 4. 2022.).

¹⁵⁸ Fagan, 2001., 404.; Usp. Suić, 2003., 253.; Usp. Adam, 2005., 570.; Strickland, 2010., 42.; Usp. Yegül, 2014., 309.-310.

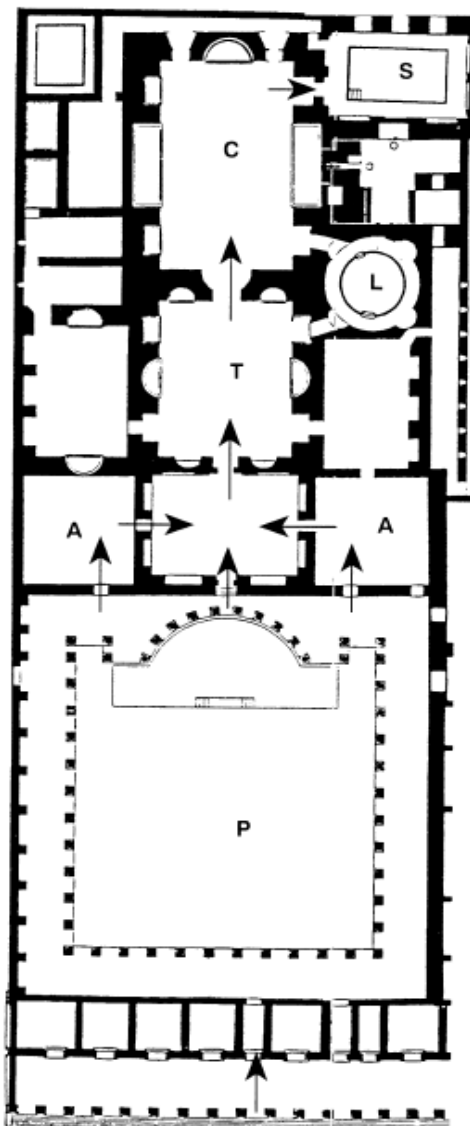
¹⁵⁹ Adam, 2005., 387.; Yegül, 2014., 305.

¹⁶⁰ Yegül, 2014., 309.

¹⁶¹ Usp. Wikander, 2008., 145., 147.; Usp. Strickland, 2010., 42.; Yegül, 2014., 310.; Usp. Yegül, 2014., 309.-310.

¹⁶² Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 207.-208., 214.; Usp. Adam, 2005., 165., 550.-553., 560.-561., 570.-571.; Usp. Wikander, 2008., 139.; Yegül, 2014., 303.

¹⁶³ Fagan, 2001., 404., 406.; Usp. Adam, 2005., 550.-551., 553.-561.; Usp. Lancaster, 2008., 273.; Usp. Wilson, 2008.a, 307.; Usp. Strickland, 2010., 42.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 25.

sl. 17. Tlocrt termi Vergilija Capita u Miletu, na kojemu su velikim slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: P - palestra (lat. palaestra); A - apoditerij (lat. apodyterium); T - tepidarij (lat. tepidarium); C - kaldarij (lat. caldarium); F - frigidarij (lat. frigidarium); S - sudatorij (lat. sudatorium); L - lakonikum (lat. laconicum).

Prostorije su termi dekorirane različitim oblicima likovne umjetnosti, odnosno mozaicima, freskama, štukaturama i skulpturama.¹⁶⁴ Teme i motivi koji su pojavljivani bili su vezani uz osjećaj opuštenosti, bezbrižnosti i veselja te vodu, pa su tako mogli uključivati dupine, ribe, patke, morska čudovišta, pomorske bitke, vrtove s fontanama, morske pejzaže, močvarna područja, Nilske krajolike s pigmejima, erote i satire, ali i razne bogove, od kojih su najčešće prikazivani likovi Venere (Afrodite) i Herkulesa (Herakla) te Eskulapa (Asklepija) i njegove kćeri Higije (Higijeje) koji su držani najprimjerenijima za kontekst termi, s obzirom na njihovu povezanost s ozdravljenjem, plodnošću ili životom.¹⁶⁵ Također zbog povezanosti s vodom, ponekad su prikazivani i riječni bogovi, dok se u termama s knjižnicama, koje su imale i obrazovni značaj, poput Karakalinih termi u Rimu, štovala i Atena, grčka božica mudrosti, zbog čega su te prostorije bile dekorirane njezinim likom.¹⁶⁶ Razina je dekoracije i luksuza, međutim, varirala u različitim termama, pa tako često nije bila naročito raskošna u manjim termama pojedinih naselja.¹⁶⁷ Uz

bogovi, dok se u termama s knjižnicama, koje su imale i obrazovni značaj, poput Karakalinih termi u Rimu, štovala i Atena, grčka božica mudrosti, zbog čega su te prostorije bile dekorirane njezinim likom.¹⁶⁶ Razina je dekoracije i luksuza, međutim, varirala u različitim termama, pa tako često nije bila naročito raskošna u manjim termama pojedinih naselja.¹⁶⁷ Uz

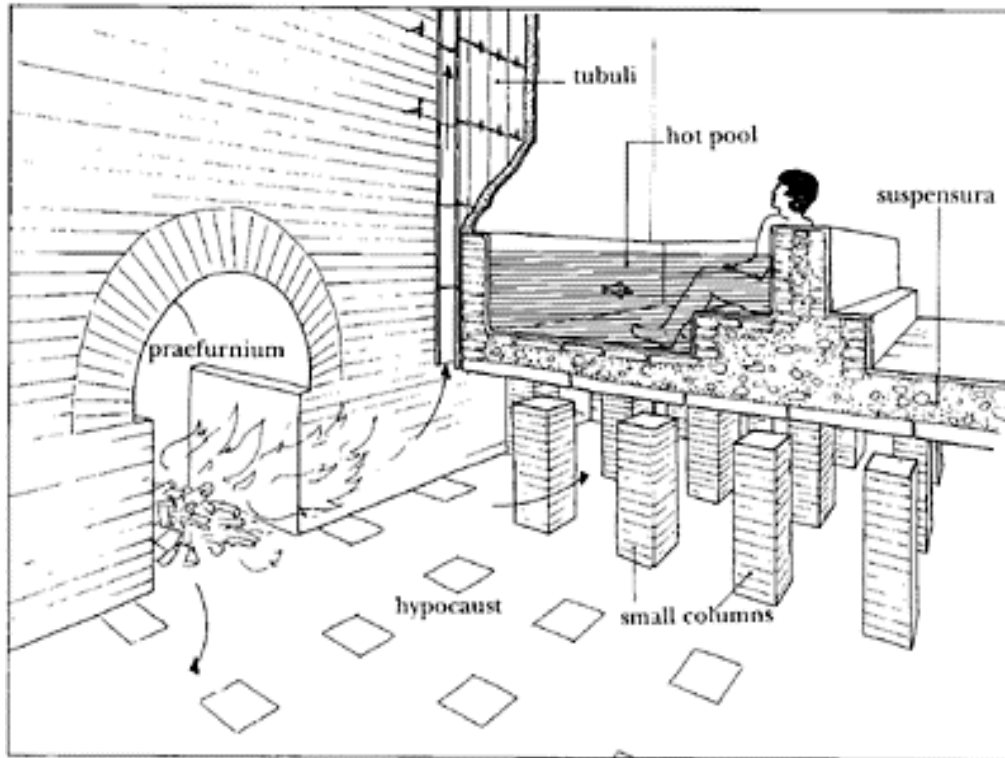
¹⁶⁴ Usp. *ibid.*, 463., 466., 569., 570.-571.; Usp. Wilson, 2008.b, 404.; Usp. Yegül, 2014., 302., 308., 320.; Usp. „Forum Baths“, *Pompeii Sites*, <http://pompeiiisites.org/en/archaeological-site/forum-baths/> (pristup 28. 3. 2022.)

¹⁶⁵ Yegül, 2014., 313.; Muth, 2015., 410.; Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 56., 58., 66., 68.-71., 73.; Usp. Kušan Špalj, 2015.c, 108.-109., 112.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 33.; Usp. Bilić, 2015., 121.; Usp. Kušan Špalj, 2017.a, 297., 302.; Usp. Esposito, 2021., 54.-58., 64.

¹⁶⁶ Yegül, 2014., 310., 313.-314.; Usp. Esposito, 2021., 55.-56., 58.

¹⁶⁷ Yegül, 2014., 302.

navedeno, jednostavnijim motivima linearnih karakteristika često su oslikavane sporedne prostorije termi (sl. 19).¹⁶⁸

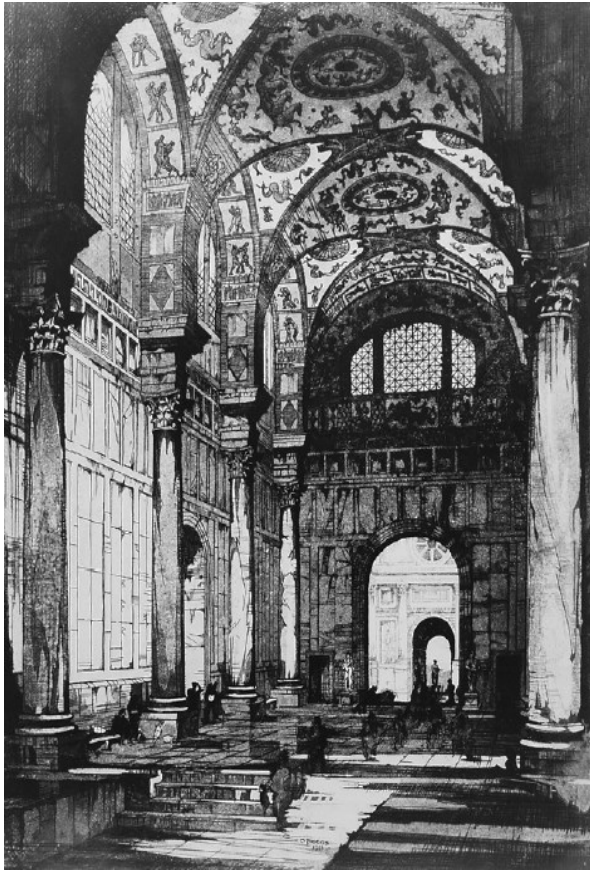
sl. 18. Presjek sustava hipokausta u Središnjim termama u Pompejima, s označenim dijelovima.

Najranije poznate terme predstavljaju gradske terme u mjestu Fregellae u Laciju, koje datiraju u 3. st. pr. Kr., kao i Stabijine terme u Pompejima koje su izgrađene sredinom 2. st. pr. Kr. (sl. 14).¹⁶⁹ U Rimu, glavnom gradu Rimskog Carstva, u funkciji su prvog javnog kupališta bile Agrippine terme, čija je gradnja trajala između 25. i 19. g. pr. Kr., a u istom su gradu poznate još i Neronove, Titove, Trajanove i Karakaline terme (sl. 16), kao i terme cara Dioklecijana, građene između 298. i 306. g.¹⁷⁰ Širenjem Rimskog Carstva i romanizacijom, sve je više javnih i privatnih kupališta građeno i u rimskim provincijama. U vrijeme i nakon Hadrijanova razdoblja, niz je značajnih manjih i većih kupališta tako izgrađeno na području

¹⁶⁸ Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 100.

¹⁶⁹ Ward, 1992., 128.; Fagan, 2001., 408.; Yegül, 2014., 303.

¹⁷⁰ Adam, 2005., 290., 382., 562.; Usp. Adam, 2005., 562.; Usp. Yegül, 2014., 311.-313.

sl. 19. Crtež rekonstrukcije izgleda unutrašnjosti frigidarija Hadrijanovih termi u Leptis Magni (lat. *Lepcis Magna*), današnjoj Libiji. Vidljiv je prostrani i bogato dekorirani interijer te križni svodovi.

sjeverne Afrike, od kojih se ističu carske Sjeverne terme u Timgradu te Velike terme u Džemili u današnjem Alžiru, kao i Licinijeve terme u naselju Dougga u Tunisu.¹⁷¹ Naročito su, međutim, značajne Hadrijanove terme u Leptis Magni (lat. *Lepcis Magna*) u Libiji, koje predstavljaju prve terme carskog tipa izgrađene na području afričkog kontinenta, te Antoninove terme u Kartagi u Tunisu, koje čine najveće rimske terme u Africi.¹⁷² Osim u sjevernoj Africi, terme su građene i na prostoru nekadašnje rimske provincije Sirije (lat. *Syria*), pa je tako u Antiohiji u Turskoj, prema pisanim izvorima, od vladavine Julija Cezara pa sve do Justinijana izgrađeno desetak kupališta.¹⁷³ Od njih su arheološkim istraživanjima potvrđene tzv. „Terme C“, izgrađene u kasnom 3. st., koje, osim što ih krase bogata dekoracija, obilježava i atipičan tlocrt nekarakterističan za zapadnu Anatoliju, što ih čini najimpresivnijima rimskim termama tog područja.¹⁷⁴ Terme u Maloj Aziji, zbog jake prisutnosti grčkoj utjecaja i u vrijeme rimske vladavine tim područjem, predstavljaju jedinstvenu arhitektonsku formu (eng. *bath-gymnasium*) koju čini spoj rimskog kupališta, od kojega je preuzeto korištenje svodova, te grčkog gimnazija, od kojeg je posuđen element velike nenatkrivene palestre s kolonadama koja, osim korisnicima termi, koristi i mladim sportašima za redovne treninge, što opravdava njezinu veličinu.¹⁷⁵ Od takvih se maloazijskih rimskih termi ističu Lučke terme-gimnazij u

¹⁷¹ Yegül, 2014., 314.

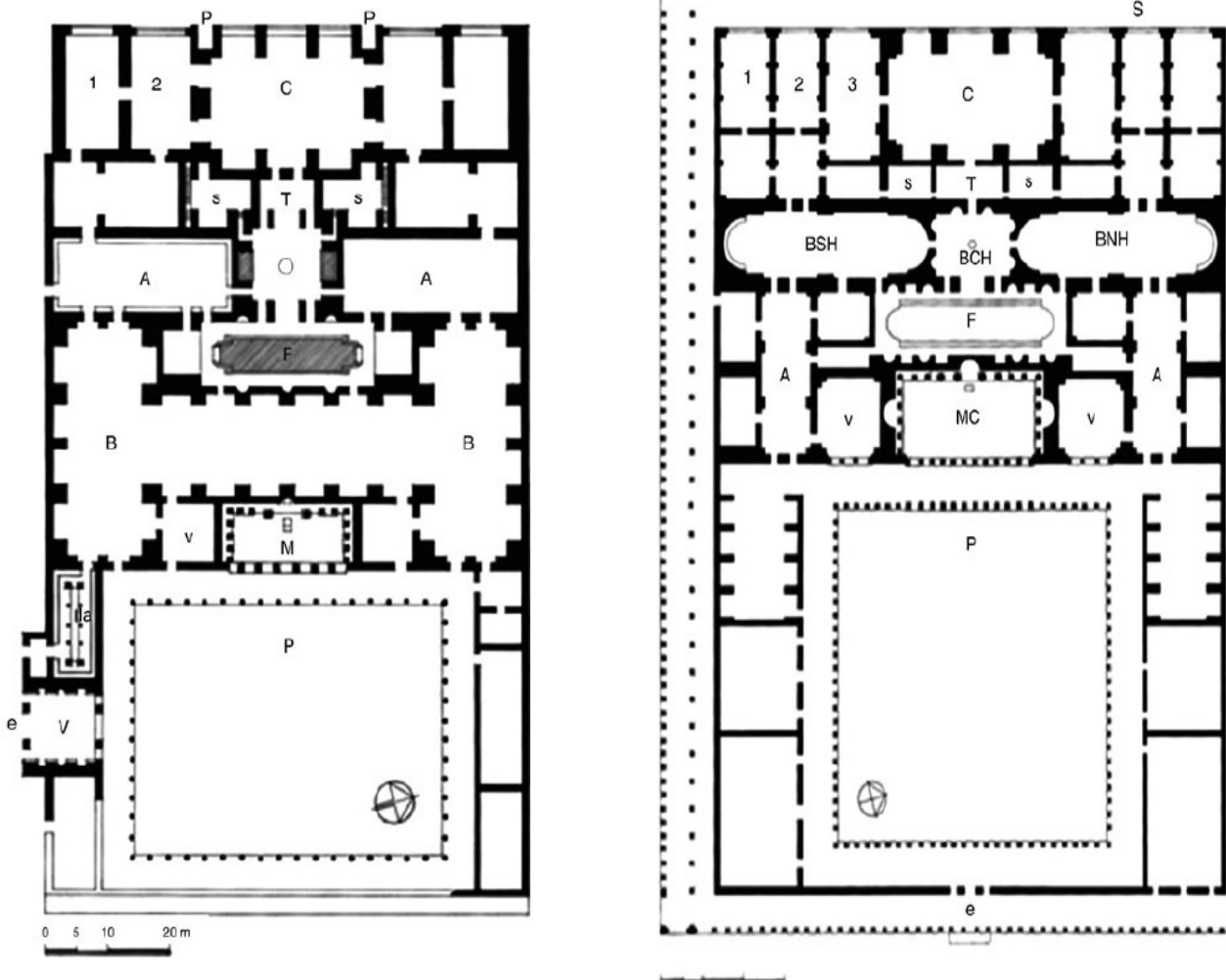
¹⁷² Yegül, 2014., 314.-315.; Usp. Yegül, 2014., 314.-315.

¹⁷³ Usp. Yegül, 2014., 321.

¹⁷⁴ Usp. Yegül, 2014., 321.; Yegül, 2014., 321.

¹⁷⁵ Yegül, 2014., 316.; Usp. Yegül, 2014., 315.-316.

Efezu iz prve polovice 2 st., Verdijeve terme-gimnazij, također u Efezu (sl. 20), Carske terme-gimnazij u Sardesu (sl. 21) te sva rimska kupališta u Konstantinopolu, danas Istanbulu.¹⁷⁶

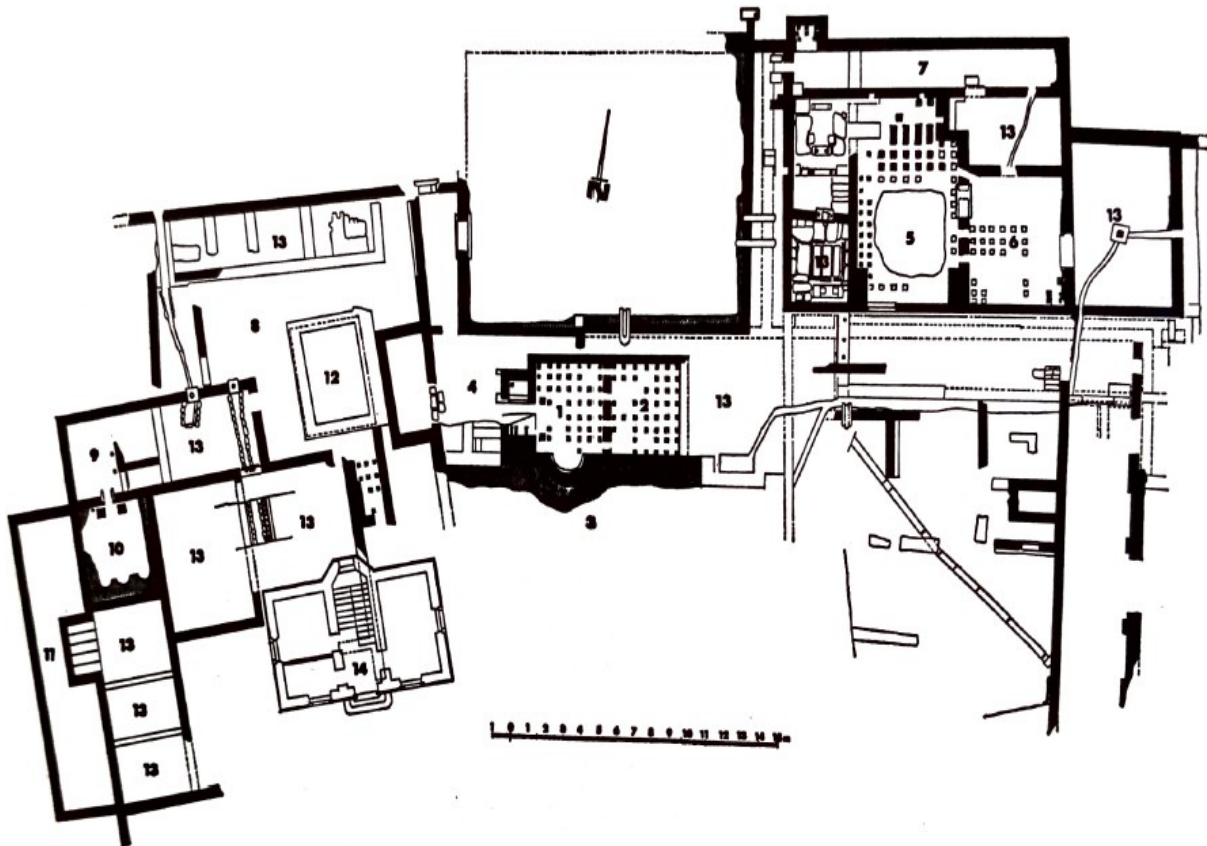

sl. 20. (lijevo) Tlocrt Verdijevih termi-gimnazija u Efezu.
sl. 21. (desno) Tlocrt Carskih termi-gimnazija u Sardesu.

Rimski su termalni kompleksi postojali i u Istri te na području nekadašnje rimske provincije Ilirik, danas poglavito Hrvatske. Od bolje se sačuvanih i istraženih termalnih sklopova s naših područja tako ističu terme u istarskom Nezakciju, čiji asimetrični raspored prostorija odaje arhaični termalni kompleks iz ranocarskog perioda, sličan onima kakvi su onovremeno građeni i u Pompejima (sl. 22). Pomak prema geometrijski pravilnijoj strukturi vidljiv je u termama u Duklji (lat. *Doclea*) u Crnoj Gori, koje su novijeg datuma (sl. 23), dok

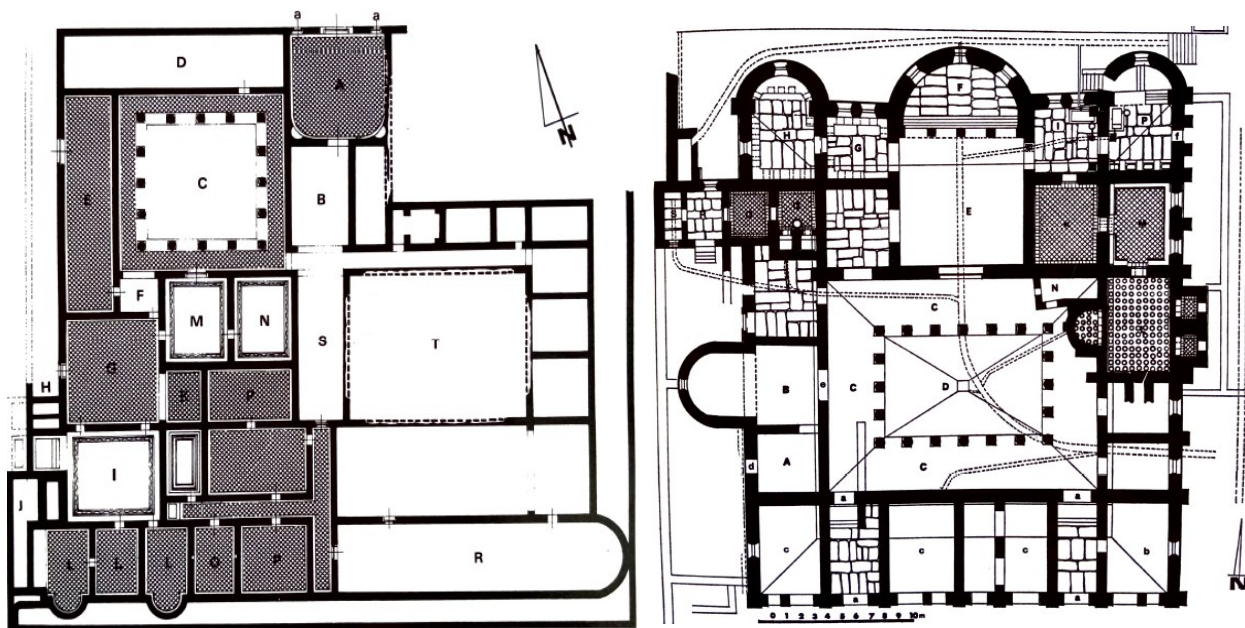
¹⁷⁶ Usp. Yegül, 2014., 317.-321.

„ideju kanona u gradnji tih objekata [termi]“ u potpunosti reproduciraju salonitanske terme (sl. 24), izgrađene u istočnom dijelu Salone, glavnom gradu rimske provincije Dalmacije (lat. *Dalmatia*). Barem su dva rimska kupališta postojala i u Zadru (lat. *Iader*) (sl. 25), a arheološkim su istraživanjima ona potvrđena i u gotovo svim drugim gradovima na istočnoj jadranskoj obali.¹⁷⁷

sl. 22. Crtež tlocrta rimskih termi u Nezakciju, na kojemu su arapskim brojevima označeni njihovi sljedeći dijelovi: 1, 5 i 10 - kaldarij (lat. *caldarium*); 2 i 6 - tepidarij (lat. *tepidarium*); 3 - frigidarij (lat. *frigidarium*); 4 - peć ili ložište (lat. *praefurnium*); 7 - hodnik; 8 - unutrašnje dvorište; 9 - hipokaust; 11 - spremište; 12 - mali bazen adaptiran za suvremenu cisternu; 13 - pomoćne prostorije i prostorije neodređene namjene; 14 - čuvareva kućica.

¹⁷⁷ Suić, 2003., 254.-255.; Usp. Suić, 2003., 257.

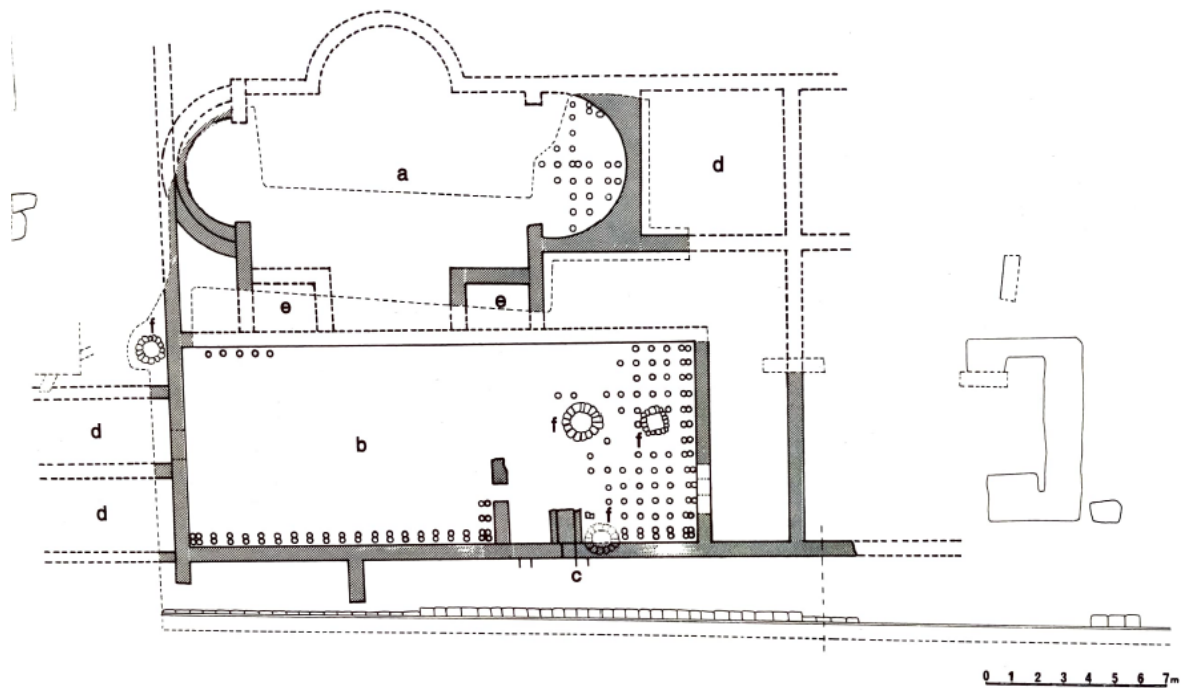
sl. 23. (lijevo) Tlocrt rimskih termi u Duklji u Crnoj Gori, na kojemu su malim i velikim slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: a - ulazi s glavne ulice; A - ulazni prostor; B - čekaonica; C - središnji prostor s trijemom; D i G - apoditerij (lat. apodyterium); E - dvorana; F - predprostor; H - toaleti (lat. latrinae); I - tepidarij (lat. tepidarium); J - rezervoari tople i mlake vode; K - čuvareva soba; L - tepidarij (lat. tepidarium) i kaldarij (lat. caldarium); M i N - knjižnice; O i P - društvene prostorije; R - kaldarij (lat. caldarium); S - prolaz; T - unutrašnji otvoreni prostor.

sl. 24. (desno) Tlocrt rimskih termi u Solinu (lat. Salona), na kojemu su malim i velikim slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: a - ulazi s ulice; b - prostorija za čuvara; c - prostorije otvorene prema ulici; d - ulaz sa zapadne strane; f - izlaz iz frigidarija na istočnoj strani; A - ulazni prostor gdje se dobivaju tesere i gdje se nalazi čuvar pohrane; B - prostorija s apsidom za boravak i vježbanje; C - trijem oko palestre; D - palestra s impluvijem; E - velika dvorana; F - predprostor s bazenom u apsidi; G - apoditerij (lat. apodyterium); H - apoditerij (lat. apodyterium) za odličnije posjetitelje, s maserima (lat. unctores) i sl.; I i L - tepidarij (lat. tepidarium); K - sudatorij (lat. sudatorium) ili lakonikum (lat. laconicum); M - kaldarij (lat. caldarium); N - peć ili ložište (lat. praefurnium); O - kupaonice za pojedince; P - frigidarij (lat. frigidarium); Q - predprostor; R - toaleti (lat. latrinae).

4.2. Apoditerij

Apoditerij (lat. *apodyterium*) je naziv za prostor rimskih termi koji je vršio funkciju svlačionice. Kao što je uočljivo prema većem broju tlocrta različitih termi, svlačionice su građene kao srednje velike prostorije tlocrta uglavnom oblika pravokutnika ili kvadrata, no ponegdje su one poprimale i drugu formu, poput oktogonalne, u kojoj je izveden apoditerij tzv. Južnih termi u Philippopolisu (danas Plovdivu u Bugarskoj), glavnom gradu rimske

provincije Trakije.¹⁷⁸ Terme su imale barem dva apoditerija koji su u republikanskom razdoblju vršili funkciju „muške“ i „ženske“ svlačionice, no u doba je Carstva jedan od njih predstavljao dodatnu prostoriju za presvlačenje i odlaganje stvari koja je funkcionirala dok se drugi apoditerij renovirao ili čistio, što je vrijedilo i za sve druge prostorije termi.¹⁷⁹

sl. 25. Djelomična rekonstrukcija tlocrta termi u Zadru (lat. Iader), na kojemu su malim slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: a - kaldarij (lat. caldarium); b - tepidarij (lat. tepidarium); c - peć ili ložište (lat. praefurnium); d - apoditerij (lat. apodyterium); e - sudatorij (lat. sudatorium) ili lakonikum (lat. laconicum); f - zdenci izgrađeni nakon rušenja termi.

Apoditerije su javnih termi, kao i njihove ostale prostorije, uglavnom podjednako koristili ljudi svih staleža, no ponekad je za navedeno vrijedila iznimka, pa su tako neke terme imale poseban „apoditerij za odličnije posjetitelje, s maserima [...]“, kakav je zabilježen, primjerice, u javnom gradskom kupalištu u antičkoj Saloni, danas Solinu (sl. 24).¹⁸⁰ Unutar nekih apoditerija, po vodoravnoj osi zidova, postavljane su niše u koje su kupači mogli odložiti stvari i odjeću prije nego što su odlazili na kupanje (sl. 26). Tamo gdje nije bilo niša,

¹⁷⁸ Usp. Ward, 1992., 129.-130., 132.; Usp. Suić, 2003., 255., 257.; Usp. Adam, 2005., 563., Thomas, 2014., 104.

¹⁷⁹ Usp. Ward, 1992., 129., 131., 138.; Usp. Adam, 2005., 563.-564.; Usp. Yegül, 2014., 307.

¹⁸⁰ Suić, 2003., 255.; Usp. Suić, 2003., 255.

odjeća se na čuvanje davala robovima koji su boravili u prostoru apoditerija.¹⁸¹ Kao i ostale prostorije termi, i apoditeriji su bili dekorirani raznim oblicima likovne umjetnosti, pa su im tako svodovi ponekad bili kasetirani (sl. 26), dok su im zidove krasila djela zidnog slikarstva.¹⁸²

sl. 26. Niše za odjeću i druge osobne stvari u ženskom apoditeriju Stabijinih termi u Pompejima, slične kakve je mogao imati i apoditerij rimskih termi u Varaždinskim Toplicama. Na slici je vidljiva i bogata dekoracija interijera prostorije.

¹⁸¹ Usp. Adam, 2005., 568.

¹⁸² Usp. Adam, 2005., 463., 466., 569., 570.-571.; Usp. Wilson, 2008.b, 404.; Usp. Yegül, 2014., 302., 308., 320.; Usp. „Forum Baths“, *Pompeii Sites*, <http://pompeiiisites.org/en/archaeological-site/forum-baths/> (pristup 28. 3. 2022.); Usp. „Stabian Baths“, *Pompeii Sites*, <http://pompeiiisites.org/en/archaeological-site/stabian-baths/> (pristup 28. 3. 2022.); Usp. „Suburban Baths“, *Pompeii Sites*, <http://pompeiiisites.org/en/archaeological-site/suburban-baths/> (pristup 28. 3. 2022.).

5. Varaždinske Toplice

5.1. Klimatsko-geografska obilježja naselja te njegova povijest do kasne antike

Varaždinske Toplice (lat. *Aquae Iasae*; kasnije u tekstu i: Toplice) naselje je smješteno u sjevernom dijelu Hrvatske, nedaleko grada Varaždina, „u kotlini zaštićenoj sa svih strana visokim bregovima“, odnosno na sedrenim terasama varaždinskotopličkog gorja s vrhovima Tonimir i Kamenjak na zapadu i sjeveru te „nižim pošumljenim i vinorodnim bregovima Vidobornjak i Hrastovec“, kao i kalničkim masivom s vrhovima Ljubelj (558 m), Peca (620 m) i Kalnik (643 m) koji se nalaze s istočne i južne strane. Jugoistočno prolazi i rijeka Bednja, u čijoj su dolini, na njezinoj sjeverozapadnoj strani, Toplice i razvijene.¹⁸³ Dalje „na sjeveru leži Dravska dolina, Međimurje i Mađarska“, dok se na zapadu i sjeverozapadu „otvara pogled na Varaždinsko, Zagorsko i Slovensko gorje [...]“.¹⁸⁴ Takav „vijenac šumom obraslih brda [...] zaštićuje mjesto od oštih vjetrova i uvjetuje ugodnu klimu“.¹⁸⁵ Zbog takvih vremenskih prilika i položaja u krajoliku, kao i svojih arhitektonskih i urbanističkih odlika, Toplice više ostavljaju „dojam primorskog gradića nego zagorskog mjesta“.¹⁸⁶ Na spomenutu „specifičnu terasastu konfiguraciju Topličke gore“, ali zasigurno i preostalog terena kraja, utjecalo je tisućljetno taloženje termalne sumporne vode u obliku debelih naslaga sedre prosječne temperature 58 °C, kojom je obilovalo podzemlje područja Varaždinskih Toplica.¹⁸⁷ Njezin se glavni izvor, Klokot, oko kojega su kasnije izgrađene strukture rimskog termalnog sklopa, nalazi na prostoru glavnog parka.¹⁸⁸ „[...] isti [se] izvor koristi još i danas za potrebe lječilišta“ te je „kao i u rimsko vrijeme, okosnica razvoja cijele regije.“¹⁸⁹

Zbog odličnog položaja, kao i izvora ljekovite vode, kontinuitet naseljavanja prostora Toplica bilježi se još od prapovijesti, čemu svjedoče „kameni artefakti i lijepo oblikovano kameno oruđe topličkih prastanovnika“, odnosno „nekoliko kamenih noževa, strugala i sitnijeg kamenog oruđa [...]“, kamene sjekire, fragmenti glinenog posuđa, „tri dobro očuvana

¹⁸³ Filipan, 1973., 4.; Jakopović, 1996., 35.; Usp. Vikić-Belančić, 1996., 12.

¹⁸⁴ Filipan, 1973., 9.-10.

¹⁸⁵ Jakopović, 1996., 35.

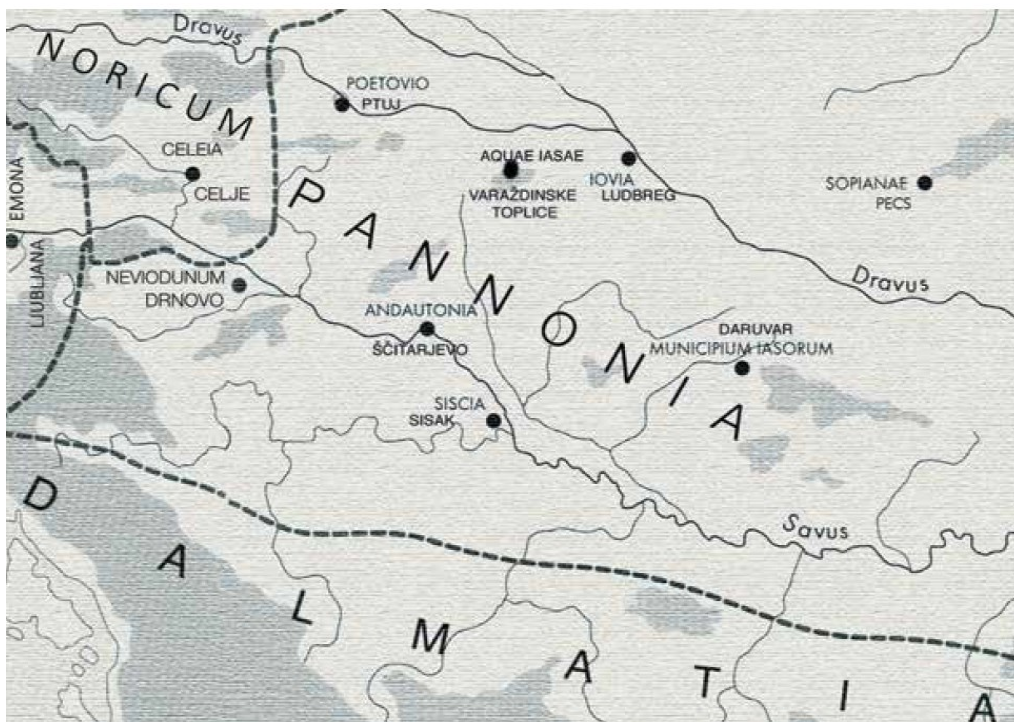
¹⁸⁶ Filipan, 1973., 4.; Za više podataka o povijesnoj arhitekturi i urbanizmu Varaždinskih Toplica vidjeti: Filipan, 1973., 5.-9.

¹⁸⁷ Vikić i Gorenc, 1980., 4.; Vikić-Belančić, 1996., 11.; Aljinović, 2015., 126.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 21., 28.; Kušan Špalj, 2015.c, 108.; Kušan Špalj, 2017.a, 267.; Kušan Špalj, 2020., 303.

¹⁸⁸ Aljinović, 2015., 126.

¹⁸⁹ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 21.

srpa [te] komad sirove bronce“ iz današnjeg Zavičajnog muzeja Varaždinskih Toplica koji su pronađeni „u spiljama kraj toplih vrela [...]“.¹⁹⁰ U to su doba prostor Toplica i okolice (Podravina, područje između Maribora i Osijeka) naseljavali Jasi, panonsko-ilirsko pleme koje je i utemeljilo Toplice, a po kojima su one same dobile antički naziv.¹⁹¹ Ime Jasa također ukazuje da su već i oni, prije dolaska Rimljana, iskorištavali prirodnu termalnu vodu koja je izvirala u naselju, a samim time i imali izgrađeni objekt na području današnjih Toplica koji je služio kupališnoj funkciji.¹⁹²

sl. 27. Karta rimske provincije Panonije.

Naselje je dobilo dodatni značaj u antičko rimsko doba, nakon što su prostor Toplica zauzeli Rimljani, što se dogodilo u sklopu pohoda cara Tiberija na Ilirik te njegovog osvajanja šireg i preostalog dijela Panonije (područja između rijeka Save i Drave do Dunava) u

¹⁹⁰ Filipan, 1973., 4.; Hajduk, 1973., 28.; Jakopović, 1996., 35.-36.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 21.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 32.

¹⁹¹ Vikić i Gorenc, 1973., 12.; Filipan, 1973., 4.; Vikić i Gorenc, 1980., 3.; Jakopović, 1996., 36.; Vikić-Belančić, 1996., 11.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 8.; Kušan Špalj, 2015.b, 50.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 21.

¹⁹² Vikić i Gorenc, 1973., 12.; Jakopović, 1996., 36.; Vikić-Belančić, 1996., 11.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 21.

razdoblju od 12. do 11. g. pr. Kr.¹⁹³ Toplice su tada, pod nazivom *Aquae Iasae*, postale dijelom provincije Ilirik (lat. *Illyricum*) u kojoj su smještene na njezinom sjevernom dijelu, vrlo blizu onodobnog sjevernog limesa Rimskog Carstva koji se nalazio na rijeci Dravi.¹⁹⁴ Također su bile i nedaleko vrlo važne podravske cestovne komunikacije „*koja se od Jantarskog puta odvajala kod Petovija* [Ptuja]“ te, kao i svi gradovi u Panoniji, na području kojim je prolazio „*najkraći kopneni put između Italije i Istoka*.“¹⁹⁵ Toplice nisu nikada, međutim, dobile status grada (kolonije ili municipija), već su bile uključene u teritorij ptujske općine (lat. *Respublica Poetoviensis*), vojno-upravnog središta područja, a kasnije (u 2. st.), slabljenjem prvotno uspostavljene vojne uprave nad domaćim stanovništvom u svrhu održavanja reda i mira, vjerojatno u teritorij grada Petovija (Ptuja) koji status kolonije dobiva u Trajanovo doba.¹⁹⁶ Od 2. je stoljeća Petovij postao i „*sjedište središnjeg ureda carinskog sustava Ilirika*“, odnosno „*središte carinskih službi za cijeli Ilirik*“, pa se stoga od tada tamo nalazila i carinska postaja.¹⁹⁷ U doba Dioklecijanove reforme Carstva „*grad Petovij uključen [je] u provinciju Norik, a naselje Aqua Iasae ostaje u Gornjoj Panoniji*“, u kojoj od tada možda postaje „*dio teritorija grada koji se nalazio na mjestu današnjeg Ludbrega (civitas Lovia)*“ (sl. 27).¹⁹⁸ Rimljanima je, „*kao i ranije Jasima, odgovarao [...] dobar položaj Toplica, koji je omogućavao kontrolu velikog dijela plodne i prometne doline Bednje, a istovremeno je bio uvučen među brežuljke te je mogao poslužiti i za obranu*.“ Dolaskom

¹⁹³ Domić-Kunić, 2006., 74., 100., 102.-106., 108.-110., 114. 116.; Za više podataka o rimskom osvajanju Panonije vidjeti: Domić-Kunić, 2006.

¹⁹⁴ Jakopović, 1996., 36.; Andrić, 2002., 120.; Domić-Kunić, 2006., 116.-117.; Kasnijom promjenom vlasti i reorganizacijom Rimskog Carstva, Ilirik će se podijeliti na Donji Ilirik (bliži Jadranu) te onaj Gornji, čijim dijelom postaju Varaždinske Toplice. Od 8. g. „*ti dijelovi postaju zasebne provincije*“, pa se tako od tada Gornji Ilirik naziva Panonijom, a Donji Dalmacijom (Andrić, 2002., 120.). Daljnja podjela navedenih provincija uslijedila je 106.-107. g. za cara Trajana, kada je provincija Panonija podijeljena na Gornju (zapadnu), sa sjedištem u Karnuntu, te Donju (istočnu), s centrom u Akvinku. Dolaskom na vlast cara Dioklecijana (284.-305.) te uvođenjem tetrarhije 293. g., veći se broj provincija povezuje u „*velike upravne cjeline zvane dijeceze*“ (ibid., 124.), čime se smanjuje njihov broj, pa se tako cijela Panonija s Dalmacijom i Norikom (no bez Prevalitane na jugu) povezuje u dijecezu Ilirik (ibid., 124.-125.). „*Istodobno su neke provincije podijeljene na još manje oblasti*“, pa je tako 295. Gornja Panonija podijeljena na Panoniju Prvu (lat. *Prima*), sa središtem u Savariji, te Panoniju Savsku (lat. *Savia*), s centrom u Sisciji. Donja je Panonija podijeljena na Panoniju Valeriju (lat. *Valeria*), s središtem u današnjem Pečuhu (lat. *Sopianae*), te Drugu Panoniju (lat. *Pannonia Secunda*), s centrom u Sirmiju. Navedenim je ustrojen „*konačan raspored provincija u rimskoj Panoniji*“, no samo do dolaska cara Konstantina I. Velikog (312.-337.) koji je Carstvo podijelio na „*tri goleme prefektore*“, Galijsku (na zapadu) i Istočnu te Italsku (u središtu), u sklopu koje se nalazila cijela „*dijeceza Ilirik sa svim Panonijama, pa čak i dvije susjedne dijeceze na središnjem Balkanu, Dacija i Macedonija*“ (ibid., 125.).

¹⁹⁵ Andrić, 2002., 123.; Pirnat Spahić, 2015., 6.

¹⁹⁶ Fulir, 1970., 5., 13.; Andrić, 2002., 126.; Kušan Špalj, 2015.b, 50.-51.; Kušan Špalj, 2015.c, 108.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 33.; Drugi (istočni) dio područja koji su naseljavali Jasi bio je kasnije uključen u područje grada *Municipium Iasorum* (kasnije *Aquae Balissae* te *res publica Iasorum*) koji se nalazio na prostoru današnjeg Daruvara (Kušan Špalj, 2015.b, 51.).

¹⁹⁷ Kušan Špalj, 2015.a, 62., 68.-69.

¹⁹⁸ Kušan Špalj, 2015.b, 51.

Rimljana, započela je urbanistička obnova i preuređenje ranije prapovijesne strukture Toplica koje su dobile novu mrežu ulica, cesta i građevina, pa tako i novi kompleks termi, odnosno lječilište i svetište, što je podrazumijevalo forum s hramovima i trjemovima te kupalište s bazilikom i bazenima.¹⁹⁹ To je Toplice učinilo važnim kupališnim, umjetničkim i obrednim središtem provincije Panonije, pogotovo područja između rimskih naselja Petovija (Ptuja), Andautonije (Zagreba) i Siscije (Siska), što je naročito došlo do izražaja u doba cara Konstantina, o čemu svjedoče „*brojni nalazi kamenih spomenika - reljefa, natpisa i skulptura* [...]”, odnosno „*velik broj kulturnih spomenika iz rimskog vremena*“ pronađen na njihovom području.²⁰⁰ Osim termalnog sklopa, koji se nalazio na najvišoj točki naselja, rimsko se naselje *Aquae Iasae* sastojalo i od stambenog dijela, smještenog na nižim terasama brda, te objekata povezanih s prometom, trgovinom i sajmištem koji su bili locirani u podnožju uzvisine.²⁰¹

Razvitak je Toplica prekinut u 4. st. „*u nesigurnim i nemirnim vremenima provale barbara*“, odnosno seobe naroda koja je „[...] *ostavila [...] trag u paležu i ruševinama*“, nakon čega je prostor termi „[...] *tada prekrila sumporna voda svojim sedrenim talozima i konzervirala [ih] na svojevrsan način do danas*“.²⁰² U novijoj se literaturi, temeljenoj na recentnijim arheološkim istraživanjima, navodi da je naselje napušteno nakon 4. st., s obzirom na pronađene nalaze koji upućuju na to da je prostor termi ostao u upotrebi i u tom stoljeću, poput nakita i kovanica bačenih u izvorišni bazen termi kao zavjetni darovi, a koji se mogu datirati u 4. st.²⁰³ Također, istome u prilog idu i pronađeni razni rimski pokretni nalazi (žrtvenici, reljefi, natpisi i sl.) koji su upotrebljeni kao sekundarni građevinski materijal korišten u svrhu popravaka izvorišnog bazena sklopa tokom 4. st.²⁰⁴

¹⁹⁹ Filipan, 1973., 4.; Usp. Filipan, 1973., 4., 9.; Jakopović, 1996., 36.; Pirnat Spahić, 2015., 7.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 24.; Balen, 2015.a, 10.

²⁰⁰ Jakopović, 1996., 36.; Balen, 2015.a, 10.

²⁰¹ Vikić-Belančić, 1972., 75.; Vikić i Gorenc, 1980., 4., 20., 22.; Vikić-Belančić, 1996., 12.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 8.-10.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 21.

²⁰² Filipan, 1973., 4.; Jakopović, 1996., 36.

²⁰³ Aljinović, 2015., 126.; (Usp.) Kušan Špalj, 2015.c, 109.-110.; 112.; Usp. Bilić, 2015., 120.; Usp. Kušan Špalj, 2020., 306., 311.-314.

²⁰⁴ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 30.-31., 34.; Kušan Špalj, 2015.d, 16.

5.2. Sklop rimskih termi

Kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama proteže se na „*najgornjoj terasi*“ brežuljka površine od 6000 m².²⁰⁵ Početak se njegove gradnje datira u 1. st., no njegovo je nadograđivanje trajalo sve do 4. st., kada je bila posljednja faza njegove izgradnje, odnosno kada je sklop dao obnoviti car Konstantin nakon njegova stradavanja u požaru izbijenog u jednoj provali Gota.²⁰⁶ U posljednjoj graditeljskoj fazi termalni je kompleks, izvorno skromno i jednostavno uređen, preoblikovan u „*iznimno luksuzan i svečan javni prostor [...] prema standardima klasičnoga rimskog graditeljstva.*“²⁰⁷ Sastoji se od dva povezana dijela, odnosno svetišta s forumom, hramovima i izvorišnim bazenom te kupališta s bazilikom, bazenima i apoditerijima (sl. 28-30).²⁰⁸

5.2.1. Svetište s forumom, hramovima i izvorišnim bazenom

Svetište se nalazi na višoj i sjevernijoj točki zaravnjene površine uzvisine male površine, gdje je s tri strane (sjeverne, zapadne i istočne) omeđeno strmim padinama.²⁰⁹ Sastoji se od foruma te hramova i trjemova koji su bili „*izgrađeni oko prirodnog izvora termalne vode*“ (sl. 30).²¹⁰

Izvor je bio smješten, između ostalog, i u središtu foruma, popločenog i kasnije (tijekom 2. st.) omeđenog trijemovima, te je ograđen i kaptiran, čime je stvoren bazen u kojemu se zadržava voda izvora.²¹¹ Najprije je bio ograđen jednostavnim bezapsidalnim zidovima, a

²⁰⁵ Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 9.-10.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 24.; Kušan Špalj, 2017.a, 256.; Kušan Špalj, 2020., 303.

²⁰⁶ Vikić i Gorenc, 1973., 13., 15.; Usp. Vikić i Gorenc, 1980., 16.; Vikić-Belančić, 1996., 11., 30.; Usp. Vikić-Belančić, 1996., 13.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 10.-11.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 8.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 24.-25., 32., 34.; Kušan Špalj, 2015.c, 112.; Kušan Špalj, 2017.b, 165., 171.; Kušan Špalj, 2020., 303., 305.; U razvoju termalnog sklopa u Varaždinskim Toplicama može se očitati više graditeljskih faza: ranocarska, elijevisko-antoninijanska (flavijevisko-antoninska) i konstantinovska (Vikić i Gorenc, 1980., 4.; Kušan, 1997., 24.).

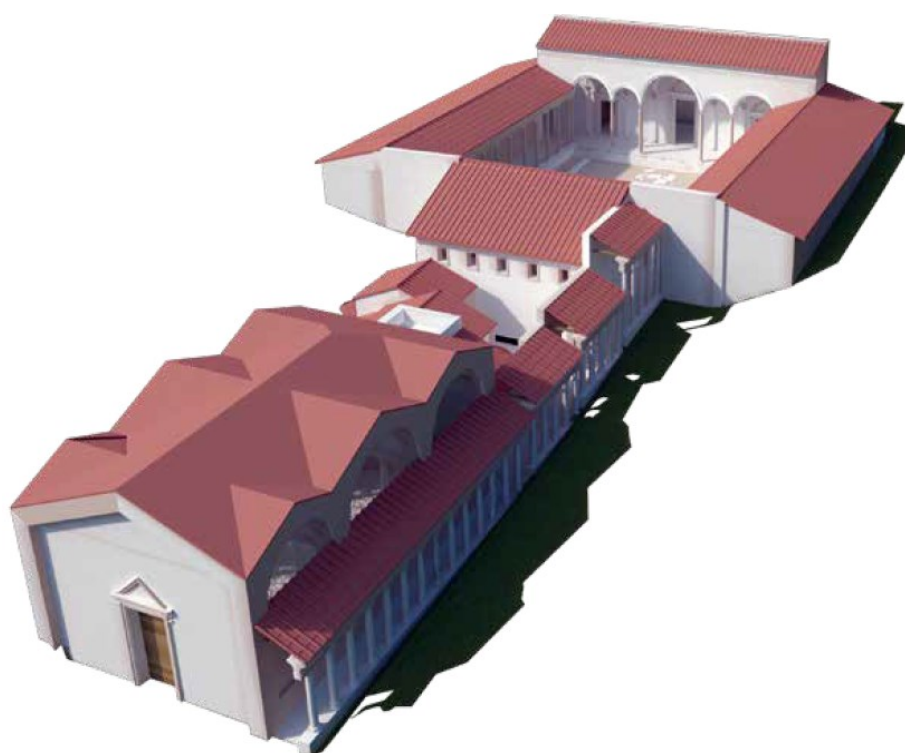
²⁰⁷ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 33.

²⁰⁸ Balen, 2015.a, 10.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 24.; Pirnat Spahić, 2015., 7.; Kušan Špalj, 2017.a, 256.; Usp. Kušan Špalj, 2020., 309.

²⁰⁹ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 24.; Kušan Špalj, 2015.c, 107.

²¹⁰ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 24.; Pirnat Spahić, 2015., 7.; Balen, 2015.a, 10.

²¹¹ Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 19.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 33.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 22., 26.-28., 30., 32.; Kušan Špalj, 2015.c, 108.; Kušan Špalj, 2017.b, 167.; Kasnijom izgradnjom visokih trjemova, kao i hramova na sjevernoj strani foruma, „*stvoren [je] potpuno izdvojeni kulturni prostor koji više nije imao neposrednog kontakta s okolnim pejzažom, kao u ranijoj fazi.*“ (Kušan Špalj, 2015.c, 108.); Trijemovi su postupno dodavani tijekom 2. st., tako da su najprije izgrađeni istočni i zapadni trijem, a kasnije južni, dok je zadnje izvedeni sjeverni trijem (Vikić-Belančić, 1996., 19.).

sl. 28. (gore) Današnji ostaci sklopa rimskih termi u Varaždinskim Toplicama snimljeni iz zraka.

sl. 29. (dolje) Virtualna rekonstrukcija sklopa rimskih termi u Varaždinskim Toplicama.

kasnije (tijekom 1. st.) složenijom strukturom sa stepenicama za sjedenje i ulazak u vodu te polukružnim nišama sa zapadne i istočne strane na većoj površini foruma koja je na sjevernoj strani bila povezana najvjerojatnije s hramom posvećenim nimfama, za koje se smatra da su prvotno jedino bile štovane u prostoru svetišta.²¹² U 2. st., vjerojatno nakon „*administrativne reorganizacije u doba cara Trajana*“, kada *Aquae Iasae* postaju dijelom kolonije Petovij (lat. *Poetovio*), no možda i kao „*posljedica sve većeg broja posjetitelja i novih zahtjeva u samome kultu*“, izvorišnom je bazenu smanjena površina na dimenzije 13,5 x 8 m, čime mu se povećala temperatura vode (sl. 30).²¹³ Tada su oko njega izvedeni i viši zidovi (visine 2 m) od velikih, grubo obrađenih i međusobno zbijenih pravokutnih blokova kamena od litotamnijskog vapnenca, uglavnom u tehnici *opus quadratum*, te s ogradom na vrhu (visine 0,70 m) koja je i danas ostala djelomično sačuvana na istočnom i zapadnom zidu, a u potpunosti na onom južnom.²¹⁴ Gradnji spomenutih zidova prethodio je složeni zahvat učvršćivanja i stabilizacije terena, a na istima su kasnije (u 4. st.) izvođeni i popravci u kojima su, kao sekundarni građevinski materijal, upotrebljeni razni rimski pokretni nalazi, poput reljefa, natpisa, žrtvenika i skulptura.²¹⁵ Zidovi bazena također su izvedeni na način da su konstruktivno povezani s popločenjem foruma, odnosno posebno oblikovanim veznim kamenjem.²¹⁶

Na sjevernom dijelu foruma, sjeverno i od izvorišnog bazena, nalazio se najprije, još u 1. st., vjerojatno jedan hram koji je bio posvećen nimfama.²¹⁷ Tijekom 2. st., kao posljedica spomenute Trajanove reorganizacije te promjena u zahtjevima posjetitelja i kulta, kada je nadograđen i proširen cijeli prostor termalnog sklopa, izmjene su izvedene i na sjevernom dijelu svetišta na kojemu su izgrađena tri hrama s dvjema bočnim prostorijama posvećena, osim nimfama, i drugim (novim) bogovima povezanim s liječenjem i ozdravljenjem (sl.

²¹² Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 27.-28., 32.; Kušan Špalj, 2015.c, 107.-108.; Usp. Kušan Špalj, 2015.c, 107.; Kušan Špalj, 2017.a, 265., 267., 269.; Kušan Špalj, 2017.b, 165.-167.; Usp. Kušan Špalj, 2017.b, 166.; Kušan Špalj, 2020., 304.

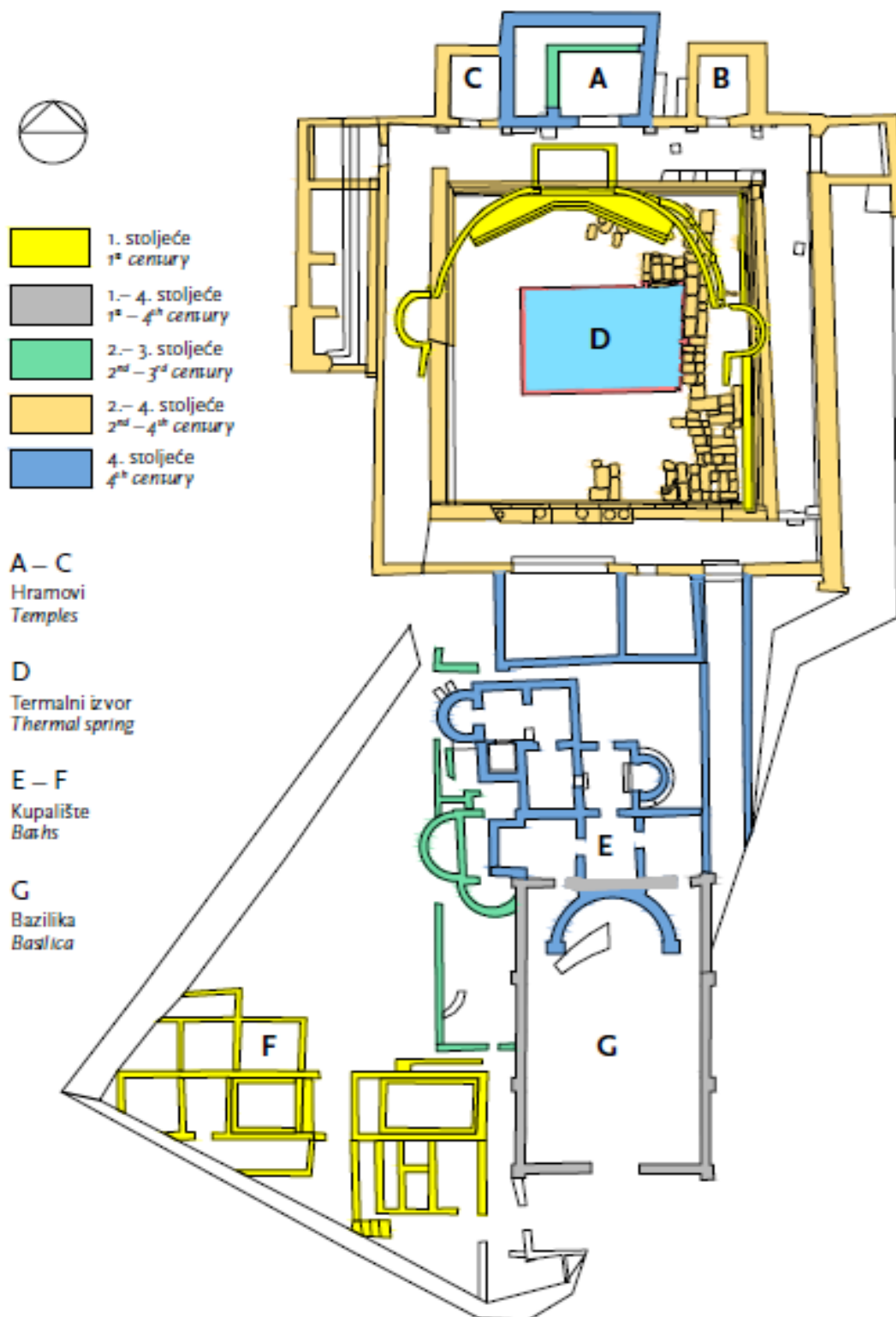
²¹³ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 27., 29., 32.-33.; Kušan Špalj, 2015.c, 108.; Kušan Špalj, 2017.a, 267.-268.; Kušan Špalj, 2017.b, 167.-168.; Kušan Špalj, 2020., 304.

²¹⁴ Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 78.; Kušan Špalj, 2015.c, 108.; (Usp.) Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 29.-31.; Kušan Špalj, 2017.a, 261.-264.; Usp. Kušan Špalj, 2017.a, 263.-264., 268.; Kušan Špalj, 2017.b, 168., 173.; Kušan Špalj, 2020., 304.; Novi su viši zidovi izvorišnog bazena onemogućili ulazak u njega, što je ranije bilo moguće (Kušan Špalj, 2015.c, 108.).

²¹⁵ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 29.-31., 34.; Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 69., 78.; Kušan Špalj, 2015.c, 110.; Kušan Špalj, 2015.d, 16.; Kušan Špalj, 2017.a, 261., 264.-265., 269.; Kušan Špalj, 2017.b, 168., 173.

²¹⁶ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 32. 34.; Kušan Špalj, 2017.a, 264.; Kušan Špalj, 2017.b, 173.

²¹⁷ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 32.; Kušan Špalj, 2015.a, 56.; Kušan Špalj, 2015.c, 107.; Kušan Špalj, 2017.a, 265.-267.; Kušan Špalj, 2017.b, 166.

sl. 30. Tlocrt rimskog termalnog sklopa u Varaždinskim Toplicama, s označenim dijelovima i fazama gradnje.

30).²¹⁸ Zapadni je hram (5 x 3,8 m) (označen slovom „C“ na sl. 30) bio posvećen božici Minervi, istočni (5 x 3,8 m) (označen slovom „B“ na sl. 30) možda Junoni, Fortuni ili/i sinkretističkoj božici Izidi-Fortuni, dok je središnji hram (5 x 6 m) (označen slovom „A“ na sl. 30) mogao nositi posvetu Apolonu, Jupiteru ili bilo kojem drugom božanstvu koje je tokom određenog perioda imalo vrhovni status.²¹⁹ Središnji je hram kasnije (u 4. st.) proširen i produbljen (sl. 30), a u istom su periodu sva tri hrama natkrivena zajedničkim krovom te povezana trijemom i jednim pročeljem, stavljena im je nova bijela žbuka te su im suženi portali.²²⁰ Svi su hramovi također „*bili opremljeni vrhunskim umjetničkim djelima*“, između ostalog i „*velikim kipovima raznih božanstva*“ kojima su bili posvećeni, no koji su u ranokršćansko razdoblju (4. st.) većinom uklonjeni nakon gašenja mnogih rimskih kultova.²²¹ Sva su tri hrama devastirana vjerojatno „*za vrijeme pohoda Teodozija Velikog na protucara Maximusa, kojom su prilikom Aquae Iasae, među ostalim, najjače stradale.*“²²²

5.2.2. Kupališni bazeni, bazilika i apoditeriji

Voda je iz termalnog izvora u prvoj cjelini, zbog prirodnog nagiba terena, slobodnim padom kanalima dolazila do drugog i nižeg, južnog dijela sklopa, odnosno kupališta s bazilikom, bazenima i apoditerijima (sl. 31).²²³ Kupališni su se bazeni, u odnosu na baziliku, nalazili s njezine jugozapadne, zapadne i sjeverne strane, s time da se oni ranije datirani (u 1. st.) smješteni na jugozapadu kompleksa, odnosno bazilike (sl. 31).²²⁴ Bili su većih dimenzija (za veći broj ljudi), pravokutnog tlocrta i obloženi nepropusnom žbukom te su sadržavali stepenice za sjedenje, no nisu još imali sustav hipokausta „*jer će hipokaustični uređaji biti u*

²¹⁸ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 33.; Kušan Špalj, 2015.a, 57.; Kušan Špalj, 2015.c, 111.; Kušan Špalj, 2017.a, 267., 269.; Kušan Špalj, 2017.b, 167.; Kušan Špalj, 2020., 304.-305.

²¹⁹ Vikić i Gorenc, 1973., 25.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 11.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.; Kušan Špalj, 2015.a, 56.; Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 56., 66.-69.; Kušan Špalj, 2015.c, 110.-111.; Kušan Špalj, 2017.a, 300.; Kušan Špalj, 2020., 305.; Moguće je da je središnji hram svetišta termalnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama barem neko vrijeme bio posvećen i Serapisu koji je status vrhovnog božanstva dobio u 3. st., odnosno u vrijeme vladavine cara Karakale (Kušan Špalj, 2015.a, 70., 73.; Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 75.).

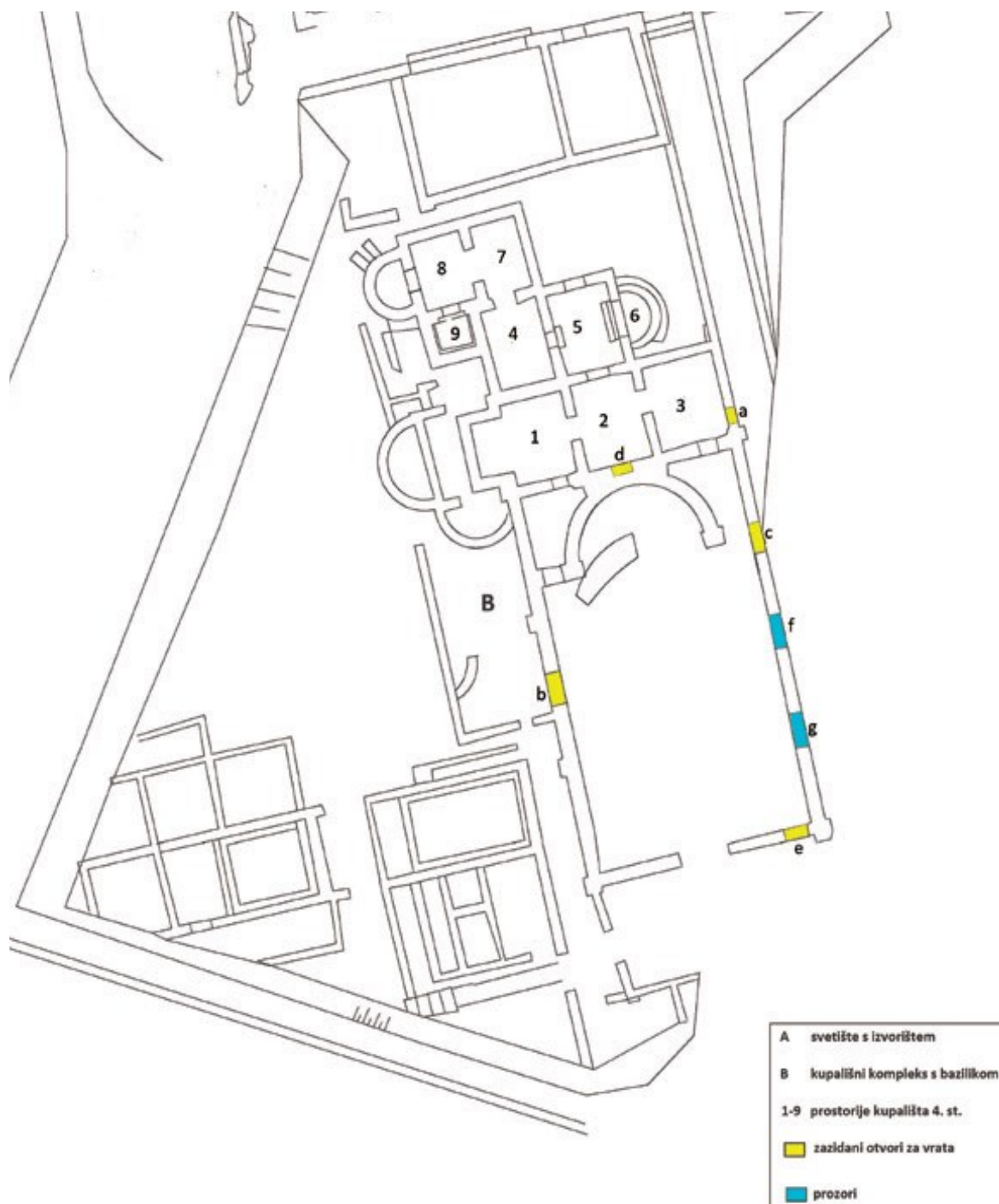
²²⁰ Vikić i Gorenc, 1973., 26.; Vikić i Gorenc, 1980., 16.; Vikić-Belančić, 1996., 19.; Kušan, 1997., 28.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 21.; Kušan Špalj, 2015.c, 112.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 34.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 22.; Kušan Špalj, 2017.a, 269.; Kušan Špalj, 2020., 305.

²²¹ Kušan Špalj, 2015.a, 66.; Kušan Špalj, 2015.c, 108., 112.; Kušan Špalj, 2020., 312.

²²² Vikić i Gorenc, 1973., 26.

²²³ Balen, 2015.a, 10.; Pirnat Spahić, 2015., 7.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 24.; Kušan Špalj, 2017.b, 166.; Kušan Špalj, 2020., 303.; Usp. Kušan Špalj, 2020., 309.

²²⁴ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 25.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 22.

sl. 31. Tlocrt južnog dijela rimskog termalnog sklopa u Varaždinskim Toplicama, odnosno kupališta s kupališnom bazilikom, različitim vrstama kupelji te apoditerijima, na kojemu su arapskim brojevima označeni njegovi sljedeći dijelovi: 1, 2 i 3 - apoditerij (lat. apodyterium)²²⁵; 4 - tepidarij (lat. tepidarium); 5 - frigidarij (lat. frigidarium); 6 - polukružni bazen frigidarija; 7 i 8 - kaldarij (lat. caldarium); 9 - sudatorij (lat. sudatorium).

²²⁵ Usp. Kušan Špalj, 2020., 309.

*primjeni tek u 2. st.*²²⁶ Tijekom 2. i 3. st., a zatim i onog 4., kompleks je nadograđen novim bazenima zapadno ili sjeverno od bazilike (sl. 31), možda i na katu, koji su, u odnosu na one ranije, bili luksuznije uređeni, imali manje bazene, bili razvedenijih i složenijih tlocrta i krovništa te su sadržavali sustav hipokausta.²²⁷ U tom je novom kupališnom dijelu sjeverno od bazilike središnja prostorija (na sl. 31 označena brojem 5), s polukružnim bazenom na istoku, vršila funkciju hladne kupelji (frigidarija), zapadno se od nje (na sl. 31 pod brojem 4) nalazila mlaka (topla) kupelj (tepidarij), dok su sjeverozapadno bili prostori vruće kupelji ili kaldarija (na sl. 31 pod brojevima 7 i 8), s ložištem ili prefurnijem smještenim izvan apside zapadnijeg kaldarija, te parne kupelji ili sudatorija (na sl. 31 pod brojem 9), ispod koje se također nalazilo ložište ili prefurnij.²²⁸ Sve su se navedene prostorije nalazile na međusobno različitim razinama, zbog čega su bile povezane stepenicama.²²⁹

Sjeveroistočno od kupališnih bazena iz 1. st., istočno i jugoistočno od onih izvedenih tokom 2. i 3. st. te južno od najrecentnijih bazena iz posljednje faze gradnje kompleksa (4. st.), nalazi se kupališna bazilika dimenzija 21,6 x 12,45 m (sl. 31). Kroz nju se ulazilo u kupališni dio sklopa, najprije onaj stariji na jugozapadu iz 1. st., u koji se ulazilo kroz zapadni portal bazilike, a kasnije (od 2. st.) u onaj noviji na sjevernom dijelu, u koji se ulazilo kroz (u 2. st.) novoprobijena sjeverna vrata.²³⁰ Na njezinoj se južnoj strani nalazio glavni ulaz u kompleks.²³¹ Njezina najranija faza gradnje, poput nekih bazena, datira u 1. st., no već je u idućem stoljeću (2. st.) ona nadograđena u monumentalnijem i složenijem obliku, s novom opremom, zidnim slikarijama karakterističnima za antoninsko razdoblje te sustavom hipokausta.²³² Tada su joj probijena i nova vrata na sjevernom zidu, nakon što su ona ranija, smještena na zapadnom, zazidana.²³³ Idući je graditeljski sloj bazilika dobila u prvoj polovici 4. st., posljednjoj fazi razvitka sklopa, kada joj je na južnoj strani izveden „*reprezentativni*

²²⁶ Vikić i Gorenc, 1973., 20.; Vikić-Belančić, 1996., 15.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 25.; Kušan Špalj, 2015.c, 108.; Kušan Špalj, 2017.a, 267.

²²⁷ Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 214.; Usp. Vikić-Belančić, 1996., 15.; Kušan Špalj, 2015.c, 108., 112.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 25., 34.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 22.

²²⁸ Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 17.; Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 202., 209., 214.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 201.-210.; 214.

²²⁹ Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 214.

²³⁰ Usp. Vikić-Belančić, 1996., 15.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 14.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 22.; Kušan Špalj, 2020., 309.

²³¹ Kušan Špalj, 2020., 309.

²³² Vikić i Gorenc, 1973., 21.; Vikić i Gorenc, 1980., 6.; Vikić-Belančić, 1996., 15.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 25.; Kušan Špalj, 2020., 309.

²³³ Vikić-Belančić, 1996., 15.

ulaz sa stepenicama i stupovima“, a na onoj sjevernoj ugrađena apsida.²³⁴ Time je zatvoren središnji sjeverni portal, otvoren još u 2. st., kojim se do tada iz bazilike pristupalo kupalištu s njezine sjeverne strane, a otvorena su dva nova ulaza na bočnim stranama istog sjevernog zida.²³⁵ U istom je stoljeću bazilika dobila i novi sustav hipokausta, kao i nove zidne oslike koji su djelomično ostali sačuvani i do danas.²³⁶ Bazilika je krajem 4. st. prenamijenjena za potrebe odvijanja ranokršćanskih obreda, u kontekstu čega je izgrađena i prigradnja s njezine južne strane koja je mogla vršiti funkciju krstionice, katekumeneja i/ili narteksa.²³⁷

U južnom dijelu sklopa, gdje su se nalazili i kupališni bazeni te bazilika, nalazile su se i dvije prostorije koje su vršile funkciju apoditerija, iz literature poznate i pod nazivima „prostorija 1“ te „prostorija 3“.²³⁸ Navedene su prostorije na slici pod brojem 31 označene brojevima 1 i 3. Obje su se prostorije nalazile uz sjevernu stranu apside kupališne bazilike, u istom nizu centralne osi.²³⁹ U slučaju dolaska u kupalište, u apoditerije se najprije (tijekom 2. st.) dolazilo na način da se prvo ušlo u kupališnu baziliku s njihove južne strane, kroz čiji se sjeverni središnji portal zatim ulazilo u komunikacijski prostor (na sl. 31 označen brojem 2 te u literaturi poznat pod nazivom „prostorija 2“) koji je povezivao dva apoditerija, a zatim se iz komunikacijskog prostora pristupalo svakom apoditeriju s jedne (suprotne) strane (prema istoku i zapadu).²⁴⁰ U 4. je stoljeću na sjevernoj strani bazilike ugrađena apsida, zbog čega je zazidan njezin središnji sjeverni portal iz 2. st. te su joj otvorena dva nova bočna, također na sjeveru.²⁴¹ To je dovelo do promjene u cirkulaciji kretanja i komunikaciji između bazilike i prostorija s njezine sjeverne strane, pa se tako od tada u svaki apoditerij ulazilo zasebno iz prostora bazilike, a dalje iz svakog apoditerija u središnji komunikacijski prostor (prostoriju 2), iz kojega se dalje pristupalo hladnoj kupelji (frigidariju) u sjevernijem dijelu kupališta (sl. 31). Prostorija 1 zapadni je i ujedno prvi apoditerij koji je bio otkriven prilikom istraživanja južnog dijela sklopa od 1956. do 1959. godine, nakon otkrića bazilike te nastavka

²³⁴ Vikić i Gorenc, 1980., 8.; Vikić-Belančić, 1996., 16.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.; Kušan Špalj, 2020., 308.-309.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 22.

²³⁵ Vikić i Gorenc, 1980., 8.; Vikić-Belančić, 1996., 16.; Usp. Vikić-Belančić, 1996., 15.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.; Kušan Špalj, 2020., 308.-309.

²³⁶ Usp. Vikić i Gorenc, 1973., 21.; Usp. Vikić i Gorenc, 1980., 6.; Vikić-Belančić, 1996., 16.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 11.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 15.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.

²³⁷ Vikić i Gorenc, 1980., 9., 18.; Vikić-Belančić, 1996., 16.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 15.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.; Kušan Špalj, 2015.c, 112.; Kušan Špalj, 2020., 310.

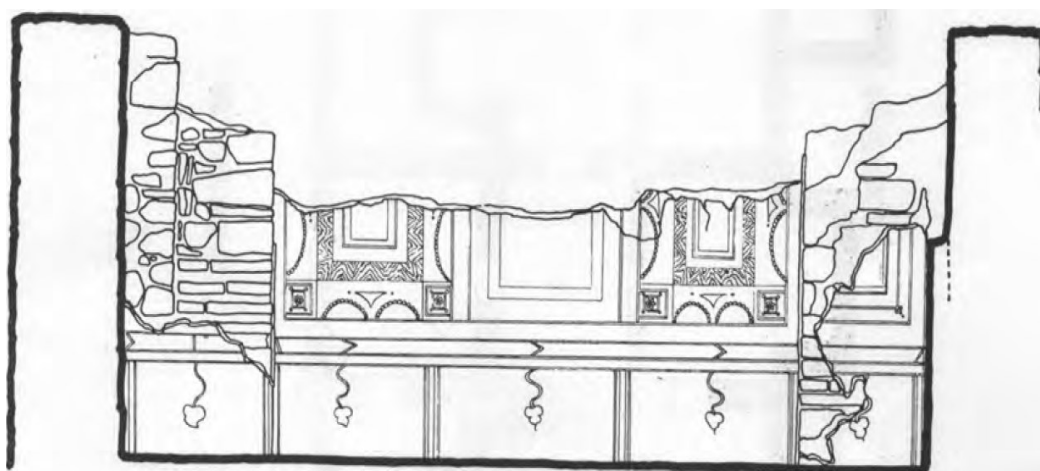
²³⁸ Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 214; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 196., 199.; Vikić-Belančić, 1996., 16.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 17.

²³⁹ Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 197.

²⁴⁰ Usp. *ibid.*, 197., 214.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 17.

²⁴¹ Vikić i Gorenc, 1980., 8.; Vikić-Belančić, 1996., 16.; Usp. Vikić-Belančić, 1996., 15.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 22.; Kušan Špalj, 2020., 308.-309.

napredovanja istraživanja prema sjeveru kompleksa.²⁴² Pravokutnog je tlocrta dimenzija 5 x 3,50 m.²⁴³ Na zapadnoj strani sadrži uglatu nišu veličine 2 x 3 m, a na istočnoj vrata koja vode do komunikacijske prostorije (prostorije 2).²⁴⁴ Zidovi su joj građeni od kamena i opeke koji su slagani u redove, a izvorno su bili i žbukani te bogato dekorirani zidnim oslicima koji su još 1950-ih bili djelomično sačuvani *in situ* na većini zidova, osim sjevernog, na kojemu su se jedino nalazili i tubuli (sl. 32).²⁴⁵ Preostali je dio oslika, u obliku većih i manjih fragmenata, pronađen na podu apoditerija prilikom arheoloških iskapanja, uglavnom održanih od 1956. do 1959. g., te je danas pohranjen u muzejskoj čuvaonici Arheološkog muzeja u Zagrebu.²⁴⁶

sl. 32. Crtež zapadnog zida (niše) zapadnog apoditerija (prostorije 1) rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, otkrivenog u arheološkim istraživanjima provedenih od 1953. do 1955. g., s ostacima zidnog oslika u donjem dijelu.

Rimske su terme u naselju *Aqua Iasae* posjećivali ljudi iz bližih, ali i udaljenijih krajeva, te različitih društvenih staleža, pa tako i imućniji rimski građani iz viših slojeva društva, što stoga, između ostalog, uključuje zaposlenike obližnje carinske postaje u Petoviju, vijećnike i legate, pa i same rimske careve.²⁴⁷ Korisnici su topličkih termi, naročito tokom

²⁴² Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 196.

²⁴³ Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 196.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 197.

²⁴⁴ Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 196.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 196.-197., 214.

²⁴⁵ Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 196.

²⁴⁶ Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961.

²⁴⁷ Fulir, 1970., 13.; Usp. Vikić i Gorenc, 1973., 12.-13.; Vikić-Belančić, 1996., 11., 30.; Usp. Vikić-Belančić, 1996., 21.-22., 30.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 19.; Pirnat Spahić, 2015., 7.; Kušan Špalj, 2015.a, 62.; Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 66., 68., 73.-74., 78.; Kušan Špalj, 2015.d, 16.; Kušan Špalj, 2017.a, 257.; Usp. Kušan

prve graditeljske faze sklopa iz 1. st., bili i vojni časnici „višeg i najvišeg ranga“, možda pripadnici legije VIII Auguste, a zatim i legije XIII Gemine koje su bila stacionirane u Ptuj (lat. *Poetovio*), što bi se moglo zaključiti na temelju predmeta darovanih bogovima iz zahvalnosti koji su pronađeni na području Toplica.²⁴⁸ Sakralni prostor sklopa „ostavljao [je] snažan dojam na posjetitelje koji su dolaskom u [...] svetište osjetili miris sumpora te ugledali veliku površinu termalne vode koja se, ovisno o snazi vjetra, mreškala ili odražavala sliku neba.“²⁴⁹ U tom su dijelu termalnog kompleksa vjernici božanstvima davali zavjetne darove u obliku nakita ili posuđa, no najčešće kovanog novca, u zamjenu za božansku milost i spasenje, odnosno ispunjenje želje koja se ticala ozdravljenja, ili kako bi pak izrazili „zahvalnost za stečeno zdravlje.“²⁵⁰ U zamjenu za isto, neki su posjetioци svetišta bogovima postavljali zavjetne natpise, žrtvenike, reljefe ili skulpture, no pritom se radilo o imućnijim vjernicima iz višeg društvenog sloja.²⁵¹ Vjernici su zavjetne darove u početku, tijekom 1. st., pridonosili samo nimfama, božicama vode, koje su u početku jedino bile štovane u svetištu te kojima je bio posvećen jedini tada postojeći hram.²⁵² Običaj bacanja zavjetnih darova u izvorišni bazen, iako u manjoj mjeri, nastavio se i u ranokršćansko doba (4. st.), odnosno nakon „Konstantinovog edikta, kada je kršćanstvo ozakonjeno, ali poganstvo je i dalje bilo dozvoljeno“.²⁵³

Špalj, 2017.a, 274-275., 277., 279.; Kušan Špalj, 2017.b, 165.; Kušan Špalj, 2020., 304.; Usp. Kušan Špalj, 2020., 305.

²⁴⁸ Fulir, 1970., 5., 13.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 10.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 25.; Kušan Špalj, 2015.c, 108.; Kušan Špalj, 2017.a, 267.

²⁴⁹ Kušan Špalj, 2015.c, 107.

²⁵⁰ Vikić-Belančić, 1996., 22.; Kušan Špalj, 2015.c, 107., 109.-110., 112.; Usp. Kušan Špalj, 2015.c, 110.; Usp. Kušan Špalj, 2015.d, 16.-17.; Kušan Špalj, 2017.a, 260.; Kušan Špalj, 2020., 304.; Usp. Kušan Špalj, 2020., 311.-314.

²⁵¹ Kušan Špalj, 2015.c, 109.-110.

²⁵² Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 32.; Kušan Špalj, 2015.a, 56.; Kušan Špalj, 2015.c, 107.-108.; Kušan Špalj, 2017.a, 265.-267., 269.; Kušan Špalj, 2017.b, 166.; Kušan Špalj, 2020., 304.

²⁵³ Kušan Špalj, 2020., 313.; Za više podataka o funkcioniranju i razvoju termalnog sklopa u Varaždinskim Toplicama u razdoblju ranog kršćanstva vidjeti: Kušan Špalj, 2020.

5.3. Povijest istraživanja termalnog sklopa naselja

5.3.1. Razdoblje od 1953. do 1982.

Sustavno istraživanje antičkog lokaliteta *Aquae Iasae* započelo je još u prošlom stoljeću, odnosno 1953. kada je lokalitet i otkriven, nakon što se 1951., poslije obilnih kiša koje su isprale dosta zemlje, počeo nadzirati jedan od starih antičkih kamenih zidova termalnog sklopa „u dvorištu između kuća br. 15 i 16 [...] istočno od [gradskog] parka“.²⁵⁴ Osim toga, njegovom su postojanju već i prije tog razdoblja svjedočili slučajni i pojedinačni nalazi pronalazeni tijekom 18. i 19. stoljeća.²⁵⁵ „[...] arheološka [su] iskapanja u Varaždinskim Toplicama od samog početka vodili stručnjaci središnjeg arheološkog muzeja u Hrvatskoj [...]“, odnosno Arheološkog muzeja u Zagrebu, no uz suradnju arheologa iz lokalnog Zavičajnog muzeja u Varaždinskim Toplicama.²⁵⁶ Prvi su istraživači bili Valerija Damevski te prof. Marcel Gorenc i dr. sc. Branka Vikić-Belančić, stručnjaci iz Arheološkog muzeja u Zagrebu koji su lokalitet istraživali od 1953. do 1982. te koji su i autori najranijih znanstvenih radova napisanih na temu njegova istraživanja.²⁵⁷ Na samom početku istraživanja, prije nego li je bio iskopan, termalni se sklop nalazio ispod površine gradskog parka, podno slojeva travertina (kontinentalnih vapnenaca) debljine oko 3 m, odnosno njegovih naslaga nastalih djelovanjem termalne vode, „za koje su u to vrijeme geolozi smatrali kako su stari milijune godina“.²⁵⁸ Njih je kasnije, zbog tvrdoće materijala, bilo vrlo teško ukloniti, no iste su naslage istovremeno barem zaštitile kompleks od daljnjeg i većeg propadanja nakon što je on napušten.²⁵⁹ Početke je istraživanja sklopa obilježilo i istraživanje samo njegovih rubnih dijelova, s obzirom na to da su se u njegovom središnjem dijelu nalazile instalacije koje su odvodile termalnu vodu u lječilište, a koje su potjecale iz doba Austro-

²⁵⁴ Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 76.; Vikić i Gorenc, 1973., 15.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 8.; Pirnat Spahić, 2015., 7.; Balen, 2015.a, 10.-11.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 24.; Kušan Špalj, 2015.d, 15.; Kušan Špalj, 2017.a, 256.; Kušan Špalj, 2017.b, 165.

²⁵⁵ Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 76.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 21.; Kušan Špalj, 2017.b, 165.

²⁵⁶ Usp. *Izvjешća hrvatskih muzeja 2002*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2003., 328.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 24.; Pirnat Spahić, 2015., 7.

²⁵⁷ Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1958.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1970.; Usp. Vikić-Belančić, 1972.; Usp. Vikić i Gorenc, 1973.; Usp. Vikić i Gorenc, 1980.; Vikić-Belančić, 1996., 12.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 25.-26.; Balen, 2015.a, 11.; Kušan Špalj, 2015.d, 15.; Kušan Špalj, 2017.a, 257.

²⁵⁸ Kušan Špalj, 2015.d, 15.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 24.; Aljinović, 2015., 126.

²⁵⁹ Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 77.-80., 82., 85.-86.; (Usp.) Vikić-Belančić, 1996., 12.

Ugarske te početka 1960-ih.²⁶⁰

U prvom desetljeću trajanja sustavnih arheoloških istraživanja antičkog termalnog sklopa u Varaždinskim Toplicama, iskapanja su vršena u proljeće 1953., u ljeto 1954. te u ljeto 1955. godine. Prvo je istraživanje započeto u proljeće 1953. u jugozapadnom dijelu sklopa, a do ljeta iste godine otkriven je i istražen dio tamošnjeg sjevernog većeg bazena i većeg vodovodnog kanala pravca sjever-jug iz 1. stoljeća, kao i segment zapadnog zida kupališne bazilike s pilastrima.²⁶¹ Druga je faza istraživanja nastavljena u ljeto 1954. godine. Te je godine u cijelosti definiran sjeverni veći bazen tog dijela kupališta (dimenzija 10,5 x 5,5 m), a iskapanja su nastavljena i s njegove sjeverne i istočne strane, kao i one južne, na kojoj su otkriveni zidovi ostalih bazena.²⁶² U većoj je mjeri („za daljnjih nekoliko metara“) tada iskopan i vodovodni kanal pravca sjever-jug, otkriven još 1953. godine (sl. 33).²⁶³ Treći se put sklop počelo istraživati u ljeto 1955., kada se nastavilo s iskapanjima južno, sjeverno i istočno od slojeva iskopanih prošle, 1954. godine.²⁶⁴ Do tada je otkriveno postojanje više kanala za dopremu termalne vode, niza manjih i većih pravokutnih bazena starijeg kupališta iz 1. st., monumentalnije građevine na istoku (kupališne bazilike), kojoj je istražen samo jugozapadni dio, te „sjeverne“ prostorije (sjeverno od većeg sjevernog bazena otkrivenog 1953.) uz dio zapadnog zida bazilike (sl. 34).²⁶⁵ Također, tijekom sve tri godine, osim graditeljskih dijelova sklopa, pronađen je i niz većinom fragmentiranih pokretnih nalaza, poput novaca, segmenata keramičkog posuđa, oslikane žbuke, štukatura, opeke i kamenih spomenika te raznih brončanih, koštanih, željeznih i staklenih predmeta.²⁶⁶ S obzirom na nalaze iz ranijih godina, istraživanja provedena od 1956. do 1959. također su bazirana na južni dio termalnog kompleksa, odnosno prostor lociran istočno i sjeveroistočno od područja istraženog u razdoblju od 1953. do 1955. godine. U tom je periodu tako gotovo u cijelosti istražena kupališna bazilika, južno je od nje ustanovljeno i postojanje neodređenog objekta (koji je kasnije definiran kao krstionica, katekumenej ili narteks), a otkriven je i niz prostorija te bazena s njezine sjeverne strane, uključujući i dva apoditerija koji se nalaze odmah uz njezinu

²⁶⁰ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.; Kušan Špalj, 2015.d, 16.; Kušan Špalj, 2017.a, 257.-258.

²⁶¹ Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 77., 84.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 84.-85.

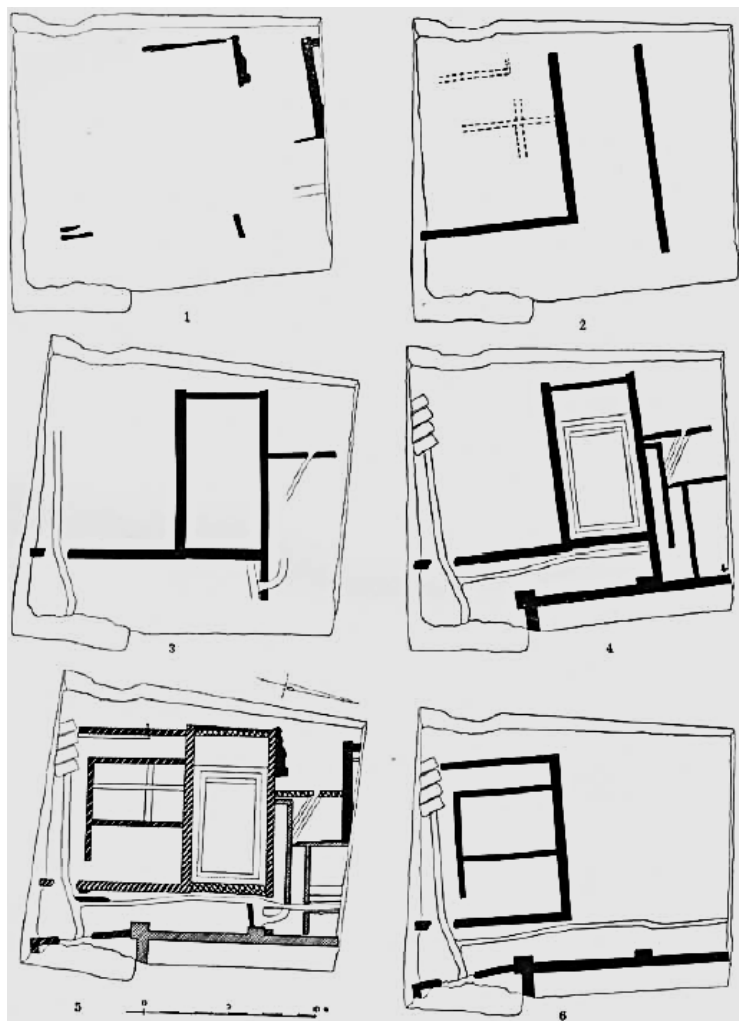
²⁶² Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 77., 85.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 88.; Usp. Vikić-Belančić, 1996., 14.

²⁶³ Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 88.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 84.

²⁶⁴ Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 77., 88.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 88.-93.

²⁶⁵ Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 97., 100., 102.-104.; Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 210.

²⁶⁶ Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 108.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 108.-112., 114.-120.

sl. 33. (gore) Arheološka iskapanja dijela rimskih termi u Varaždinskim Toplicama 1954. g.

sl. 34 (dolje/lijevo) Faze arheološkog istraživanja jugoistočnog dijela rimskih termi u Varaždinskim Toplicama u razdoblju od 1953. do 1955. g.

apsidu (sl. 35).²⁶⁷

Termalni se sklop istraživao i 60-ih te 70-ih godina 20. stoljeća. Godine 1960. iskopavanje je održano u zapadnom dijelu južnog dijela sklopa, u kojemu su otkrivena „*dva velika polukružna bazena, fragment apside ili bazena, sjeverni dio velikog odvodnog kanala, prefurnij, nekoliko starih temeljnih zidova, otvoreni kanal-rigol, te ostaci od nekoliko podova.*“ S istraživanjima se nastavilo već iduće, 1961. godine, kada je također istraživan dio zapadnog dijela južnog dijela kompleksa, ali i njegov sjeverni dio, u kojemu su isto otkrivene nove prostorije te stari temeljni zidovi, kanali i podovi.²⁶⁸ Godine 1962. istraživanja su obuhvatila područje jugozapadnog dijela sklopa, kao i onog na njegovom jugu i jugoistoku u kojem je pronađen „*veći broj arhitektonskih fragmenata, starih temeljnih zidova, kanala, [...] zapadni i istočni kraj glavnog odvodnog kanala cijelog kupališnog kompleksa, istočni dio prigradnje na kupališnu baziliku, te ostaci od nekoliko podova.*“²⁶⁹ Iste se godine započelo s istraživanjima i na području izvora termalne vode, no „*samo u njegovim rubnim dijelovima jer su se u središnjem dijelu nalazile tada još aktivne izvorske instalacije kojima je termalna voda odvođena u lječilište.*“²⁷⁰ Godine 1967., kada su istraživanja također održana, pronađen je niz pokretnih nalaza, od kojih je najznačajniji, zbog velike umjetničke kakvoće i vještine izrade, bila statua božice Minerve koja je pronađena u njezinom hramu, zajedno s postamentom.²⁷¹ Godine 1977. u istraživanjima južnog trijema otkriven je veliki metrički natpis, „*koji bi mogao predstavljati dijelove proročkih tekstova.*“, a „*za koji je Duje Rendić-Miočević smatrao da je najljepše pjesničko ostvarenje antičkog doba na tlu Hrvatske.*“²⁷²

Godine 1982. obustavljeno je financiranje istraživanja lokaliteta, što je dovelo do oštećivanja termalnog kompleksa. O njemu se, međutim, iako „*bez ikakvih financijskih sredstava*“, nastavio brinuti Stjepan Hajduk, onodobni ravnatelj Zavičajnog muzeja u Varaždinskim Toplicama, zbog čega su spriječene veće degradacije sklopa.²⁷³

²⁶⁷ Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 214; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 183.-210., 214.; Usp. Vikić i Gorenc, 1980., 9.; Vikić-Belančić, 1996., 16.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 17.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.; Usp. Kušan Špalj, 2020., 310.

²⁶⁸ Vikić-Belančić i Gorenc, 1970., 121.

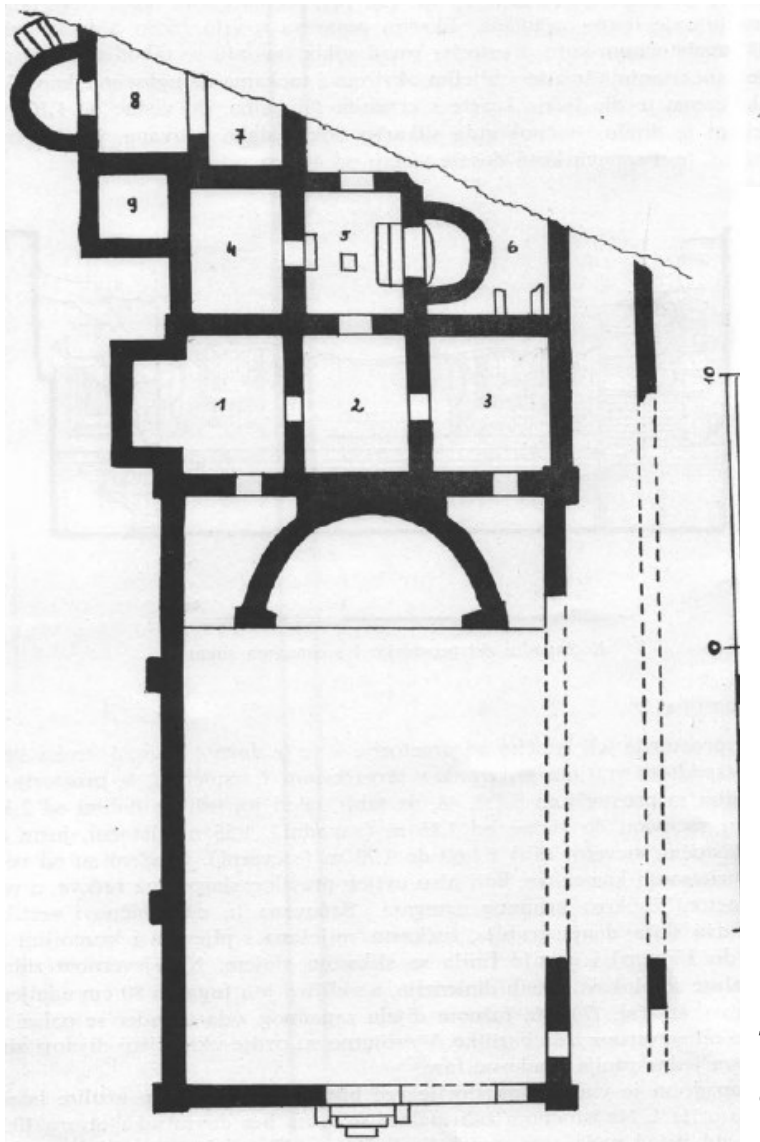
²⁶⁹ Vikić-Belančić i Gorenc, 1970., 122.; Usp. Vikić-Belančić i Gorenc, 1970., 121.

²⁷⁰ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.

²⁷¹ Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 64., 66.; Kušan Špalj, 2015.d, 15.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.

²⁷² Vikić-Belančić, 1996., 22.; Kušan Špalj, 2015.a, 57.

²⁷³ Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 9.; Kušan Špalj, 2015.d, 16.

sl. 35. Dio rimskih termi u Varaždinskim Toplicama s bazilikom i dijelom kupališta iz 4. st. koji je istražen do 1959. g.

5.3.2. Razdoblje od početka 1990-ih do danas

Početak 1990-ih nastavljeno je istraživanje lokaliteta sukladno početku njegovog ponovnog financiranja, no od tada su „*provedeni [i] neophodni radovi na sanaciji rimske arhitekture i okolnog prostora*“ koji su uključivali uvođenje drenažnog sustava te postavljanje trajne nadstrešnice iznad kupališta i bazilike.²⁷⁴ Onodobno je nastupila i nova generacija istraživača, od kojih se ističe Dorica Nemeth Ehrlich s Antičkog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu, a malo kasnije i Dora Kušan Špalj te Nikoleta Perok, također iz istog odjela zagrebačkog Arheološkog muzeja. Arheolozima iz Zagreba i tada su pomagali stručnjaci iz

²⁷⁴ Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 9.; Kušan Špalj, 2015.d, 15., 16.; Kušan Špalj, 2017.a, 258.

Zavičajnog muzeja u Varaždinskim Toplicama, s kojima je nastavljena suradnja i na početku novog stoljeća.²⁷⁵

Godine 1998. tako je „*istražen [...] cijeli prostor foruma do razine opločenja*“, tokom čega su pronađeni „*dijelovi opločenja te mnogo fragmenata stupova urušenih sa sjevernog, zapadnog i istočnog trijema, građeni od različitih elemenata*“ koji su „*vjerojatno korišteni u raznim fazama obnavljanja trijemova*“. Istraživanja su od 1998. bila bazirana i na područje oko izvora prirodne termalne vode, no nisu mogla biti temeljitije provedena zbog prisutnosti „*suvremenih instalacija za potrebe lječilišta i bušotina za vađenje vode*“ koje su premještene tek 2002. godine, zbog čega su o izgledu izvorišnog bazena „*postojale [...] samo pretpostavke*“.²⁷⁶

Istraživanja sklopa nastavljena su i u prvom desetljeću novog tisućljeća. Godine 2001., „*u urušenju kod zapadnog trijema foruma*“ pronađen je slabije očuvan žrtvenik posvećen Asklepiju i njegovoj kćeri Higiji koji je tamo „*vjerojatno [...] bio upotrijebljen kao građevinski materijal u jednom od zidova*“.²⁷⁷ U 2002. g. istraživanja su u Varaždinskim Toplicama provedena u lipnju i srpnju, točnije u sjeverozapadnom dijelu termalnog kompleksa, odnosno zapadnom dijelu foruma.²⁷⁸ Tokom njih je pronađen niz pokretnih nalaza, od čega se najveći broj odnosi na ulomke keramičkih posuda kojih je tada pronađeno čak 1500 komada.²⁷⁹ U arheološkim istraživanjima provedenima 2004. godine otkriveno je da je istočni zid bazilike sačuvan do visine od oko 2,5 m, zajedno s još uvijek uočljiva tri prozorska otvora, te da je na površini njezinog poda nataložen sloj „*travertina debljine oko 3 m*“.²⁸⁰ Tada je također prikupljeno i oko „*1.000 ulomaka različitih sitnih predmeta (71 ulomak keramike, stakla, brončanih i željeznih predmeta i sl.) te 46 ulomaka obrađenog kamena (dijelovi natpisa, žrtvenika i sl.)*“.²⁸¹ Istraživanja koja su održana tijekom 2005. godine rezultirala su pronalaskom „*približno 50 ulomaka keramičkih posuda, 10 željeznih predmeta te 50 fragmenata zidnih slikarija*“.²⁸² Iduća je 2006. godina donijela nove podatke vezane uz izvorište i njegov bazen, što je još 2002. godine omogućilo premještanje svih cjevovoda s toga prostora koji su i danas u upotrebi, a što je postignuto u suradnji sa

²⁷⁵ Usp. *Izješća hrvatskih muzeja 2002*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2003., 328.; Kušan Špalj, 2015.d, 15.; Balen, 2015.a, 11.

²⁷⁶ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 27.; Kušan Špalj, 2015.d, 16.

²⁷⁷ Kušan Špalj, 2015.a, 71.

²⁷⁸ *Izješća zagrebačkih muzeja 2002*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2003., 15.

²⁷⁹ Ibid., 7.

²⁸⁰ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.; Aljinović, 2015., 126.

²⁸¹ *Izješća zagrebačkih muzeja 2004*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2005., 7.

²⁸² *Izješća zagrebačkih muzeja 2005*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2006., 6.

Specijalnom bolnicom Varaždinske Toplice.²⁸³ Osim novih, tada su uklonjene i stare instalacije iz doba Austro-Ugarske te vremena Jugoslavije koje su korištene od 1962. g. Tako je 2006. potvrđena konstrukcija koja se nalazila oko izvora vode, odnosno sami izvorišni bazen dimenzija 8 x 13,5 m koji je, nakon uklanjanja slojeva blata i gašenja pumpi korištenih u istraživanjima, ponovno i „*prvi put nakon rimskog vremena*“ ispunjen prirodnom termalnom vodom.²⁸⁴ Iste je godine u istočnom dijelu izvorišnog bazena pronađena i „*prva veća skupina brončanog novca*“ od 94 komada koji su u njega bacani kao zavjetni darovi.²⁸⁵ Od ostalih nalaza, 2006. godine pronađen je i jedan mramorni reljef s prikazom nimfi u polusjedećem položaju, kao i oko „*500 ulomaka keramičkih posuda te 134 različita sitna predmeta (staklo, olovo, željezo, bronca)*“.²⁸⁶ Godine 2010., od mjeseca rujna do studenog, u dijelu zapadnog trijema foruma, na površini od 50 m², otkriven je „*zapadni zid rimskog foruma s polukružnim bazenom iz 1. st.*“. Arheološka su istraživanja u istom periodu provedena i na jugozapadu foruma, na površini od 30 m², gdje je otkriven jugozapadni ugao foruma te najjužniji dio njegovog zapadnog trijema. Također su, uz navedeno, „*istraženi [...] i kanali za odvod viška termalne vode.*“²⁸⁷

Tijekom 2011., 2012. i 2013. g. provedena su daljnja istraživanja izvorišnog bazena, u kojima je pronađeno više od pedeset pokretnih arheoloških nalaza (žrtvenika, skulptura i natpisa), od kojih su neki korišteni kao sekundarni građevinski materijal u svrhu sanacija izvorišnog bazena tijekom 4. st., kao i oko 18 000 tisuća kovanica rimskog novca koji su kao votivni darovi bili bacani u izvorište.²⁸⁸ Istraživanja provedena od 2011. do 2013. godine također su otkrila da je postojala i ranija faza gradnje izvorišnog bazena (iz 1. st.), u kojoj je prirodni izvor termalne vode bio samo ograđen na širem prostoru, dok su zidovi složenije strukture oko izvorišta, čijoj je gradnji prethodio složeniji zahvat učvršćivanja i stabilizacije terena, izvedeni tek u kasnijem vremenskom periodu (u 2. st.).²⁸⁹ Uz navedeno, istraživanja provedena 2013. g. „*pokazala su vrlo složenu konstrukciju južnog zida*“ izvorišnog bazena, a

²⁸³ Kušan Špalj, 2015.d, 16.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 27.

²⁸⁴ Kušan Špalj, 2015.c, 108.; Kušan Špalj, 2015.d, 16.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 27.; Kušan Špalj, 2017.a, 258.-259.

²⁸⁵ Kušan Špalj, 2015.c, 109.-110.; Kušan Špalj, 2015.d, 16.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 28.; Bilić, 2015., 121.

²⁸⁶ *Izviješća zagrebačkih muzeja 2006*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2007., 1.; Kušan Špalj, 2015.a, 60.

²⁸⁷ *Arheološki muzej u Zagrebu (izviješće o radu za 2010. godinu)*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2011., 34.

²⁸⁸ Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 59.-60., 62., 68.-70., 72., 75.; Usp. Kušan Špalj, 2015.b, 50.; Kušan Špalj, 2015.d, 16.; Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 28.; Kušan Špalj, 2017.a, 259.-260.; Kušan Špalj, 2020., 304.

²⁸⁹ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 27.-29., 32.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 29.-31.

iste je godine južno od njega pronađen i „*vrlo dubok zidani kanal*“ kojim se vjerojatno, kako bi se mogao izgraditi izvorišni bazen, preusmjeravala termalna voda u toku njegove izgradnje.²⁹⁰

Arheološka su istraživanja sklopa provođena i u najrecentnijem razdoblju, odnosno unatrag nekoliko godina, u kojemu su također otkriveni vrijedni nalazi i spoznaje. Godine 2014. istraživao je tako drveni kanal koji je mogao služiti za preusmjeravanje termalne vode prilikom gradnje izvorišnog bazena u 2. st.²⁹¹ Arheološka istraživanja provedena od rujna do studenog 2015. obuhvatila su područje istočnog i jugoistočnog dijela foruma.²⁹² U njima je otkrivena struktura oko izvorišnog bazena koja je bila jednostavnija od one s polukružnim apsidama, dotad smatrane najranijom, koja je upućivala na zaključak da je izvorište najprije bilo ograđeno još jednostavnijim zidovima koji nisu imali apside.²⁹³ U istraživanjima održanima 2016. godine istraživao je prostor zapadnog forumskog trijema.²⁹⁴ Područje zapadnog trijeme nastavilo se istraživati i 2017. godine, a tada su iskopavanja obuhvatila i sjeverozapadni dio foruma te jugozapad kupališne bazilike.²⁹⁵

6. Katalog

U ovome katalogu obrađeno je više od tisuću četiristo (1400) ulomaka oslikane antičke žbuke iz 4. st. koji su činili dijelove zidova ili stropova prostorije 1 (apoditerija; svlačionice) kupališta rimskog termalnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, što čini većinu fragmenata pronađenih u dijelovima njezinog poda tijekom arheoloških iskapanja provedenih u prošlom stoljeću (1958., 1959. i 1979). Ulomaka, koji nisu obrađeni i uključeni u ovaj katalog, ima nešto više od trideset, a radi se o fragmentima čija izmijenjenost boja te oštećenja slikanih površina, pa tako i neprepoznatljivost istoga, nisu dozvolili njihovo svrstavanje u određene kategorije, odnosno slične skupine, pa stoga i analizu. Ostali su ulomci u katalogu, koji su obrađeni ovim radom, razvrstani u ukupno trideset i tri (33) kategorije (1a-4a + 1b-

²⁹⁰ Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 28., 31.

²⁹¹ Kušan Špalj, 2017.a, 260.

²⁹² *Arheološki muzej u Zagrebu - izvješće o radu za 2015. godinu*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2016., 37.

²⁹³ Kušan Špalj, 2017.a, 267.

²⁹⁴ *Arheološki muzej u Zagrebu - izvješće o radu u 2016. godini*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2017., 37.

²⁹⁵ *Arheološki muzej u Zagrebu - izvješće o radu za 2017. godinu*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2018., 34.-35.

29b) na temelju sličnih ili istih stilističkih karakteristika, odnosno palete boja i motiva. Vrlo je mali broj ulomaka istovremeno kategoriziran u dvije različite skupine iz razloga što sadrže obilježja koja su zajednička dvjema kategorijama. Obradjeni se fragmenti danas čuvaju u muzejskoj čuvaonici antičke arheološke baštine Arheološkog muzeja u Zagrebu, gdje su pohranjeni u ukupno 27 arhivskih kartonskih kutija inventarnih brojeva 18025-18051.²⁹⁶ Svi ulomci sličnih ili istih stilističkih obilježja nisu svrstavani u iste arhivske kutije i unutar istog inventarnog broja, iako je uočljivo da je postojala tendencija da se to učini, pa se tako fragmenti sličnih ili istih boja i motiva mogu pronaći u više različitih arhivskih kutija, odnosno pod drugačijim inventarnim brojevima.

6.1. Skupina jednobojnih ulomaka

6.1.1. Skupina 1a - žuti ulomci s tragovima bijele, crvene, crne ili plavo-zelene boje

Opis: Cjelina obuhvaća 62 ulomka. Duljine ili širine većine fragmenata iznose između 2 do 4 cm, dok najveći ulomak u skupini (pod inv. br. 18036) ima dimenzije 9,5 x 6,7 cm. Dominantne su boje žuta te bež-žuta, no na nekim se ulomcima uočavaju tragovi bijele (sl. 46), crvene (sl. 37-43, 46), crne (sl. 37-38, 40, 46) i plavo-zelene boje (sl. 41, 46) koji predstavljaju izbledjele motive ili trake prisutne na fragmentima drugih skupina, ili pak njihove krajnje dijelove, odnosno rubove.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1 (sjeverni dio/uz sjeverni zid), kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

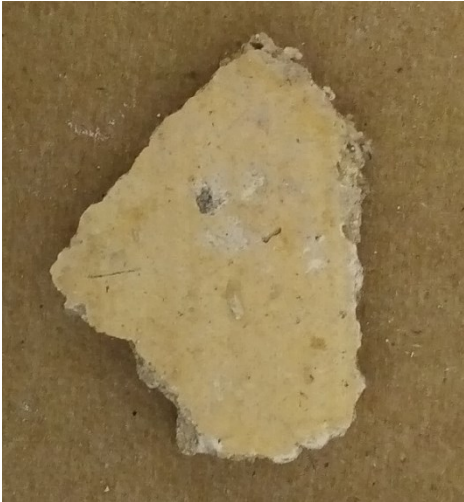
Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18029 (1 ulomak), 18031 (5 ulomaka), 18034 (1 ulomak), 18036 (7 ulomaka), 18038 (2 ulomka), 18042 (1 ulomak), 18043 (45 ulomaka)

Fotografije: sl. 36-46

²⁹⁶ 18025, 18026, 18027, 18028, 18029, 18030, 18031, 18032, 18033, 18034, 18035, 18036, 18037, 18038, 18039, 18040, 18041, 18042, 18043, 18044, 18045, 18046, 18047, 18048, 18049, 18050 i 18051; Svaka je arhivska kutija označena jednim inventarnim brojem, pa je stoga njihov broj sukladan količini inventarnih brojeva.

sl. 36. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18029.

sl. 37. Dva ulomka iz skupine 1a, inv. br. 18031.

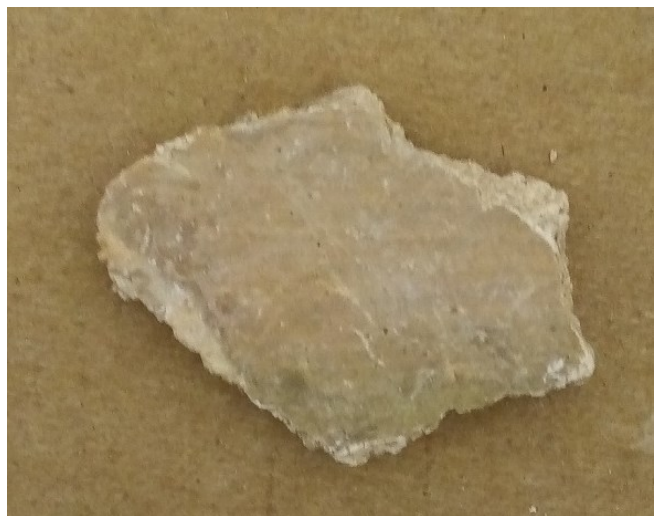
sl. 38. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18031.

sl. 39. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18031.

sl. 40. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18031.

sl. 41. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18034.

sl. 42. Ulomci iz skupine 1a, inv. br. 18036.

sl. 43. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18038.

sl. 44. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18038.

sl. 45. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18042.

sl. 46. Ulomci iz skupine 1a, inv. br. 18043.

6.1.2. Skupina 2a - zeleni ulomci s tragovima bijele, žute, crvene ili plave boje

Opis: Skupini pripada oko 122 fragmenta. Duljine ili širine većine ulomaka iznose između 1 do 4 cm, dok najveći fragment u skupini (pod inv. br. 18033) ima dimenzije 7,4 x 6,3 cm. Dominantne su boje zelena te plavo-zelena, no na nekim su ulomcima vidljivi tragovi bijele (sl. 47-48, 52-53, 55, 57-58), žute (sl. 47-50, 53, 55-58), crvene (47-50, 52-53, 55, 57-58) i plave boje (sl. 47-49, 51, 57-58) koji predstavljaju izbledjele motive ili trake prisutne na fragmentima drugih skupina, ili pak njihove krajnje dijelove, odnosno rubove.

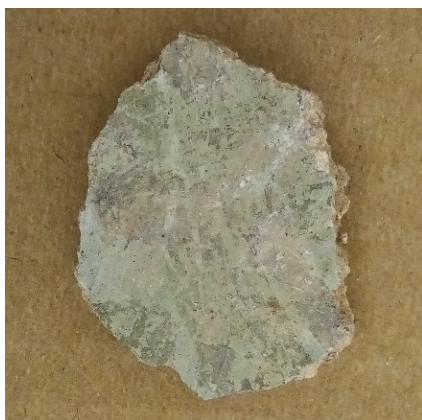
Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1 (sjeverni dio/uz sjeverni zid), kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18029 (3 ulomka), 18030 (2 ulomka), 18031 (3 ulomka), 18032 (1 ulomak), 18033 (50-ak ulomaka), 18034 (2 ulomka), 18041 (1 ulomak), 18042 (59 ulomaka), 18044 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 47-58

sl. 47. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18029.

sl. 48. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18029.

sl. 49. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18029.

sl. 50. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18030.

sl. 51. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18030.

sl. 52. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18031.

sl. 53. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18031.

sl. 54. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18031.

sl. 55. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18041.

sl. 56. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18044.

sl. 57. Ulomci iz skupine 2a, inv. br. 18033.

sl. 58. Ulomci iz skupine 2a, inv. br. 18042.

6.1.3. Skupina 3a - plavi ulomci s tragovima bijele, žute, crvene ili zelene boje

Opis: Cjelinu čini nešto više od 91 ulomka. Duljine ili širine manjih fragmenata iznose između 1 do 4 cm, dok su one najvećih ulomaka u skupini 5 ili više cm. Dominantna je boja plava, no na nekim se fragmentima pojavljuje i bijela (sl. 59, 65-68, 73-74), žuta (sl. 61-63, 65, 69 i 74), crvena (sl. 60, 71-72) i zelena boja (sl. 59-60, 64, 67-68, 71 i 74) koje predstavljaju izbledjele dijelove motiva ili traka prisutnih na ulomcima drugih skupina, ili pak njihove krajnje dijelove, odnosno rubove. Analiza FTIR metodom jednog od fragmenata iz ove skupine (pod inv. br. 18043) pokazala je da je jedan od korištenih plavih pigmenta uglavnom dobiven iz minerala kuprorivaita, odnosno da se radi o egipatsko plavoj boji. Istom je analizom potvrđena i prisutnost ultramarina, također plavog pigmenta koji se dobiva od minerala lazurita, no koji daje raskošniju plavu boju.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1 (sjeverni dio/uz sjeverni zid), kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18025 (2 ulomka), 18027 (2 ulomka), 18028 (nešto više od 20 ulomaka), 18029 (11 ulomaka), 18024 (4 ulomka), 18034 (3 ulomka), 18035 (1 ulomak), 18041 (1 ulomak), 18043 (45 ulomaka), 18046 (1 ulomak), 18051 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 59-74

sl. 59. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18025.

sl. 60. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18027.

sl. 61. Ulomci iz skupine 3a, inv. br. 18028.

sl. 62. Ulomci iz skupine 3a, inv. br. 18028.

sl. 63. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18028.

sl. 64. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18029.

sl. 65. Dva ulomka iz skupine 3a, inv. br. 18029.

sl. 66. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18029.

sl. 67. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18029.

sl. 68. Dva ulomka iz skupine 3a, inv. br. 18029.

sl. 69. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18029.

sl. 70. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18029.

sl. 71. Tri ulomka iz skupine 3a, inv. br. 18034.

sl. 72. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18041.

sl. 73. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18051.

sl. 74. Ulomci iz skupine 3a, inv. br. 18043.

6.1.4. Skupina 4a - bordo crveni ulomci s tragovima plave, bijele, žute ili crne boje

Opis: Skupina obuhvaća nešto više od 104 fragmenata. Duljine ili širine manjih ulomaka iznose između 2 i 4 cm, dok neki od većih fragmenata u skupini imaju dimenzije 8,2 x 6,1 cm, 8,7 x 7,7 cm i 7,7 x 9,3 cm. Dominantna je boja bordo crvena, no na nekim se fragmentima u tragovima pojavljuje i plava (sl. 75-80, 82, 84-85), bijela (sl. 79, 81-84, 86), bež-žuta (sl. 77, 84-86) i crna boja (sl. 76) koje predstavljaju izbledjele dijelove motiva ili traka prisutnih na fragmentima drugih skupina, ili pak njihove krajnje dijelove, odnosno rubove.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18025 (4 ulomka), 18027 (22 ulomka), 18029 (3 ulomka), 18030 (7 ulomaka), 18031 (8 ulomaka), 18034 (9 ulomaka), 18035 (1 ulomak), 18037 (3 ulomka), 18040 (više od 40 ulomaka), 18041 (4 ulomka), 18044 (3 ulomka)

Fotografije: sl. 75-86

sl. 75. Četiri ulomka iz skupine 4a, inv. br. 18025.

sl. 76. Pet ulomaka iz skupine 4a, inv. br. 18027.

sl. 77. Dva ulomka iz skupine 4a, inv. br. 18027.

sl. 78. Ulomak iz skupine 4a, inv. br. 18027.

sl. 79. Ulomci iz skupine 4a, inv. br. 18027.

sl. 80. Ulomak iz skupine 4a, inv. br. 18027.

sl. 81. Ulomak iz skupine 4a, inv. br. 18027.

sl. 82. Tri ulomka iz skupine 4a, inv. br. 18027.

sl. 83. Ulomak iz skupine 4a, inv. br. 18029.

sl. 84. Šest ulomaka iz skupine 4a, inv. br. 18030.

sl. 85. Četiri ulomka iz skupine 4a, inv. br. 18031.

sl. 86. Tri ulomka iz skupine 4a, inv. br. 18034.

6.2. Skupina ulomaka s trakama te ukrasima inspiriranima vegetabilnim, geometrijskima ili arhitektonskim motivima

6.2.1. Skupina 1b - ulomci s trakom od bijelih točkica nadsvođenih bordo crvenim lukovima

Opis: Cjelini pripada 38 ulomaka. Dimenzije nekih od manjih fragmenata iznose 2,3 x 2,2 cm, 2,7 x 2 cm i 2,5 x 2 cm, dok onih većih 8,9 x 4,7 cm, 7,6 x 5,1 cm i 7,4 x 7 cm. Na svim su ulomcima prisutni jajoliki ili okrugli motivi, sastavljeni od bijelih točkica nadsvođenih bordo crvenim lukovima, koji se ponavljaju u linearnom nizu, tvoreći borduru. Zbog njihove nepravilnosti i neujednačenosti, zaključuje se da su naslikani prostoručno te brzim pokretima kista, s nemarom za preciznost. Na većini ulomaka bordura od spomenutih jajolikih ili okruglih motiva raščlanjuju polja žute i plavo-zelene boje (sl. 88-96), no samo na jednom ulomku ona razdvaja gornje žuto polje od donjeg šarenog polja na kojemu je prisutno nekoliko različitih boja koje uključuju plavu, crvenu i narančastu boju (sl. 87). Motivi podsjećaju na shematizirane ovule, jajolike elemente koji su dio skulpturalne dekoracije stropnih kazeta.²⁹⁷ Isti motivi mogu činiti i dio gređa, odnosno gornjih konstruktivnih elemenata rimskih građevina koji nose funkciju tereta, a oslanjaju se na nosače u nižem dijelu građevina. Elementi se ovula u kontekstu rimskog zidnog slikarstva stoga slikaju u gornjim

²⁹⁷ Usp. Majkić, 2016., 121.-122.

dijelovima zidova ili na stropovima prostorija, gdje imitiraju dijelove gređa ili kazete.²⁹⁸ S obzirom da, međutim, niz ovih motiva „ovula“ obrubljuje plavo-zelena polja koja su oblog ruba, odnosno prate zakrivljenu gornju liniju plavo-zelenih polja iznad kojih se nalaze, fragmenti s prikazom tih motiva nisu činili dio freske koja je oslikavala najviše dijelove zidova. Isto potvrđuju i nalazi fresaka sačuvani *in situ* u donjem dijelu zapadnog (apsidalnog) dijela južnog zida zapadnog apoditerija, gdje se jasno vidi dekoracija sastavljena od niza bijelih točaka uokvirenih bordo crvenim rubom s njihove gornje strane, iznad plavo-zelenih segmentnih punih lukova, odnosno polja segmentnih završetaka ili oblika mjesečeve četvrti, koji se također nižu u linearnom nizu. Pronađeni fragmenti bili su dio iste dekoracije na drugim dijelovima zida ili pak dio nekog drugog ukrasa sastavljenog od sličnih motiva. Uzastopni elementi nadsvođenih bijelih točaka oblikom i položajem podsjećaju na niz motiva polukrugova koji se javlja na zidnom osliku Sobe 4 Kuće XVII koja se nalazila u antičkoj Emoni, odnosno današnjoj Ljubljani.²⁹⁹

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18025 (1 ulomak), 18028 (1 ulomak), 18030 (1 ulomak), 18032 (1 ulomak), 18035 (2 ulomka), 18038 (1 ulomak), 18044 (1 ulomak), 18045 (29 ulomaka), 18048 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 87-97

sl. 87. Ulomak iz skupine 1b,
inv. br. 18025.

sl. 88. Ulomak iz skupine 1b, inv. br.

²⁹⁸ Ibid.

²⁹⁹ Usp. Plesničar-Gec, 1998.a, 208.-209.

sl. 89. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18030.

sl. 90. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18032.

sl. 91. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18035.

sl. 92. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18035.

sl. 93. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18038.

sl. 94. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18044.

sl. 95. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18048.

sl. 96. Ulomci iz skupine 1b, inv. br. 18045.

sl. 97. Dio zidnog oslika na zapadnom (apsidalnom) dijelu južnog zida zapadnog apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama.

6.2.2. Skupina 2b - ulomci s bordo crvenim valovitim linijama na bijeloj i svijetloplavoj podlozi, iznad polja žute boje

Opis: Skupinu čini 40 fragmenata. Dimenzije nekih od manjih ulomaka iznose 2,6 x 2,4 cm, 2,3 x 2,5 cm i 2,4 x 2,5 cm, dok onih većih 7,5 x 6,6 cm, 6,7 x 5,7 cm i 5,5 x 8,7 cm. Svi fragmenti sadrže valovite zrakasto usmjerene motive bordo crvene boje koji su naslikani na pozadini bijele boje, koja u svojem donjem dijelu prelazi u svijetloplavu nijansu, te iznad polja žute boje od kojega su odvojeni crnom nepravilnom linijom. Nepravilnost oblika motiva navodi na zaključak da su naslikani nemarno te prostoručno i brzim pokretima kista i ruku, a vjerojatno predstavljaju pokušaj imitacije mramora. Analiza FTIR metodom jednog od ulomaka iz ove skupine (pod inv. br. 18032; sl. 99) pokazala je da korištena crvena boja dolazi od dolomitičnog vapnenca i kvarca, žuta od pigmenta umbre, odnosno željezovog oksida u njezinom sastavu, a plava od minerala kuprorivaita. Ista je analiza ustvrdila i prisutnost voska na istom fragmentu, što navodi na moguće zaštitne konzervatorsko-restauratorske radove koji su provedeni na osliku ili njegovim ulomcima tijekom prošlog

stoljeća. Isti valoviti motivi koji se pojavljuju na analiziranim fragmentima sačuvani su i *in situ* na središnjem dijelu zapadnog (apsidalnog) dijela južnog zida zapadnog apoditerija, iznad zone s motivima iz prethodne analizirane skupine (1b) (sl. 97).

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18030 (2 ulomka), 18032 (38 ulomaka)

Fotografije: sl. 97-100

sl. 98. Dva ulomka iz skupine 2b, inv. br. 18030.

sl. 99. Ulomak iz skupine 2b, inv. br. 18032.

sl. 100. Ulomci iz skupine 2b, inv. br. 18032.

6.2.3. Skupina 3b - ulomci s bijelim ili bež-žutim točkicama, viticama i volutama na crvenoj podlozi (čipkasti motiv)

Opis: Cjelina obuhvaća nešto više od 156 ulomaka manjih dimenzija. Neki od većih ulomaka iz skupine iznose 6,4 x 7,4 cm i 47,1 x 4,5 cm (inv. br. 18048), dok su neki od manjih veličine 1,9 x 2 cm, 2 x 2 cm te 2,1 x 2,3 cm (inv. br. 18048). Paleta je boja svedena na crvenu, koja dominira te je prisutna na svim fragmentima, zatim bordo crvenu, bež-žutu, bijelu, zelenu i plavu boju, koje pojedinačno sadrže samo neki ulomci, dok najmanji broj fragmenata sadrži crnu boju (ulomak pod inv. br. 18048). Analizom FTIR metodom jednog od ulomaka iz kategorije (pod inv. br. 18048) ustanovljeno je da korištena crna boja vjerojatno dolazi od crnog pigmenta na bazi čistog ugljika, žuta od žutog okera, dok crvena potječe od dolomitičnog vapnenca te kvarca. Na svim se ulomcima uočavaju elementi točkica, vitica i voluta bež-žute boje koji su naslikani na crvenoj podlozi (sl. 101-107), dok se na većini fragmenata vide i bijele veće točke koje spomenute bež-žute vitice ili volute omeđuju (sl. 101, 103-107). Na nekim su ulomcima vidljiva i bordo crvena (sl. 101, 104, 107) i bijela polja ili trake (sl. 105 i 107) koje graniče s crvenim poljima s ranije opisanim motivima, odnosno njima su susjedne. Neki fragmenti sadrže i oble (jajolike) zelene ili plave elemente (sl. 101-102, 105-107) omeđene opisanim bež-žutim vitičastim i točkastim motivima. Možda spomenuti elementi čine čipkastu dekoraciju karakterističnu za četvrti pompejanski stil.³⁰⁰ Dekoracije u obliku bordure slične čipkastom motivu s fragmenata iz Varaždinskih Toplica pronalaze se na mnogobrojnim ulomcima zidnih oslika pojedinih lokaliteta na području današnje Slovenije, odnosno nekadašnje antičke Emone (Kirurgova soba, Kuća 1; Soba 31, Kuća II; Kuća IV; Sobe 48 i 62, Kuća VII; Sobe 20 i 25, Kuća X; Kuća XII; Kuća XV; Sobe 3, 4 i 5, Kuća XVII), Celeije i Poetovija (lokaliteti Prešernova ulica i Spodnja Hajdina), pa tako one također sadrže vitice, volute ili (i) točkice, no u drugačijim međusobnim kombinacijama.³⁰¹ Sličan se motiv u obliku čipke također nalazi i na pojedinim ulomcima s lokaliteta Katoro i Tiola blizu Umaga.³⁰²

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

³⁰⁰ Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 81.-83., 88.-89.

³⁰¹ Usp. Plesničar-Gec, 1998.a, 52.-53., 62.-63., 68.-69., 72.-79., 84.-87., 104.-105.; 114.-115.; 136.-137., 140.-141., 146.-147., 201., 206.-207., 212.-213.; Usp. Plesničar-Gec, 1998.b, 274.-275., 278.-279., 282.-283., 286.-289., 322.-323., 348.-349.

³⁰² Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 81.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18027 (6 ulomaka), 18028 (3 ulomka), 18030 (8 ulomaka), 18034 (1 ulomak), 18035 (7 ulomaka), 18038 (6 ulomaka), 18040 (1 ulomak), 18041, 18044 (2 ulomka), 18048 (89 ulomaka), 18050 (15 ulomaka), 18051 (18 ulomaka)

Fotografije: sl. 101-107

sl. 101. Tri ulomka iz skupine 3b, inv. br. 18027.

sl. 102. Ulomak iz skupine 3b, inv. br. 18027.

sl. 103. Dva ulomka iz skupine 3b, inv. br. 18027.

sl. 104. Ulomak iz skupine 3b, inv. br. 18030.

sl. 105. Pet ulomaka iz skupine 3b, inv. br. 18030.

sl. 106. Šest ulomaka iz skupine 3b, inv. br. 18038.

sl. 107. Ulomci iz skupine 3b, inv. br. 18048.

6.2.4. Skupina 4b - ulomci s bordo crvenim trokutastim motivom na bijeloj podlozi

Opis: Skupini pripada 14 fragmenata manjih dimenzija. Na njima se može raspoznati geometrijski motiv u obliku trokuta naslikan bordo crvenom linijom na bijeloj podlozi koju na većini ulomaka uokviruje linearna traka zelene boje, a nju zatim linearna žuta traka ili polje iste boje (sl. 109-111). Samo je na jednom ulomku vidljivo da se uz bijelo polje s trokutastom dekoracijom proteže traka žute boje, a iza nje crvena traka ili polje (sl. 113). Sudeći prema dvama sačuvanim ulomcima, dva od tri kuta trokuta završavaju, odnosno nastavljana su nizom bordo crvenih točaka (sl. 111), dok se na jednom kutu s vanjske strane, kao što je vidljivo na jednom fragmentu, nalazi manje lukovičasto ili srcoliko proširenje (sl. 113). Na više se ulomaka može uočiti da su se unutar trokutastih dekoracija nalazili nedefinirani motivi bordo crvene boje (sl. 108, 110 i 113). Moguće je da su na ulomcima prikazane varijacije dekoriranih trokuta kakvi se pojavljuju u trećem pompejanskom stilu.³⁰³ Sličan se motiv nalazi na jednom od fragmenata oslikane stropne žbuke pronađenog u rimskoj vili na lokalitetu Katoro-Tiola kod Umaga na kojemu je prikazan motiv trokuta, također naslikan bordo crvenom linijom na bijeloj podlozi, no čiji kutovi, umjesto nizom točaka kao u slučaju

³⁰³ Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 96.-97.

fragmenata iz Varaždinskih Toplica, završavaju viticama.³⁰⁴ Srodan dekorativan završetak geometrijskog elementa u obliku niza točaka pronalazi se i na primjeru fragmenata jedne zidne slike koji su pronađeni na području nekadašnjeg antičkog naselja Celeia, odnosno današnjeg Celja u Sloveniji, kao i na ulomcima zidnog oslika iz antičke građevine iz Prešernove ulice u Ptuju, odnosno antičkom Poetoviju u prošlosti.³⁰⁵ Analogije s varaždinskotopličkim fragmentima pronalaze se i u dekorativnim elementima u obliku trokuta obrubljenih bordo crvenom bojom koji se nalaze na nekim ulomcima zidnog oslika iz antičke građevine iz Prešernove ulice u Ptuju.³⁰⁶

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18031 (2 ulomka), 18032 (5 ulomaka), 18038 (2 ulomka), 18040 (1 ulomak), 18044 (2 ulomka), 18050 (2 ulomka)

Fotografije: sl. 108-113

sl. 108. Dva ulomka iz skupine 4b, inv. br. 18031.

sl. 109. Četiri ulomaka iz skupine 4b, inv. br. 18032.

sl. 110. Ulomak iz skupine 4b, inv. br. 18032.

sl. 111. Dva ulomka iz skupine 4b, inv. br. 18038.

³⁰⁴ Usp. *ibid.*, 2017., 96.

³⁰⁵ Usp. Plesničar-Gec, 1998.b, 261., 306.-307.

³⁰⁶ Usp. *ibid.*, 324.-325., 336.-337.

sl. 112. Ulomak iz skupine 4b, inv. br. 18044.

sl. 113. Ulomak iz skupine 4b, inv. br. 18050.

6.2.5. Skupina 5b - ulomci s bijelim izduženim motivima u obliku resica na bijeloj liniji

Opis: Cjelinu čine 3 ulomka manjih dimenzija. Na svim se ulomcima nalazi niz izduženih oblika bijele boje u obliku crtica ili resica koji su naslikani dijagonalno u odnosu na bijelu linearnu tanju liniju koju dodiruju, tj. u odnosu na koju se nalaze s njezine gornje ili donje strane pod kutom od 100 do 110 (70-80) stupnjeva (sl. 114-115). Navedeni se motivi bijelih resica i linija na dva od ukupno tri ulomka nalaze na žutoj podlozi (sl. 114), dok su samo na jednom ulomku oni naslikani na pozadini crvene boje (sl. 115). Na ulomku s crvenom pozadinom vidljivi su i tragovi narančaste te plave boje (sl. 115), dok se na „žutim“ ulomcima uočava i druga bijela linija koja se paralelno prostire ispod spomenute bijele linije na čiju se jednu stranu oslanjaju motivi resica (sl. 114). Na jednom od „žutih“ ulomaka vidljiv je i trag bordo crvene boje koji može predstavljati početak idućeg polja ili trake (sl. 114). Nepravilan i neujednačen karakter resica, kao i bijele linije na koju se oslanjaju, navode na zaključak da su naslikane nemarno te prostoručno i brzim pokretima kista, odnosno ruku. Postoji mogućnost da spomenuti elementi u obliku resica predstavljaju shematizirane motive vučjeg zuba, naslikane u lokalnoj i jedinstvenoj varijanti, no možda se radi i o dijelovima slikanih

tordiranih stupova koji su karakteristični za četvrti pompejanski stil.³⁰⁷ Slični motivi resica na linearnoj liniji, no u odnosu na nju uspravno postavljenih te s točkom, nalaze se na jednom ulomku oslikane žbuke koja je činila dio zidne dekoracije rimske vile na lokalitetu Katoro-Tiola blizu Umaga, no mogu se pronaći i na nizu oslikanih fragmenata rimske žbuke s područja napuljskog zaljeva, odnosno talijanske pokrajine Kampanije, gdje predstavljaju česti nalaz.³⁰⁸ Nizovi motiva u obliku ukošenih resica nalaze se i na fragmentima jedne zidne slike pronađenih na području nekadašnjeg antičkog naselja Celeia, odnosno današnjeg Celja u Sloveniji.³⁰⁹

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18035 (2 ulomka), 18038 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 114 i 115

sl. 114. Dva ulomka iz skupine 5b, inv. br. 18035.

sl. 115. Ulomak iz skupine 5b, inv. br. 18038.

³⁰⁷ Usp. Majkić, 2016., 136.; Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 103.-104.

³⁰⁸ Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 104.; Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 104.

³⁰⁹ Usp. Plesničar-Gec, 1998.b, 264.-265., 270.-273.

6.2.6. Skupina 6b - plavo-zeleni ulomci s bijelim linijama

Opis: Skupina obuhvaća 1 fragment manjih dimenzija. Na njemu su naslikane dvije međusobno paralelne valovite ili cik-cak bijele linije koje se nalaze na podlozi plavo-zelene boje. Unutar jedne linije, poprečno i dijagonalno u odnosu na njezino prostiranje, naslikan je niz kratkih crtica izvedenih u još bijeljem tonu u odnosu na nijansu same linije. Uočljivo je da su spomenute linije nacrtane prostoručno te brzim potezima kista i ruku, s nemarom za preciznost. Moguće je da se radi o imitaciji slojevite zelene vrste mramora, čija kombinacija boja odaje dojam zelenih valova na bijeloj podlozi.³¹⁰ Analogije motiva i boja mogu se pronaći u fragmentima zidnog oslika iz „Sobe 59“ u tzv. Kući VII. koja je bila smještena u jugozapadnom dijelu antičkog grada Emone (danas Ljubljane).³¹¹ Sličan se motiv, iako različit u koloritu, pojavljuje i na prethodno analiziranim ulomcima iz skupine 2b (sl. 98-100) koji su činili dio zidnog oslika iste prostorije.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18051 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 116

sl. 116. Ulomak iz skupine 6b, inv. br. 18051.

³¹⁰ Usp. Plesničar-Gec, 1998.a, 82.-83.

³¹¹ Usp. ibid., 70.-71., 82.-83.

6.2.7. Skupina 7b - ulomci sa svijetlim točkama u nizu

Opis: Cjelini pripada nešto više od 31 ulomka. Dimenzije najvećeg fragmenta skupine (inv. br. 18047) iznose 18,5 x 20 cm (sl. 132). Na svim se ulomcima u kategoriji pojavljuje motiv točaka u nizu, poglavito bijele (sl. 117-126, 129-139), no i svijetloplave boje (sl. 127-128, 131 i 138). Nizovi se točaka nalaze na crvenoj ili bordo crvenoj podlozi ili se pojavljuju u obliku bordure koja razdjeljuje crvena od bordo crvenih (sl. 121), plavih i plavo-zelenih (sl. 117, 119, 127-128), narančastih (sl. 122, 124 i 129) ili crnih polja ili traka (sl. 134 i 139), no moguće je i da su činile dio obruba vrata ili pak segment nekog ukrasa, možda baš šupljih krugova obavijenih nizovima točaka kakvi su, primjerice, činili dio oslika ranokršćanskog kompleksa, možda bazilike u antičkoj Emoni.³¹² Analiza FTIR metodom dva fragmenata iz ove skupine (pod inv. br. 18025 i 18027; na sl. 117 i 118) pokazala je da je prisutna crvena boja dobivena od minerala hematita te dolomitičnog vapnenca, bijela boja točaka od kalcijevog karbonata, a plava (prisutna na analiziranom ulomku inv. br. 18025) od minerala kuprorivaita. Točke su izvedene prostoručno i brzim pokretima ruku te nemarno, tako da su nepravilnih oblika i neujednačenih veličina, a na nekim su ulomcima čak poprimile i oblik izduljenih debljih motiva, tj. crtica (sl. 121, 124, 128, 132-133, 136).

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

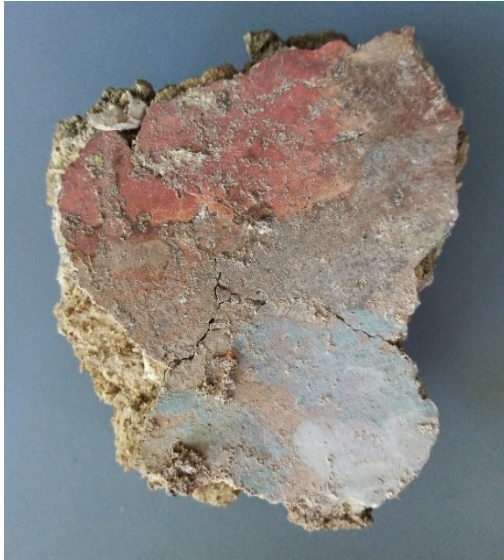
Godina nalaza: 1958.; 1959.; 1979.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18025 (1 ulomak), 18027 (6 ulomaka), 18028 (2 ulomka), 18030 (2 ulomka), 18034 (2 ulomka), 18035 (1 ulomak), 18038 (1 ulomak), 18039, 18040 (1 ulomak), 18041 (3 ulomaka), 18046 (3 ulomka), 18047 (9 ulomaka)

Fotografije: sl. 117-139

³¹² Usp. Plesničar-Gec, 1998.a, 234.-236.; Usp. Majkić, 2016., 142.-144.

sl. 117. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18025.

sl. 118. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18027.

sl. 119. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18027.

sl. 120. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18027.

sl. 121. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18027.

sl. 122. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18027.

sl. 123. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18028.

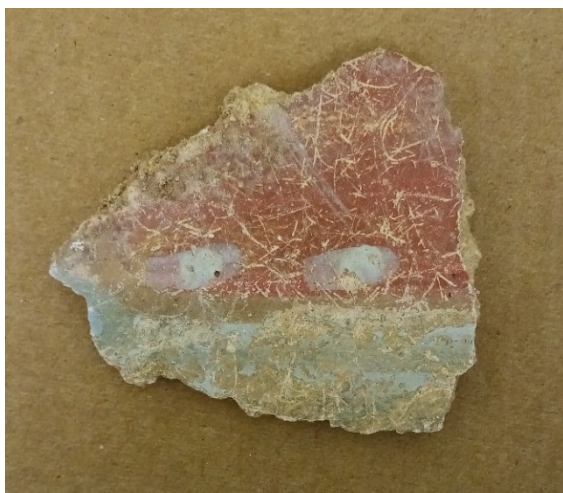
sl. 124. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18030.

sl. 125. Dva ulomka iz skupine 7b, inv. br. 18034.

sl. 126. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18034.

sl. 127. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18035.

sl. 128. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18038.

sl. 129. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18040.

sl. 130. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18041.

sl. 131. Dva ulomka iz skupine 7b, inv. br. 18046.

sl. 132. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18047.

*sl. 133. Ulomak iz skupine 7b, inv.
br. 18047.*

*sl. 134. Ulomak iz skupine 7b, inv.
br. 18047.*

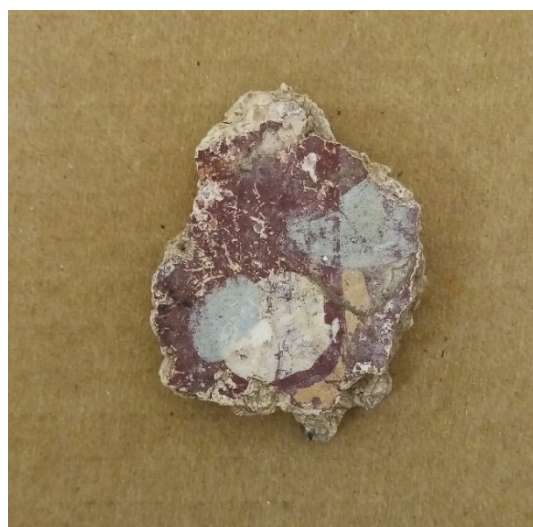
*sl. 135. Ulomak iz skupine
7b, inv. br. 18047.*

*sl. 136. Ulomak iz skupine 7b, inv.
br. 18047.*

*sl. 137. Ulomak iz skupine 7b, inv.
br. 18047.*

*sl. 138. Ulomak iz skupine 7b,
inv. br. 18047.*

sl. 139. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18047.

6.2.8. Skupina 8b - ulomci s ružičastim i sivim točkama i trakama

Opis: Skupinu čini 17 fragmenata. Dimenzije nekih od manjih ulomaka iznose 2,7 x 21,9 cm, 2 x 2 cm i 2,4 x 2,2 cm, dok je najveći fragment veličine 5,2 x 5 cm. Na ulomcima su naslikane paralelne linearne trake ružičaste i sive boje koje se međusobno naizmjenično nižu. Na nekim je fragmentima, između ružičastih i sivih traka, vidljiv i niz točaka iste boje koje se također izmjenjuju u odnosu na kolorit. Trake i nizovi točaka naslikani su na bijeloj podlozi koja je zbog neprecizne izvedenosti oslika ostala vidljiva na pojedinim mjestima između traka, zbog čega djeluje kao da su neke od njih profilirane tanjim linijama bijele boje. Točkasti su motivi izvedeni prostoručno, no za trake se to ne može reći sa sigurnošću zbog iznimno ravno izvedenih rubova na njihovim pojedinim dijelovima. Analiza FTIR metodom jednog od ulomaka iz ove skupine (pod inv. br. 18045) pokazala je da ružičasta boja dolazi od dolomitičnog vapnenca, hematita, kaolinita te kvarca, dok siva potječe od kalcijevog karbonata. Analogije nije bilo moguće pronaći.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18041 (1 ulomak), 18045 (15 ulomaka), 18051 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 140-142

sl. 140. Ulomak iz skupine 8b, inv. br. 18041.

sl. 141. Ulomak iz skupine 8b, inv. br. 18051.

sl. 142. Ulomak iz skupine 8b, inv. br. 18045.

6.2.9. Skupina 9b - ulomci s bijelim, bordo crvenim, maslinastozelenim i svijetloplavim trakama ili poljima

Opis: Cjelina obuhvaća nešto više od 44 ulomka. Paleta je boja uglavnom svedena na različite nijanse zelene te na svijetloplavi kolorit, no na nekim je ulomcima prisutna i koraljna (crvenoružičasta; sl. 147-149) te bordo crvena boja (sl. 150). Analiza FTIR metodom jednog fragmenta iz skupine pokazala je da plavi pigment potječe od minerala kuprorivaita, odnosno da se radi o egipatsko plavoj boji. Na većini se ulomaka razlikuju maslinastozelene linearne, međusobno paralelne te okomite ili vodoravne trake koje odjeljuju polja svijetloplave boje ili

su na njima izvedene. Uz maslinastozelene, na puno su ulomaka prisutne i bijele linearne trake, dok se na nekim ulomcima uočavaju i polja koraljne ili bordo crvene boje. Nepravilno i neprecizno izvedeni rubovi traka i polja govore o prostoručnoj izvedbi istog. Analogije nisu pronađene.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1 (sjeverni dio/uz sjeverni zid), kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

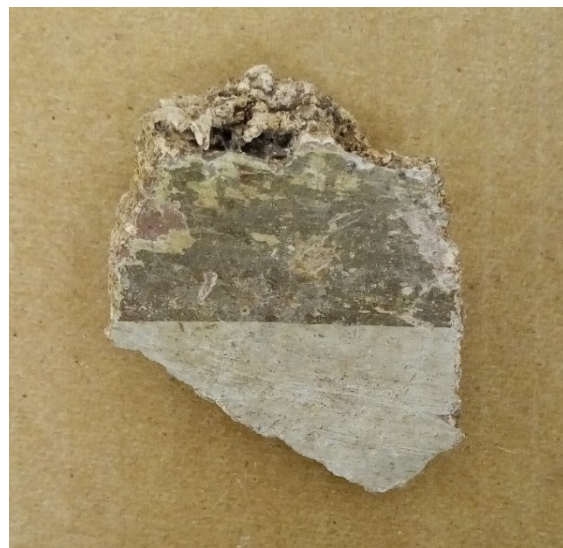
Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18029 (7 ulomaka), 18032 (1 ulomak), 18033, 18035 (2 ulomka), 18038 (1 ulomak), 18041 (1 ulomak), 18045 (32 ulomka)

Fotografije: sl. 143-150

sl. 143. Ulomak iz skupine 9b, inv. br. 18029.

sl. 144. Ulomak iz skupine 9b, inv. br. 18029.

sl. 145. Ulomci iz skupine 9b, inv. br. 18029.

sl. 146. Ulomak iz skupine 9b, inv. br. 18029.

sl. 147. Dva ulomka iz skupine 9b, inv. br. 18035.

sl. 148. Ulomak iz skupine 9b, inv. br. 18038.

sl. 149. Ulomak iz skupine 9b, inv. br. 18041.

sl. 150. Ulomci iz skupine 9b, inv. br. 18045.

6.2.10. Skupina 10b - ulomci s imitacijom plavog mramora

Opis: Skupini pripada 9 fragmenata. Najveći ulomak u kategoriji (pod inv. br. 18046; sl. 152) ima dimenzije 11,2 x 8,4 cm. Paleta boja fragmenata je raznolika, a uključuje različite nijanse plave boje, bijelu, smeđe, bež i ružičasto-krem tonove, zelenu te bordo crvenu boju. Navedene su boje na ulomcima prisutne u obliku mrljastih motiva, odnosno točaka nepravilnih oblika i različiti veličina, prostoručno izvedenih, koje se međusobno prožimaju i preklapaju dajući dojam gotovo impresionističkog umjetničkog djela. Moguće je da se radi o jednostavnijem načinu imitacije mramora, karakterističnom za Panoniju, čiji se izgled nastoji imitirati slikanjem mrlja, odnosno točaka različitih oblika i veličina.³¹³

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18029 (7 ulomaka), 18038 (1 ulomak), 18046 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 151-153

sl. 151. Ulomak iz skupine 10b, inv. br. 18038.

sl. 152. Ulomak iz skupine 10b, inv. br. 18046.

sl. 153. Ulomci iz skupine 10b, inv. br. 18029.

³¹³ Usp. Plesničar-Gec, 1998.a, 60.

6.2.11. Skupina 11b - smeđi i bijeli ulomci s crnim i crvenim linearnim trakama

Opis: Cjelinu čini 68 ulomaka. Najveći fragment u skupini (pod inv. br. 18026; sl. 157) ima dimenzije 16,5 x 15 cm. Paleta boja sastoji se od bijele, crne, bordo crvene i bež-žute ili svijetlosmeđe boje. Analiza jednog od ulomaka iz ove kategorije (pod inv. br. 18049) FTIR metodom pokazala je da korištena bijela boja vjerojatno potječe od kalcijevog karbonata i kalcita, a crna od čistog ugljika. Fragmenti su činili dio zidnog oslika koji je sadržavao crne i bordo crvene linearne trake koje su bile naslikane na bijeloj ili bež-žutoj (svijetlosmeđoj) podlozi ili koje su odvajale polja spomenutih kolorita. Zbog varijacija u intenzitetu i nijansama kolorita, odnosno dojma prisutnosti malih nepravilnih mrlja neujednačenih tonova, veličina i oblika, moguće je da površina oslikana u bež-žutoj ili svijetlosmeđoj boji imitira žuti mramor, možda *Marmor Numidicum*, no moguće i alabaster.³¹⁴ Povezano s time, fragmenti s crnim linijama možda su mogli činiti dio oslika koji je imitirao ortostate ili bunje izvedene iz mramora, kod kojih su crne linearne trake mogle predstavljati njihove rubove, odnosno spojeve i dubinu fuga između ortostata.³¹⁵ Crvene su pak linije možda imitacija razdjelnih letvica koje su često rađene od antičkog crvenog mramora (*Marmor Taenarium*) u svrhu razdjeljivanja dvije zone zida.³¹⁶

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18025 (5 ulomaka), 18026 (1 ulomak), 18027 (7 ulomka), 18028 (5 ulomaka), 18029 (3 ulomka), 18030 (14 ulomaka), 18031 (12 ulomaka), 18034 (2 ulomka), 18041 (2 ulomka), 18049 (15 ulomaka), 18050 (2 ulomka)

Fotografije: sl. 154-170

³¹⁴ Usp. Majkić, 2016., 129.; Usp. Majkić, 2019., 102.

³¹⁵ Usp. Majkić, 2019., 104.

³¹⁶ Usp. ibid., 110.

*sl. 154.
Tri
ulomka iz
skupine
11b, inv.
br.
18025.*

*sl. 155.
Uloma
k iz
skupin
e 11b,
inv. br.
18025.*

sl. 156. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18025.

*sl. 157. Ulomak iz skupine
11b, inv. br. 18026.*

sl. 158. Ulomci iz skupine 11b, inv. br. 18027.

*sl. 159.
Ulomak iz
skupine
11b, inv. br.
18028.*

*sl. 160.
Ulomak
iz
skupine
11b,
inv. br.
18028.*

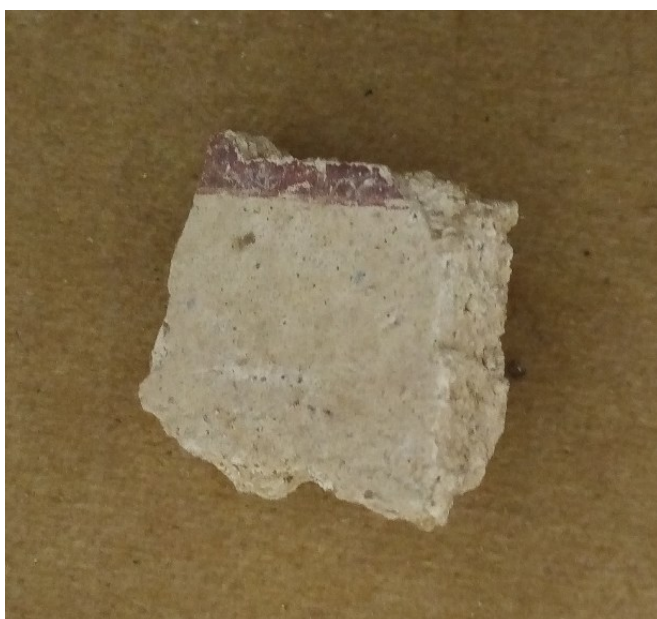
sl. 161. Dva ulomka iz skupine 11b, inv. br. 18028.

sl. 162. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18028.

sl. 163. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18029.

sl. 164. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18029.

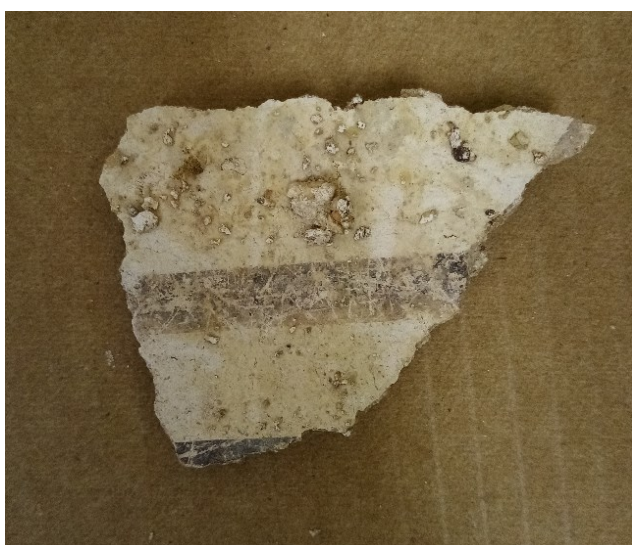
sl. 165. Dva ulomka iz skupine 11b, inv. br. 18030.

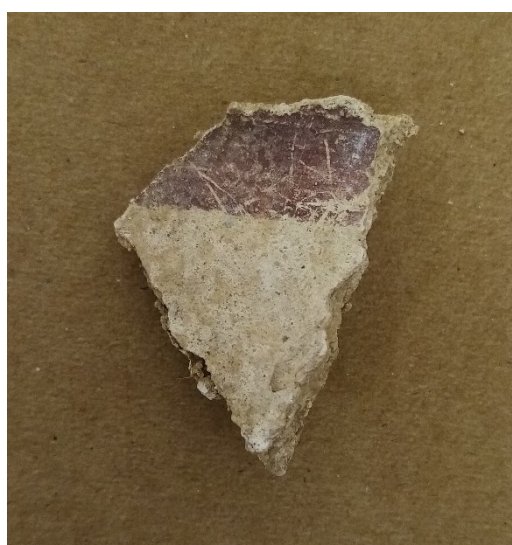
sl. 166. Dva ulomka iz skupine 11b, inv. br. 18030.

sl. 167. Ulomci iz skupine 11b, inv. br. 18030.

sl. 168. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18030.

sl. 169. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18050.

*sl. 170.
Ulomci iz
skupine
11b, inv.
br. 18049.*

6.2.12. Skupina 12b - ulomci sa svijetloplavim linearnim trakama na crvenoj ili bordo crvenoj podlozi

Opis: Skupina obuhvaća 25 fragmenata. Paleta boja svodi se na crvenu, bordo crvenu, svijetloplavu i bijelu boju, no na nekim je ulomcima prisutna i žuta te zelena (sl. 172). Fragmenti su činili dio oslika zida koji je sadržavao svijetloplave vertikalne ili horizontalne trake koje su odvajale polja ili trake bordo crvene ili crvene boje. Na pojedinim je ulomcima vidljivo da su svijetloplave trake naslikane preko linija bijele boje koje su najprije izvedene (sl. 172, 174 i 177), dok se ponegdje uočava da su svijetloplave trake izvedene na podlozi u nekoj od crvenih nijansi (sl. 171, 173, 175 i 178). Analogije nisu pronađene.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18038 (1 ulomak), 18040 (1 ulomak), 18041 (6 ulomaka), 18044 (10 ulomaka), 18049 (7 ulomaka)

Fotografije: sl. 171-178

*sl. 171. Ulomak iz skupine 12b,
inv. br. 18038.*

*sl. 172. Ulomak iz skupine 12b,
inv. br. 18040.*

*sl. 173. Dva ulomka
iz skupine 12b, inv.
br. 18041.*

sl. 174. Ulomci iz skupine 12b, inv. br. 18041.

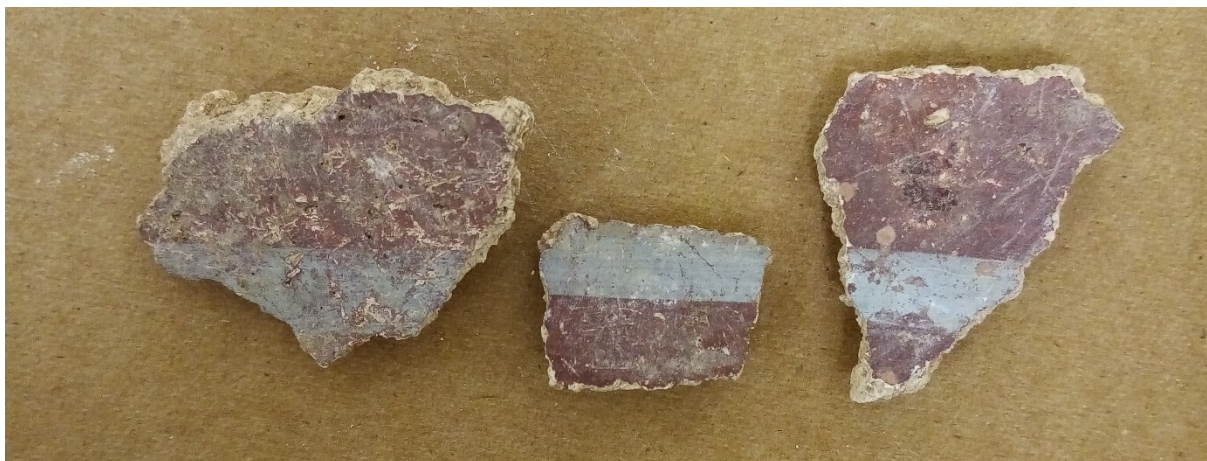
sl. 175. Dva ulomka iz skupine 12b, inv. br. 18044.

sl. 176. Ulomak iz skupine 12b, inv. br. 18044.

sl. 177. Ulomci iz skupine 12b, inv. br. 18044.

sl. 178. Tri ulomka iz skupine 12b, inv. br. 18049.

6.2.13. Skupina 13b - ulomci s bijelim linearnim trakama koje razdjeljuju crvena, bordo crvena i plavo-zelena polja

Opis: Cjelini pripada 93 ulomka. Jedan od dva najveća fragmenta u skupini (pod inv. br. 18026; sl. 179) ima dimenzije 12,4 x 13 cm. Paleta je boja ograničena na plavo-zelenu, crvenu, bordo crvenu i bijelu boju. Analiza jednog od ulomaka iz ove kategorije (pod inv. br. 18026) FTIR metodom pokazala je da korištena crvena boja vjerojatno potječe od dolomitičnog vapnenca i kvarca. Fragmenti su činili dio oslika zida koji je sadržavao bijele tanje vertikalne ili horizontalne trake koje su odvajale polja ili trake crvene, bordo crvene i plavo-zelene boje. Usporedbom dijelova zidnog oslika koji se još i danas mogu vidjeti na lokalitetu u Varaždinskim Toplicama, analizirani su ulomci mogli činiti raznobojna pravokutna ili kvadratna polja kakva još i danas dekoriraju krajnje zapadne dijelove južnog i sjevernog zida zapadnog apoditerija (sl. 97 i 197), ili pak dijelove njegovog zapadnog zida, gdje su oslici ostali sačuvani *in situ* (sl. 197). Po kombinaciji boja i motiva obrađeni su fragmenti slični ulomcima koji su činili zidni oslik jedne antičke građevine čiji su ostaci pronađeni u današnjoj Prešernovoj ulici u Ptuju, nekadašnjem dijelu antičkog Poetovija.³¹⁷

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18025 (1 ulomak), 18026 (2

³¹⁷ Usp. Plesničar-Gec, 1998.b, 302.-303.

ulomka), 18027 (2 ulomka), 18028 (3 ulomka), 18029 (3 ulomka), 18030 (2 ulomka), 18031 (6 ulomaka), 18032 (6 ulomaka), 18035 (6 ulomaka), 18036 (1 ulomak), 18037 (14 ulomaka), 18038 (4 ulomka), 18040 (1 ulomak), 18041 (27 ulomaka), 18042 (2 ulomka), 18044 (6 ulomka), 18046 (2 ulomka), 18049 (1 ulomak), 18051 (4 ulomka)

Fotografije: sl. 97; 179-197

sl. 179. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18026.

sl. 180. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18027.

sl. 181. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18028.

sl. 182. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18028.

sl. 183. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18028.

sl. 184. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18030.

sl. 185. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18030.

sl. 186. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18035.

sl. 187. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18036.

sl. 188. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18037.

sl. 189. Dva ulomka iz skupine 13b, inv. br. 18037.

sl. 190. Dva ulomka iz skupine 13b, inv. br. 18037.

sl. 191. Tri ulomka iz skupine 13b, inv. br. 18037.

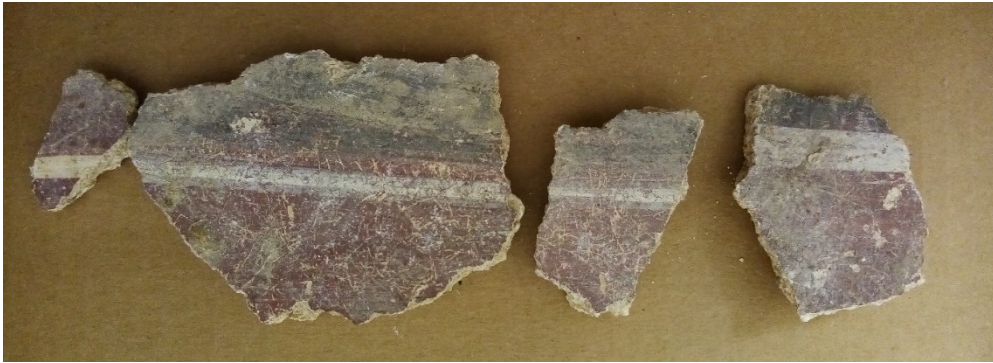
sl. 192. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18040.

sl. 193. Dva ulomka iz skupine 13b, inv. br. 18041.

sl. 194. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18041.

sl. 195. Ulomci iz skupine 13b, inv. br. 18041.

sl. 196. Ulomci iz skupine 13b, inv. br. 18041.

sl. 197. Dio zidnog oslika na zapadnom zidu zapadnog apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama.

6.2.14. Skupina 14b - ulomci s bijelim linearnim trakama koje razdjeljuju bordo crvena i svijetloplava polja

Opis: Skupinu čini nešto više od 23 fragmenta. Najveći ulomak u kategoriji (pod inv. br. 18026; sl. 199) ima dimenzije 11,4 x 13,5 cm. Paleta boja svodi se na svijetloplavu, bordo crvenu i bijelu boju, no na nekim je fragmentima prisutna i narančasta (sl. 200-201) te ružičasta (sl. 206-208). Fragmenti su bili dijelom oslika zida koji je sadržavao bijele vertikalne ili horizontalne trake koje su odvajale polja ili trake bordo crvene i svijetloplave boje. Prema nekim se ulomcima može zaključiti da su bijele trake izvedene naknadno na granici svijetloplavih i bordo crvenih polja, nakon što su ona prvotno naslikana (sl. 203-205, 207). Na pojedinim su fragmentima vidljivi tragovi dekoracija koje su bile naslikane na poljima svijetloplave boje (sl. 200 i 208).

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18025 (2 ulomka), 18026 (1 ulomak), 18028 (6 ulomaka), 18030 (2 ulomka), 18031, 18033 (1 ulomak), 18034 (1 ulomak), 18037 (1 ulomak), 18038 (3 ulomka), 18044 (1 ulomak), 18049 (4 ulomka), 18051 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 198-208

*sl. 198. Ulomak iz skupine 14b,
inv. br. 18025.*

*sl. 199. Ulomak iz skupine
14b, inv. br. 18026.*

sl. 200. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18028.

sl. 201. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18028.

sl. 202. Dva ulomka iz skupine 14b, inv. br. 18028.

sl. 203. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18030.

sl. 204. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18030.

*sl. 205. Ulomak iz skupine 14b,
inv. br. 18033.*

sl. 206. Dva ulomka iz skupine 14b, inv. br. 18038.

*sl. 207. Ulomak iz skupine 14b,
inv. br. 18038.*

*sl. 208. Dva ulomka iz skupine 14b, inv. br.
18049.*

6.2.15. Skupina 15b - ulomci s bordo crvenim i bijelim linijama i oblicima na narančastoj podlozi

Opis: Cjelina obuhvaća 52 ulomka. Paleta boja uključuje bordo crvenu, narančastu i bijelu boju, no ponekad i žutu (sl. 215), plavu te plavo-zelenu (sl. 215-218, 228). Na većini su fragmenata naslikane bordo crvene ili bijele linearne trake na narančastoj pozadini, no neki ulomci sadržavaju i razne crvene, bordo crvene ili bijele zakrivljene oblike i linije te vijuge, također naslikane na podlozi narančaste boje, koje ponekad čine dio ovula čiji se motiv jasno može prepoznati na nekim ulomcima (sl. 209-211, 226 i 229). Pojedine bijele i bordo crvene ravne linije mogu pak činiti rubove višekutnih polja unutar kojih su možda oslikani drugi i veći dekorativni elementi, ali i dijelove imitacije gređa, u čijem su se slučaju ulomci s tim oslikom vjerojatno nalazili u gornjim dijelovima zidova. Linearne trake bordo crvene boje možda predstavljaju imitacije drvenih doprozornika i nadprozornika, često slikane tijekom 3. st., prema čemu se zaključuje da su ulomci s linearnim bordo crvenim linijama možda činili dio zidnog oslika smještenog odmah uz vrata apoditerija.³¹⁸ Povezano s navedenim, na isto se mjesto, uz otvor vrata prostorije, možda mogu smjestiti i fragmenti s polukružnim ili jajolikim motivima koji su izvedeni iznad linearnih traka (sl. 210-211, 228-229).³¹⁹ Po kombinaciji boja i pojedinih elemenata analizirani su ulomci iz Varaždinskih Toplica slični ulomcima koji su činili zidne oslike u Sobama 29 i 31 Kuće II te u Kućama IV, X, XI i XII u antičkoj Emoni, danas Ljubljani, te dio zidnog oslika jedne antičke građevine sa Zgornjeg Brega u Sloveniji koji je činio dio nekadašnjeg antičkog Poetovija.³²⁰

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18027 (5 ulomaka), 18028 (1 ulomak), 18030 (10 ulomaka), 18031 (2 ulomka), 18034 (3 ulomka), 18035 (2 ulomka), 18036 (2 ulomka), 18037 (4 ulomka), 18041 (5 ulomaka), 18044 (13 ulomaka), 18047 (2 ulomka), 18051 (3 ulomka)

Fotografije: sl. 209-229

³¹⁸ Usp. Plesničar-Gec, 1998.a, 66.

³¹⁹ Usp. Majkić, 2016., 142.-143.

³²⁰ Usp. Plesničar-Gec, 1998.a, 60.-63., 68.-69., 108.-109., 114.-115., 126.-127., 140.-141.; Usp. Plesničar-Gec, 1998.b, 343.

sl. 209. Ulomci iz skupine 15b, inv. br. 18027.

*sl. 210. Ulomak iz skupine 15b,
inv. br. 18027.*

*sl. 211. Dva ulomka iz skupine 15b, inv.
br. 18030.*

*sl. 212. Ulomak iz
skupine 15b, inv. br.*

*sl. 213. Ulomak iz skupine 15b, inv. br.
18030.*

*sl. 214. Ulomak iz skupine
15b, inv. br. 18030.*

sl. 215. Ulomci iz skupine 15b, inv. br. 18030.

*sl. 216. Ulomak iz skupine 15b,
inv. br. 18034.*

*sl. 217. Ulomak iz skupine
15b, inv. br. 18034.*

*sl. 218. Ulomak iz skupine 15b,
inv. br. 18035.*

*sl. 219. Ulomak iz skupine
15b, inv. br. 18035.*

*sl. 220. Ulomak iz skupine 15b,
inv. br. 18036.*

*sl. 221. Ulomak iz skupine 15b,
inv. br. 18037.*

*sl. 222. Ulomak iz skupine
15b, inv. br. 18037.*

*sl. 223. Ulomak iz skupine 15b, inv. br.
18037.*

*sl. 224. Ulomak iz skupine 15b, inv.
br. 18041.*

*sl. 225. Ulomak iz skupine
15b, inv. br. 18041.*

sl. 226. Tri ulomka iz skupine 15b, inv. br. 18044.

sl. 227. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18044.

sl. 228. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18047.

sl. 229. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18047.

6.2.16. Skupina 16b - ulomci s bordo crvenim, crvenim i bijelim linijama i oblicima na žutoj podlozi

Opis: Skupini pripada 224 fragmenta. Dimenzije nekih od većih ulomaka u kategoriji iznose 7,3 x 8 cm (pod inv. br. 18025; sl. 230), 9,5 x 6,7 cm (pod inv.br. 18036) te 8 x 7 cm, 7,8 x 7,6 cm i 11 x 9 cm (pod inv. br. 18046; sl. 259 i 260), dok su pojedini manji fragmenti veličine 2,4 x 2,5 cm, 2,7 x 2,4 cm i 2,3 x 2,2 cm (pod inv. br. 18036). Paleta se boja većinom svodi na žutu, crvenu, bordo crvenu i bijelu boju, no na nekim ulomcima uključuje i plavu, zelenu ili plavo-zelenu (sl. 234-235, 238-239, 243-245, 250, 256, 261 i 262). Na većini su

fragmenata naslikane crvene, bordo crvene ili bijele pravocrtne linije na žutoj podlozi, no neki ulomci sadržavaju i razne crvene, bordo crvene ili bijele oblike ili trake zakrivljenih linija, također naslikane na pozadini žute boje. Slično kao i u slučaju fragmenata iz prethodne skupine (15b), navedeni elementi sačinjavaju dijelove motiva koji nalikuju stiliziranim ovulima (sl. 242, 244 257 i 260) i raznim vrstama višekutova (sl. 235, 237-238, 241, 249 i 259) te čine iscrtkane elemente poput zubaca (sl. 245-246, 250, 253, 258 i 262). Ukoliko predstavljaju ovule, ulomci s tim motivima mogli su ukrašavati gornje dijelove zidova, gdje su mogli predstavljati segmente gređa, ili čak stropove, na kojima su mogli činiti dio dekoracije naslikanih kazeta. Isto se može odnositi i na dio ulomaka na kojima su prikazani dijelovi višekuteva koji također mogu predstavljati segmente imitacije kazeta (sl. 259). Linearne bordo crvene linije mogle bi pak predstavljati imitacije drvenih doprozornika i nadprozornika, kakve su se često slikale u 3. st., što navodi na zaključak da su se ulomci s linearnim bordo crvenim trakama možda mogli nalaziti uz vrata apoditerija, no s istog mjesta, uz otvor vrata, možda potječu i oni ulomci s polukružnim ili jajolikim oblicima naslikanima iznad linearnih linija (sl. 242, 244, 257 i 260).³²¹ Po kombinaciji su boja i nekim motivima ulomci slični fragmentima koji su činili zidne oslike u Sobama 29 i 31 Kuće II te u Kućama IV, X, XI i XII u antičkoj Emoni (danas Ljubljani) te dio zidnog oslika jedne antičke građevine sa Zgornjeg Brega u Sloveniji na području nekadašnjeg antičkog Poetovija.³²²

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18025 (1 ulomak), 18027 (1 ulomak), 18028 (20 ulomaka), 18029 (1 ulomak), 18030 (9 ulomaka), 18031 (6 ulomaka), 18032 (1 ulomak), 18034 (3 ulomka), 18035 (5 ulomaka), 18036 (72 ulomka), 18037 (1 ulomak), 18038 (10 ulomaka), 18041 (7 ulomaka), 18042 (1 ulomak), 18044 (8 ulomka), 18046 (3 ulomka), 18049 (2 ulomka), 18050 (44 ulomka), 18051 (29 ulomaka)

Fotografije: sl. 230-262

³²¹ Usp. Plesničar-Gec, 1998.a, 66.; Usp. Majkić, 2016., 142.-143.

³²² Usp. Plesničar-Gec, 1998.b, 343.

sl. 230. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18025.

sl. 231. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18028.

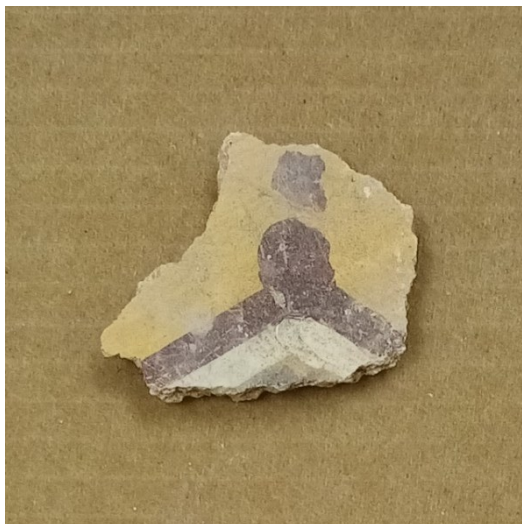
sl. 232. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18028.

sl. 233. Dva ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18028.

sl. 234. Ulomci iz skupine 16b, inv. br. 18028.

*sl. 235. Ulomak iz skupine 16b,
inv. br. 18028.*

*sl. 236. Ulomak iz skupine 16b, inv. br.
18028.*

*sl. 237. Ulomak iz skupine 16b,
inv. br. 18028.*

*sl. 238. Ulomak iz
skupine 16b, inv. br.
18029.*

*sl. 239. Ulomak iz skupine 16b,
inv. br. 18030.*

*sl. 240. Ulomak iz skupine
16b, inv. br. 18030.*

sl. 241. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18030.

sl. 242. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18030.

sl. 243. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18030.

sl. 244. Dva ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18030.

sl. 245. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18031.

sl. 246. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18031.

*sl. 247. Ulomak iz skupine
16b, inv. br. 18032.*

*sl. 248. Ulomak iz skupine 16b, inv.
br. 18035.*

*sl. 249. Ulomak iz skupine
16b, inv. br. 18035.*

*sl. 250. Ulomak iz skupine 16b, inv. br.
18035.*

sl. 251. Tri ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18036.

*sl. 252. Ulomak iz skupine 16b,
inv. br. 18036.*

*sl. 253. Ulomak iz skupine
16b, inv. br. 18036.*

sl. 254. Ulomci iz skupine 16b, inv. br. 18036.

sl. 255. Ulomci iz skupine 16b, inv. br. 18036.

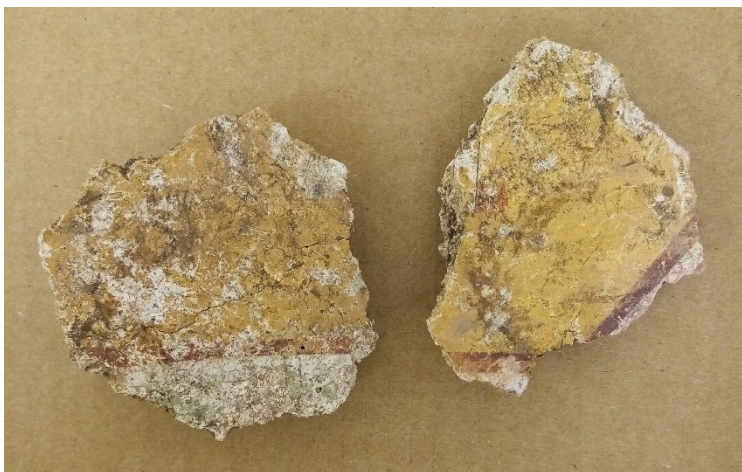
*sl. 256. Ulomak iz skupine 16b,
inv. br. 18038.*

*sl. 257. Dva ulomka iz skupine 16b, inv. br.
18038.*

sl. 258. Tri ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18038.

sl. 259. Dva ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18046.

*sl. 260. Ulomak iz skupine
16b, inv. br. 18046.*

sl. 261. Ulomci iz skupine 16b, inv. br. 18050.

sl. 262. Ulomci iz skupine 16b, inv. br. 18051.

6.2.17. Skupina 17b - ulomci s bijelim trakama koje razdjeljuju ružičasta i žuto-smeđa polja

Opis: Cjelinu čini 1 ulomak većih dimenzija. Paleta boja sužena je na ružičastu, žuto-smeđu i bijelu boju. Fragment je činio dio oslika zida koji je sadržavao bijele trake koje su razdvajale polja žuto-smeđe i ružičaste boje, no moguće je i da su iste formirale određeni nedefinirani dekorativni element kojega su bile dijelom, s obzirom na to da navedeno nije sasvim jasno s obzirom na lošiju sačuvanost površine ulomka. Analogije se nisu uspjele pronaći.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18026 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 263

sl. 263. Ulomak iz skupine 17b, inv. br. 18026.

6.2.18. Skupina 18b - ulomci s nizovima paralelnih traka ili polja s kombinacijom boja: bordo crveno-crno-bijelo

Opis: Skupina obuhvaća 9 fragmenata. Najveći ulomak u kategoriji (pod inv. br. 18026; sl. 265) ima dimenzije 11 x 10,2 cm. Svim je ulomcima zajedničko to što imaju naslikane vertikalne ili horizontalne linearne crne trake koje razdjeljuju polja ili trake bijele i bordo crvene boje, stvarajući kombinaciju boja sljedećeg niza: bordo crvena-crna-bijela. Prema nekim se ulomcima zaključuje da su crne trake naslikane naknadno na granici bordo crvenih i bijelih polja, nakon što su ona najprije izvedena. Neke su trake zasigurno naslikane prostoručno, dok za druge nije sigurno jesu li izvedene na isti način ili pomoću pomagala. Analogije nije bilo moguće pronaći.

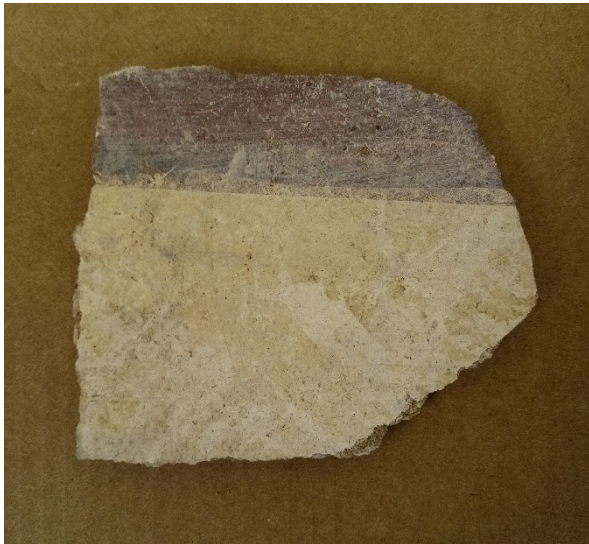
Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18025 (1 ulomak), 18026 (1 ulomak), 18027 (1 ulomak), 18028 (1 ulomak), 18030 (1 ulomak), 18037 (3 ulomka), 18038 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 264-271

sl. 264. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18025.

sl. 265. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18026.

sl. 266. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18027.

sl. 267. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18028.

sl. 268. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18030.

sl. 269. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18037.

sl. 270. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18037.

sl. 271. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18038.

6.2.19. Skupina 19b - ulomci s nizovima paralelnih traka ili polja s kombinacijom boja: bordo crveno-svijetloplavo-bijelo

Opis: Cjelina se sastoji od 4 ulomka. Svim je fragmentima zajedničko to što imaju naslikane linearne trake svijetloplave boje koje razdjeljuju polja ili trake bijele i bordo crvene boje, stvarajući kombinaciju boja sljedećeg niza: bordo crvena-svijetloplava-bijela. Za trake se, zbog neujednačenih rubova, zaključuje da su naslikane prostoručno. Analogije nisu pronađene.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18027 (1 ulomak), 18041 (1 ulomak), 18044 (2 ulomka)

Fotografije: sl. 272-274

sl. 272. Ulomak iz skupine 19b, inv. br. 18027.

sl. 273. Ulomak iz skupine 19b, inv. br. 18041.

sl. 274.
Dva
ulomka iz
skupine
19b, inv.
br. 18044.

6.2.20. Skupina 20b - ulomci s bordo crvenim i bijelim trakama ili oblicima na koraljnoj (crveno-ružičastoj) podlozi

Opis: Skupinu čini 81 fragment. Paleta boja je raznolika, pa tako pojedini ulomci uključuju svijetloplavu (sl. 277-278, 284, 287, 289, 296, 299, 302), ružičastu (sl. 277, 297, 303-304), bijelu (sl. 275-278, 282-283, 285-287, 289, 294, 296, 298 i 305), zelenu (sl. 284-285, 287, 288, 290, 292, 294), plavo-zelenu (sl. 280, 282, 284, 292 i 305) i bež-žutu (sl. 286 i 298), gotovo uvijek obuhvaćaju koraljnu (crveno-ružičastu; sl. 275-277, 279-305), dok svi fragmenti sadrže bordo crvenu boju. Analiza jednog od ulomaka iz ove skupne (pod inv. br. 18037) FTIR metodom pokazala je da korištena crvena boja vjerojatno dolazi od dolomitičnog vapnenca te kvarca. Većina fragmenata ima naslikane neke vrste linearnih, uglavnom bijelih i bordo crvenih te zelenih, svijetloplavih ili ružičastih traka koje se u odnosu na druge trake ili polja iste ili različite boje prostiru paralelno ili dijagonalno (sl. 275-276, 280-294, 296-305), a za koje je moguće da obrubljuju određena polja ili tvore neke dekorativne elemente. Manji broj ulomaka sadrži mrljaste motive svijetloplave ili bijele boje u obliku nepravilnih točaka ili crtica (sl. 277-278, 282, 287, 289, 296). Za neke je linije i oblike očito da su naslikani prostoručno, no neke su trake izvedene vrlo ravnih rubova, zbog čega je moguće da su u slučaju njihove izvedbe korišteni posebni alati za povlačenje preciznih ravnih linija. Fragmentima s horizontalnim linijama, na koje se nadovezuju one ukošene (sl. 284 i 301), moguće je pronaći analogije s pojedinim ulomcima sličnim uzoraka koji su činili dio zidnog oslika Sobe 20 Kuće X u antičkoj Emoni, danas Ljubljani.³²³

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18027 (5 ulomka), 18029 (6 ulomaka), 18030 (2 ulomka), 18031 (3 ulomka), 18034 (4 ulomka), 18035 (3 ulomka), 18037 (17 ulomaka), 18038 (11 ulomaka), 18040 (6 ulomaka), 18041 (11 ulomaka), 18042 (1 ulomak), 18044 (5 ulomaka), 18048 (4 ulomka), 18050 (1 ulomak), 18051 (2 ulomka)

Fotografije: sl. 275-305

³²³ Usp. Plesničar-Gec, 1998.a, 102.-103.

sl. 275. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18027.

sl. 276. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18027.

sl. 277. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18029.

sl. 278. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18029.

sl. 279. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18029.

sl. 280. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18034.

sl. 281. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18034.

sl. 282. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18035.

sl. 283. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18037.

sl. 284. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18038.

sl. 285. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18038.

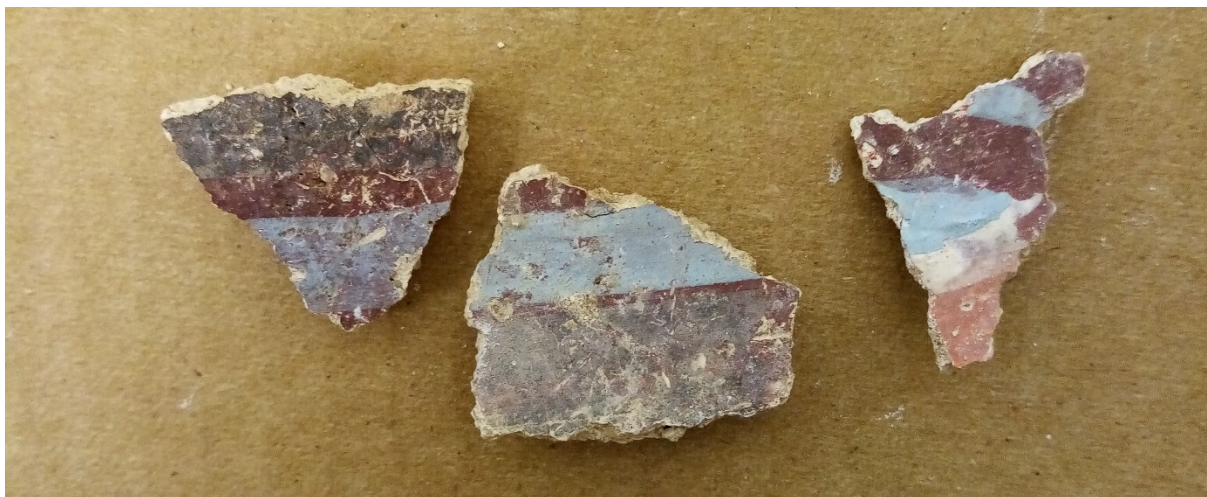
sl. 286. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18038.

sl. 287. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18038.

sl. 288. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18038.

sl. 289. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18038.

sl. 290. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18040.

sl. 291. Dva ulomka iz skupine 20b, inv. br. 18040.

sl. 292. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18040.

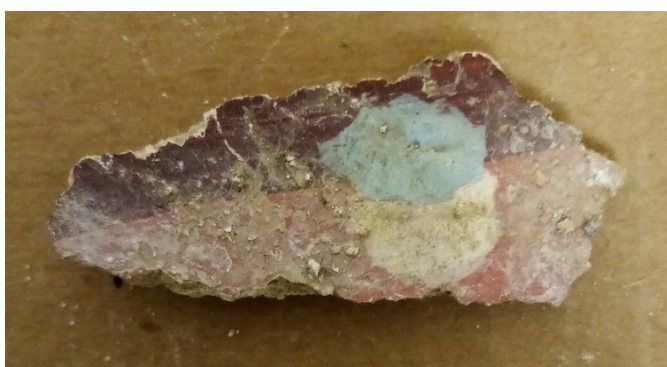
sl. 293. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18040.

*sl. 294. Ulomak iz skupine 20b,
inv. br. 18040.*

*sl. 295. Ulomak iz skupine 20b, inv. br.
18040.*

*sl. 296. Ulomak iz skupine 20b, inv. br.
18041.*

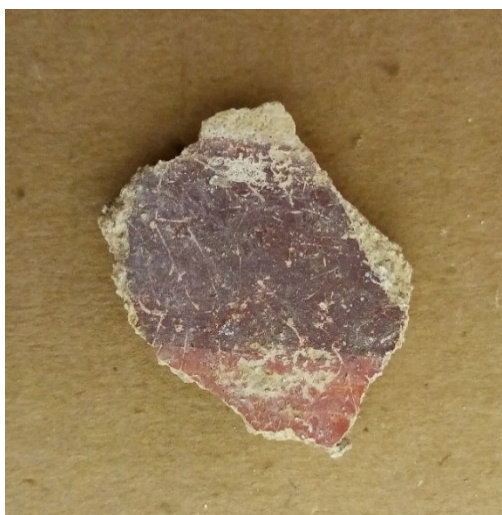
*sl. 297. Ulomak iz skupine
20b, inv. br. 18041.*

*sl. 298. Ulomak iz skupine
20b, inv. br. 18041.*

*sl. 299. Ulomak iz skupine 20b,
inv. br. 18041.*

*sl. 300. Ulomak iz skupine
20b, inv. br. 18041.*

*sl. 301. Ulomak iz skupine 20b,
inv. br. 18041.*

*sl. 302. Ulomak iz skupine
20b, inv. br. 18042.*

*sl. 303. Ulomak iz skupine
20b, inv. br. 18044.*

*sl. 304. Ulomak iz skupine 20b,
inv. br. 18044.*

*sl. 305. Ulomak iz skupine 20b, inv. br.
18044.*

6.2.21. Skupina 21b - ulomci sa zelenim trakama na žutoj podlozi

Opis: Cjelina obuhvaća 6 ulomka manjih dimenzija. Paleta boja na svim fragmentima uključuje zelenu i žutu (sl. 306-309), dok samo na nekima i crvenu (sl. 307) te bordo crvenu boju (sl. 307-309). Ulomci su oslikani linearnim i međusobno paralelnim trakama zelene boje koje se nalaze na žutoj podlozi. Na nekim su fragmentima vidljivi crveni i tamnocrveni dijelovi crvenih i bordo crvenih traka ili polja (sl. 307-309) koji možda predstavljaju početak iduće dekorativne zone, s drugačijim dekorativnim sustavom i paletom boja. Analogije se nisu uspjele pronaći.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18027 (1 ulomak), 18030 (1 ulomak), 18032 (2 ulomka), 18036 (1 ulomak), 18038 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 306-309

sl. 306. Ulomak iz skupine 21b, inv. br. 18027.

sl. 307. Ulomak iz skupine 21b, inv. br. 18030.

sl. 308. Ulomak iz skupine 21b, inv. br. 18032.

sl. 309. Ulomak iz skupine 21b, inv. br. 18038.

6.2.22. Skupina 22b - ulomci s narančastim linijama i oblicima na bordo crvenoj podlozi

Opis: Skupini pripadaju 2 fragmenta manjih veličina. Na svakom su vidljiva dva poteza narančaste boje koji su brzim pokretima kista naslikani na bordo crvenoj podlozi. Navedeni su potezi izvedeni na način da se preklapaju u jednom dijelu, tvoreći možda neki dekorativni motiv. Analogije nije bilo moguće pronaći.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

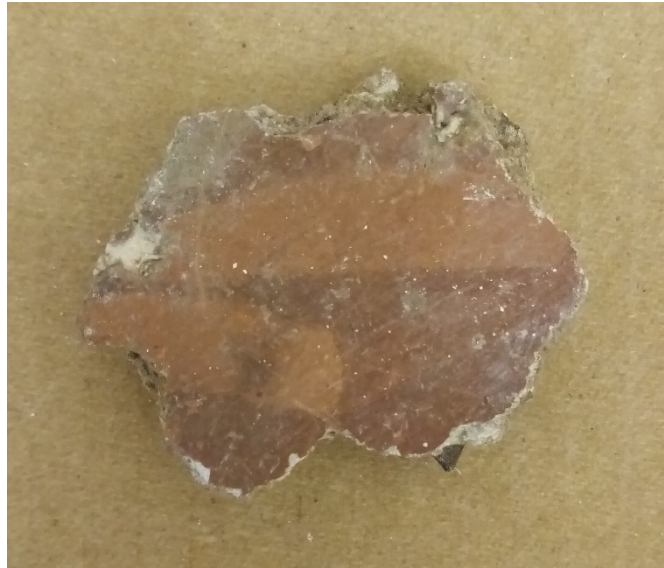
Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18027 (1 ulomak), 18030 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 310 i 311

*sl. 310. Ulomak iz skupine 22b,
inv. br. 18027.*

*sl. 311. Ulomak iz skupine 22b, inv. br.
18030.*

6.2.23. Skupina 23b - ulomci s neidentificiranom dekoracijom plave, žute i bijele boje na bordo crvenoj podlozi

Opis: Cjelinu čini nešto više od 51 ulomak manjih do srednjih dimenzija. Na svim je fragmentima vidljiva neprepoznatljiva dekoracija naslikana na bordo crvenoj podlozi koja je sastavljena od elemenata plave, žute i bijele boje, točnije svijetloplavih i bijelih mrlja ili točaka te bež-žutih izduženih i zakrivljenih elemenata ili crta. Na nekim je ulomcima vidljiva i bijela traka ili polje (sl. 312-313, 315-316, 320-321) koje označava početak druge dekorativne zone ili rub okvira unutar kojeg se opisani ukras nalazi. Analogije nisu pronađene.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18025 (1 ulomak), 18027 (4 ulomka), 18028 (2 ulomka), 18030 (4 ulomka), 18031, 18034 (5 ulomaka), 18035 (1 ulomak), 18038 (2 ulomka), 18040 (1 ulomak), 18041 (27 ulomaka), 18044 (1 ulomak), 18047 (1 ulomak), 18049 (2 ulomka)

Fotografije: sl. 312-323

sl. 312. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18025.

sl. 313. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18027.

sl. 314. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18027.

sl. 315. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18030.

*sl. 316. Ulomak iz skupine 23b,
inv. br. 18030.*

*sl. 317. Ulomak iz skupine 23b,
inv. br. 18034.*

*sl. 318. Ulomak iz skupine 23b, inv.
br. 18034.*

*sl. 319. Ulomak iz skupine
23b, inv. br. 18035.*

*sl. 320. Ulomak iz skupine 23b,
inv. br. 18041.*

*sl. 321. Ulomak iz skupine 23b, inv.
br. 18041.*

sl. 322. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18047.

sl. 323. Ulomak iz skupine 23b,
inv. br. 18049.

6.2.24. Skupina 24b - ulomci s bordo crvenim i bijelim trakama na bež podlozi

Opis: Skupina obuhvaća 36 fragmenata manjih i srednje velikih dimenzija. Paleta boja sužena je na bordo crvenu, bež, bijelu, zelenu i koraljnu (crveno-ružičastu) boju. Na većini ulomaka vidljive su paralelne trake bordo crvene i bijele boje naslikane na bež podlozi koje su uglavnom linearne (sl. 324-326, 328-331, 333-334), no ponekad i zakrivljene (sl. 332). Na nekim je fragmentima, podno bordo crvenih i bijelih traka, vidljiva zelena traka, ispod koje se nastavlja druga traka ili polje koraljne boje (sl. 326-327), što može predstavljati novu zonu i dio osika, s drugačijim dekorativnim sustavom. Trake su ponegdje izvedene vrlo ravnih rubova, no kod nekih je očigledno da su naslikane prostoručno, odnosno bez upotrebe pomagala. Analogije se nisu uspjele pronaći.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18029 (1 ulomak), 18030 (3 ulomka), 18031 (4 ulomka), 18034 (9 ulomaka), 18040 (1 ulomak), 18041 (13 ulomaka), 18044 (4 ulomka), 18047 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 324-334

sl. 324. Dva ulomka iz skupine 24b, inv. br. 18030.

sl. 325. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18030.

sl. 326. Ulomci iz skupine 24b, inv. br. 18034.

sl. 327. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18040.

sl. 328. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18041.

sl. 329. Ulomci iz skupine 24b, inv. br. 18041.

sl. 330. Tri ulomka iz skupine 24b, inv. br. 18041.

sl. 331. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18041.

sl. 332. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18041.

sl. 333. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18041.

sl. 334. Tri ulomka iz skupine 24b, inv. br. 18044.

6.2.25. Skupina 25b - ulomci s nizovima paralelnih traka ili polja s kombinacijom boja: bordo crveno-svijetloplavo-zelena-bijelo

Opis: Cjelini pripada 38 ulomaka manje veličine. Svim je ulomcima zajedničko to što imaju naslikane linearne i međusobno paralelne trake, izvedene jedne iznad druge, u bojama sljedećeg niza: bordo crvena-svijetloplava-zelena-bijela. Na pojedinim se ulomcima vidi da se ispod bijelih traka nalazi žuta podloga, odnosno da su one naslikane na žutoj pozadini koja je ranije izvedena prilikom izrade oslika (sl. 339-340, 342-343, 348, 351-352, 355 i 357). Svijetloplave su trake na sličan način izvedene preko bordo crvene podloge koja je također

najprije naslikana (sl. 336-337, 339, 344-345, 348), dok su one zelene naslikane na dodiru prvotno izvedene bordo crvene i žute pozadine, što se jasno uočava na jednom ulomku na sl. 342. Neke su trake zasigurno naslikane prostoručno, dok za druge nije sigurno jesu li izvedene na isti način ili pomoću pomagala. Analogije nije bilo moguće pronaći.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1958.; 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18028 (2 ulomka), 18030 (1 ulomak), 18031 (1 ulomak), 18035 (5 ulomaka), 18036 (5 ulomaka), 18038 (4 ulomka), 18041 (3 ulomka), 18042 (1 ulomak), 18044 (1 ulomak), 18049 (13 ulomaka), 18051 (2 ulomka)

Fotografije: sl. 335-358

*sl. 335. Ulomak iz skupine 25b,
inv. br. 18028.*

*sl. 336. Ulomak iz skupine 25b,
inv. br. 18028.*

*sl. 337. Ulomak iz skupine 25b, inv.
br. 18030.*

*sl. 338. Ulomak iz skupine
25b, inv. br. 18031.*

sl. 339. Ulomci iz skupine 25b, inv. br. 18035.

sl. 340. Ulomci iz skupine 25b, inv. br. 18036.

sl. 341. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18038.

sl. 342. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18038.

sl. 343. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18038.

sl. 344. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18041.

sl. 345. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18041.

sl. 346. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18041.

sl. 347. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18044.

sl. 348. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049.

sl. 349. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049.

sl. 350. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049.

sl. 351. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049.

sl. 352. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049.

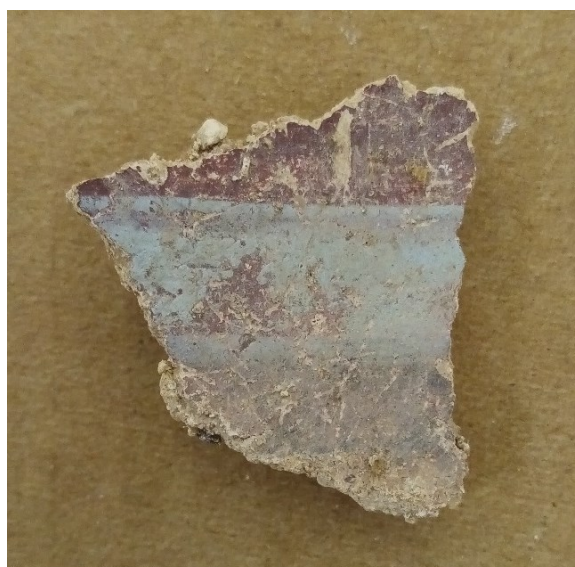
sl. 353. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049.

sl. 354. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049.

*sl. 355. Ulomak iz skupine 25b, inv.
br. 18049.*

*sl. 356. Ulomak iz skupine 25b, inv.
br. 18051.*

*sl. 357. Dva ulomka iz skupine 25b, inv.
br. 18049.*

*sl. 358. Ulomak iz skupine 25b,
inv. br. 18051.*

6.2.26. Skupina 26b - ulomci s bijelom trakom na crvenoj podlozi

Opis: Skupinu čini 10 fragmenata. Najveću ulomak u skupini nalazi se pod inv. br. 18047 te iznosi 18,5 x 20 cm (sl. 367). Skoro sve fragmente karakteriziraju linearne tanje trake bijele boje koje su naslikane na crvenoj podlozi (sl. 360-364, 367-368), dok je na tri ulomka spomenuta traka izvedena pomalo zakrivljeno te se ne prostire pravocrtno (sl. 359, 365-366). Na nekim su fragmentima uočljivi i tragovi drugih boja, tj. plavo-zelene (sl. 361-364) i žute (sl. 361-364, 368) koje predstavljaju dijelove drugih traka ili polja koje se također nalaze na crvenoj podlozi ili se na nju nastavljaju. Na bijeloj traci jednog ulomka crvenom je bojom naslikan stiliziran motiv trolista ili cvijeta s tri latice (sl. 365) za koji nije sigurno stoje li samostalno ili se ponavlja u nizu zbog samo jednog pronađenog ulomka s tom dekoracijom.

Jedan (najveći) fragment sadrži i niz motiva točaka koje se, kako se niz odmiče, rastaču te postaju izduljene, poprimajući oblik zakrivljenih crtica ili lukova (sl. 367). Na jednom je rubu posljednjeg spomenutog ulomka uočljivo da se bijela pravocrtna linija prelama te se nastavlja pružati dijagonalno pod tupim kutom od oko 115°, tvoreći oblik višekuta ili kazete (sl. 367). Na dvama se fragmentima nalaze dvije bijele trake koje se nalaze vertikalno u odnosu jedna prema drugoj, tj. dodiruju na krajevima kojima se spajaju u prave kutove (sl. 361 i 368). S vanjske se strane pravog kuta jednog od takvih ulomaka nalazi bijela točka koja ga naglašava te označava njegov dekorativni završetak (sl. 368). Zaobljene bijele linije možda su bile dio vanjskog oboda kruga, odnosno kružne dekoracije (sl. 359 i 365).³²⁴

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18027 (1 ulomak), 18035 (3 ulomka), 18037 (2 ulomka), 18041 (2 ulomka), 18047 (2 ulomka)

Fotografije: sl. 359-368

sl. 359. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18027.

sl. 360. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18035.

³²⁴ Usp. Plesničar-Gec, 1998.b, 315.

*sl. 361. Ulomak iz skupine
26b, inv. br. 18035.*

*sl. 362. Ulomak iz skupine
26b, inv. br. 18035.*

*sl. 363. Ulomak iz skupine 26b,
inv. br. 18037.*

*sl. 364. Ulomak iz skupine 26b,
inv. br. 18037.*

*sl. 365. Ulomak iz skupine 26b,
inv. br. 18041.*

*sl. 366. Ulomak iz skupine 26b,
inv. br. 18041.*

sl. 367. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18047.

sl. 368. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18047.

6.2.27. Skupina 27b - ulomci sa svijetloplavim izduženim motivima na bijeloj podlozi

Opis: Cjelina obuhvaća 1 ulomak manjih dimenzija. Na njemu su brzim i kratkim potezima kista, na podlozi bijele boje, naslikani svijetloplavi kraći izduženi motivi koji podsjećaju na listiće. Analogije se nisu uspjele pronaći.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18044 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 369

sl. 369. Ulomak iz skupine 27b, inv. br. 18044.

6.2.28. Skupina 28b - ulomci s bordo crvenim trokutom na svijetloružičastoj podlozi

Opis: Skupini pripada 1 fragment manje veličine. Na njemu se uočava trokutasto polje svijetloružičaste boje omeđeno bordo crvenim linijama, a na manjem se dijelu ulomka vide i tragovi bijele te narančaste boje. Na jednoj strani ulomka bordo crvena linija graniči s tanjim linijom bijele boje, a na nju se zatim nastavlja traka ili polje crvene boje. Analogije nije bilo moguće pronaći.

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

Godina nalaza: 1959.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18047 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 370

sl. 370. Ulomak iz skupine 28b, inv. br. 18047.

6.2.29. Skupina 29b - ulomci s bordo crvenim točkama na bijeloj podlozi

Opis: Cjelinu čini 1 ulomak manjih dimenzija. Na njemu su prikazane četiri točke bordo crvene boje koje su naslikane na bijeloj pozadini, a koje djeluju kao dekorativni završetak ili početak ruba nekog većeg ukrasnog elementa. Točke mogu predstavljati i dio motiva stiliziranih grančica s crvenim listovima.³²⁵

Lokalitet/mjesto nalaza: Prostorija 1, kompleks rimskih termi u Varaždinskim Toplicama

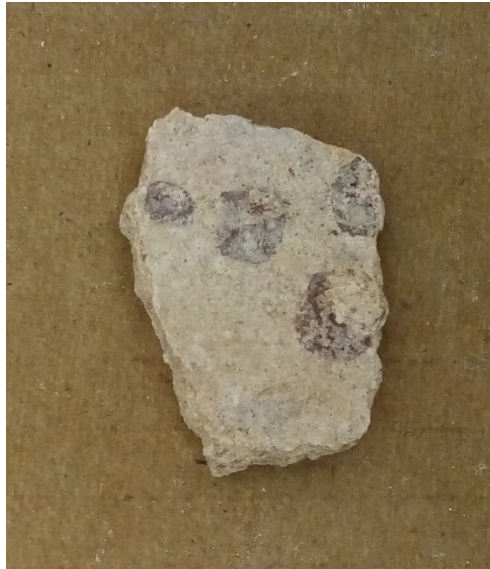
³²⁵ Usp. *ibid.*, 321.

Godina nalaza: 1958.

Datacija: 4. st.

Trenutni smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu; inv. br.: 18028 (1 ulomak)

Fotografije: sl. 371

sl. 371. Ulomak iz skupine 29b, inv. br. 18028.

7. Rasprava

Prema podacima iznesenima u prethodnom poglavlju, uočljivo je da su sačuvani fragmenti oslikane žbuke uglavnom malih dimenzija, a najčešće su prisutne boje žuta i crvena kojima je oslikana većina ulomaka, iako sveukupnu paletu karakterizira velika raznolikost. Također je vidljivo i da najveći broj fragmenata pripada skupini 16b, odnosno da je najviše sačuvano onih ulomaka koji sadrže različite crvene, bordo crvene i bijele linije te oblike na podlozi žute boje, što daje naslutiti da je najveći dio zidova ili stropova zapadnog apoditerija varaždinskotopličkih rimskih termi bio dekoriran različitim elementima i motivima crvene, bordo crvene i bijele boje, uglavnom trakama i bordurama, koji su bili naslikani na žutoj pozadini. Takvo se kombiniranje crvene i žute boje uvodi u trećem pompejanskom stilu, odnosno oko 20.-25. g. pr. Kr., no nastavlja se i u četvrtom, pa se tako već koristi i za vladavina careva Hadrijana (117.-138) i Antonina (138.-192.).³²⁶ Trake i bordure, koje odvajaju jednobojna polja ili polja s ponekom dekoracijom, možda i figuralnim motivom,

³²⁶ Majkić, 2016., 127., 131.; Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 87., 105.

najčešće su prisutni elementi i većine drugih analiziranih ulomaka drugih boja, a nalaze se i na dijelu zidnog oslika koji je još uvijek ostao sačuvan *in situ* u donjim zonama zidova zapadnog apoditerija rimskog kupališta u Varaždinskim Toplicama, gdje odvajaju i obrubljuju spomenuta polja. Na temelju se navedenog može pretpostaviti da je zidnu dekoraciju zapadnog apoditerija varaždinskotopličkih termi uglavnom činio sistem višebrojnih i različitih manjih jednobojskih plošnih polja i međupolja oblika pravokutnika i poligona, sličan onomu čije je postojanje već zabilježeno i u rimskoj vili na poluotoku Sorna kod Poreča.³²⁷ Cvjetići, jajoliki oblici, resice, lukovi i ostali manji dekorativni elementi, koji se također ponegdje pojavljuju u sustavu bordura, polja i međupolja, možda predstavljaju motive preuzete s lokalnih narodnih tkanina, što su ranije još pretpostavili i Branka Vikić-Belančić te Marcel Gorenc, a navedeno je izgledno s obzirom na postojanje česte prakse preuzimanja istih elemenata i u mozaičkoj umjetnosti.³²⁸ Spomenute trake i ostali uzorci prisutni u tom sustavu jednostavni su i dvodimenzionalni te su izvedeni nemarno, odnosno brzim potezima kista, zbog koji su naslikani motivi ili linije neujednačeni te nepravilnih oblika. Prema stilističkoj analizi, izgledno je da oslik kombinira elemente svih pompejanskih stilova, pa tako sadrži varijante motiva i boja koje su karakteristične za prvi (imitacije mramora, žuta boja ortostata) i drugi pompejanski stil (imitacije kazeta), kao i onaj treći (motiv trokuta; kombinacija crvene i žute) te četvrti (ponovno imitacije mramora, motiv tordiranih stupova).³²⁹ Takav arhaizam, odnosno kasnije, kao i za pojedine stilove netipično korištenje elemenata ranijih pompejanskih stilova, ukazuje na namjerni odabir pojedinih motiva od strane naručitelja, neovisno o onodobnim suvremenim trendovima u slikarstvu i uređenju interijera.³³⁰

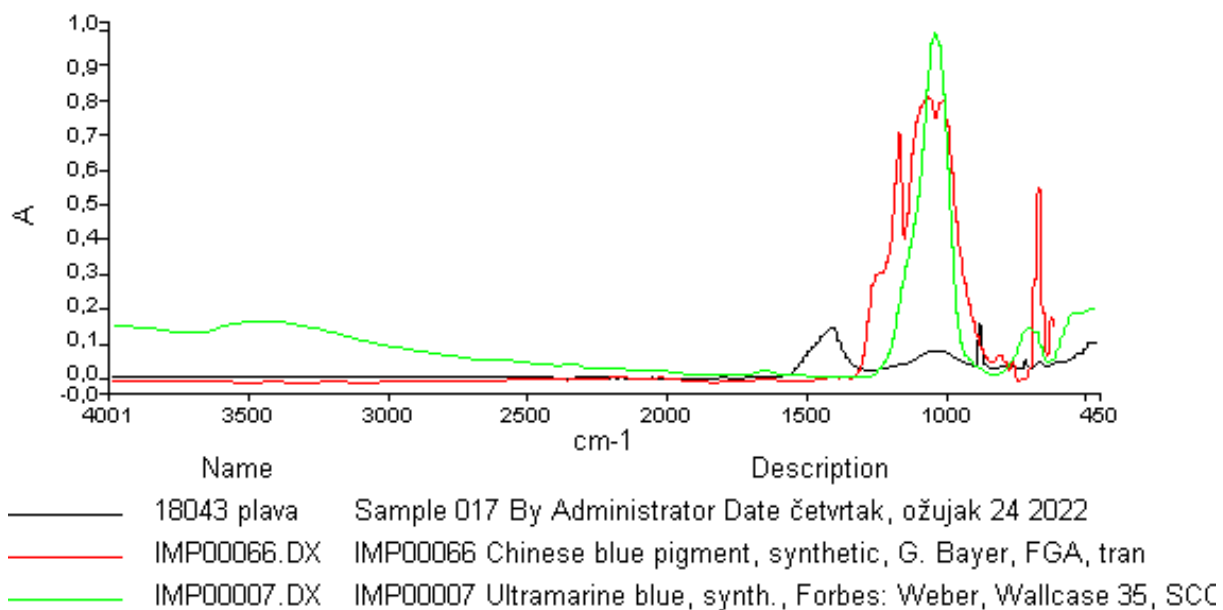
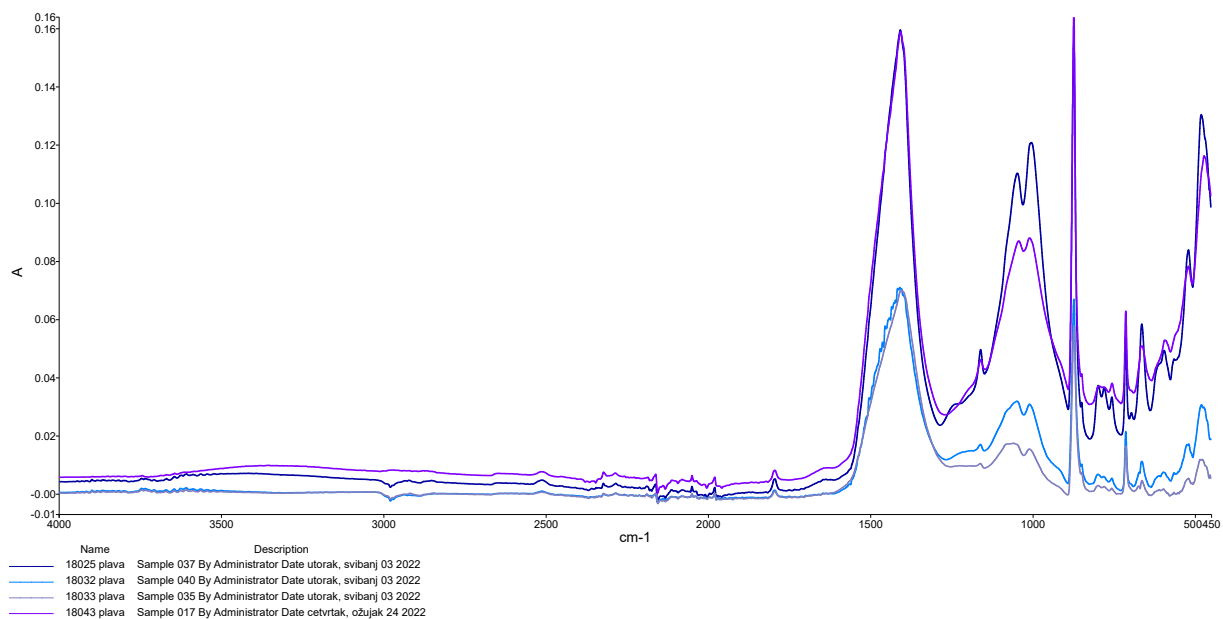
Nadalje, laboratorijskom analizom nekoliko ulomaka oslikane žbuke iz zapadnog apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama utvrđeno je da su za oslikavanje zidova i stropova te prostorije korišteni standardni pigmenti koji su bili uobičajeni za rimsko doba, odnosno koji su često korišteni u antičkom periodu na području cijelog Rimskog Carstva. FTIR metodom, odnosno na temelju rezultata dobivenih njezinom primjenom na odabranom manjem broju ulomaka oslikane žbuke, tako se ustvrdilo da je za dobivanje **plave boje** korišten mineral kuprorivait, čije se vibracije na vrpce na Grafu 1 vide na 1160, 1047 i 1003 cm^{-1} (sl. 372), a otkriven je i trag minerala lazurita od kojega je dobivena ultramarin plava

³²⁷ Usp. Majkić, 2016., 128., 145.

³²⁸ Usp. Vikić i Gorenc, 1973., 23.; Usp. Buzov, 2014., 7.-8., 12., 35.

³²⁹ Majkić, 2016., 122.; Usp. Majkić, 2016., 136.; Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 96.-97., 105.; Majkić, 2019., 107., 115.

³³⁰ Usp. Majkić, 2019., 114., 116.

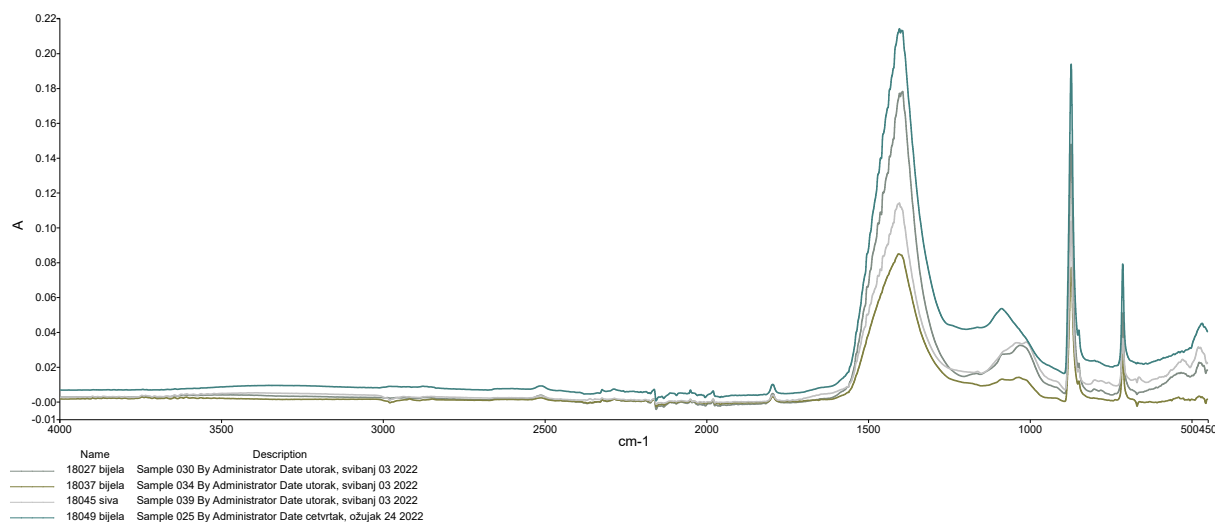

sl. 372. (gore) Graf 1 - vibracije pigmenata plave boje utvrđene FTIR-om na uzorcima pod inv. br. 18025, 18032, 18033 i 18043.

sl. 373. (dolje) Graf 2 - vibracije pigmenata plave boje utvrđene FTIR-om na uzorku pod inv. br. 18043.

boja, što je uočljivo na Grafu 2 (sl. 373). **Zelena boja** nije detektirana FTIR-om, no zelenkasti ton u plavom koloritu, koji na nekim ulomcima daje dojam plavo-zelene boje, vjerojatno

dolazi od pripremnog sloja zelene boje, na koji je zatim stavljen plavi pigment.³³¹ **Bijela boja** podrijetlom dolazi, kao je utvrđeno FTIR-om, od kalcijevog karbonata, za koji su tipične vibracije u Grafu 3 vidljive u obliku tri oštra vrha između 500 i 1000 cm^{-1} (sl. 374). Vjerojatno se radi o kalcitu, čije su vibracije na Grafu 3 uočljive u obliku manjeg izraženijeg vrha na 1087 cm^{-1} . Prisutne su i vibracije veza Si-O-Si, ali manjeg intenziteta, koje vjerojatno potječu od kaolinita (sl. 374).

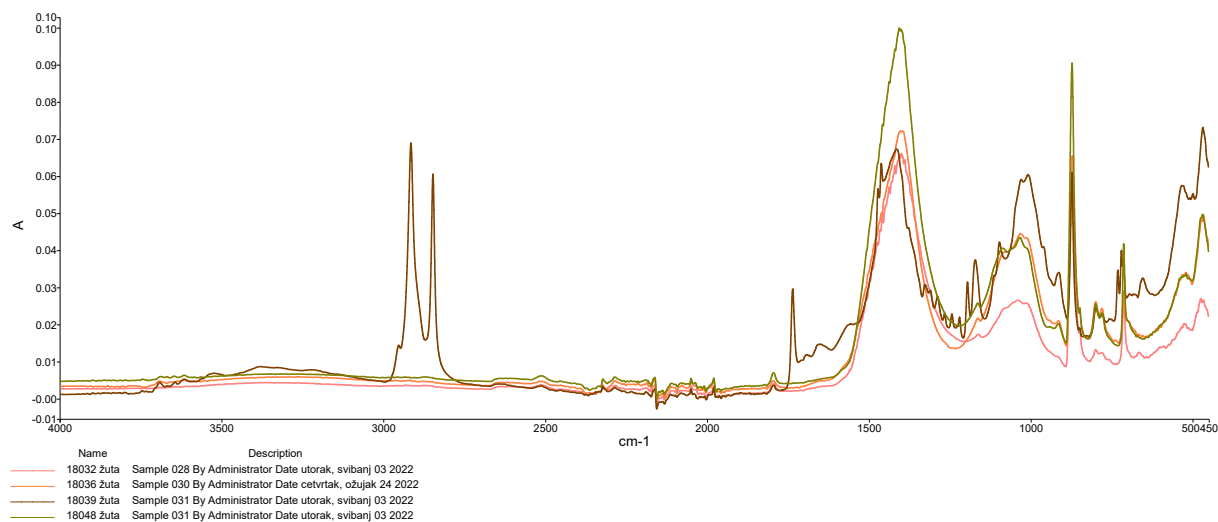

sl. 374. Graf 3 - vibracije pigmenta bijele boje utvrđene FTIR-om na uzorcima pod inv. br. 18027, 18037, 18045 i 18049.

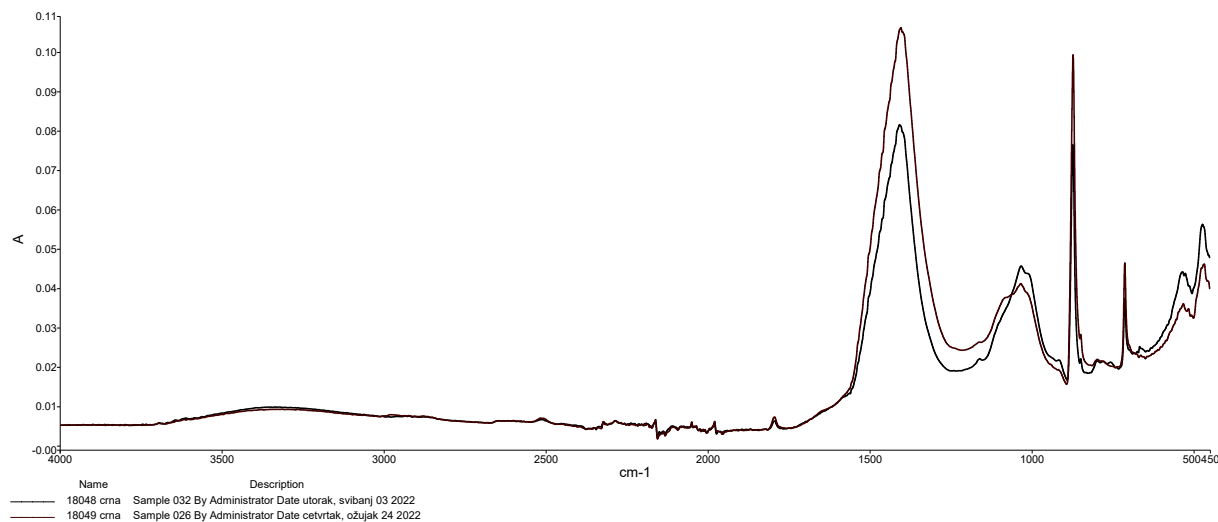
FTIR-om je dokazano da je za dobivanje **žute boje** upotrebljen zemljani pigment koji sadrži željezov oksid podrijetlom iz minerala getita, no također se saznaje da je korišten i kalcijev karbonat od kojega potječe i pigment koji je korišten za bijeli kolorit (sl. 375). Uzorci s **crnom bojom** (18048 i 18049) sadrže vibracije kalcijevog karbonata, kaolinita i hematita (vjerojatno iz same žbuke), što znači da se možda radi o koloritu za koji je korišten crni pigment na bazi čistog ugljika, vjerojatno korišten i za dobivanje crne boje na cijelom zidnom osliku (sl. 376). FTIR metoda također je pokazala da je prilikom oslikavanja zidova ili stropova apoditerija varaždinskotoplčkih termi korišteno i više vrsta **crvene boje**, tj. zemljanih pigmenta vjerojatno različitog podrijetla. U crvenom je osliku također prisutan dolomitični vapnenac, čije su vibracije na vrpce u Grafu 6 (sl. 377) vidljive na oko 1390-1410 cm^{-1} . Osim njega, prisutne su i vrpce koje odgovaraju mineralu kaolinitu, čije se vibracije vidljive u obliku dva bliža, no također viša vrha na oko 1030 cm^{-1} . Oštrij par vrhova na 797 i

³³¹ Usp. Lazzarini, 1982., 85.

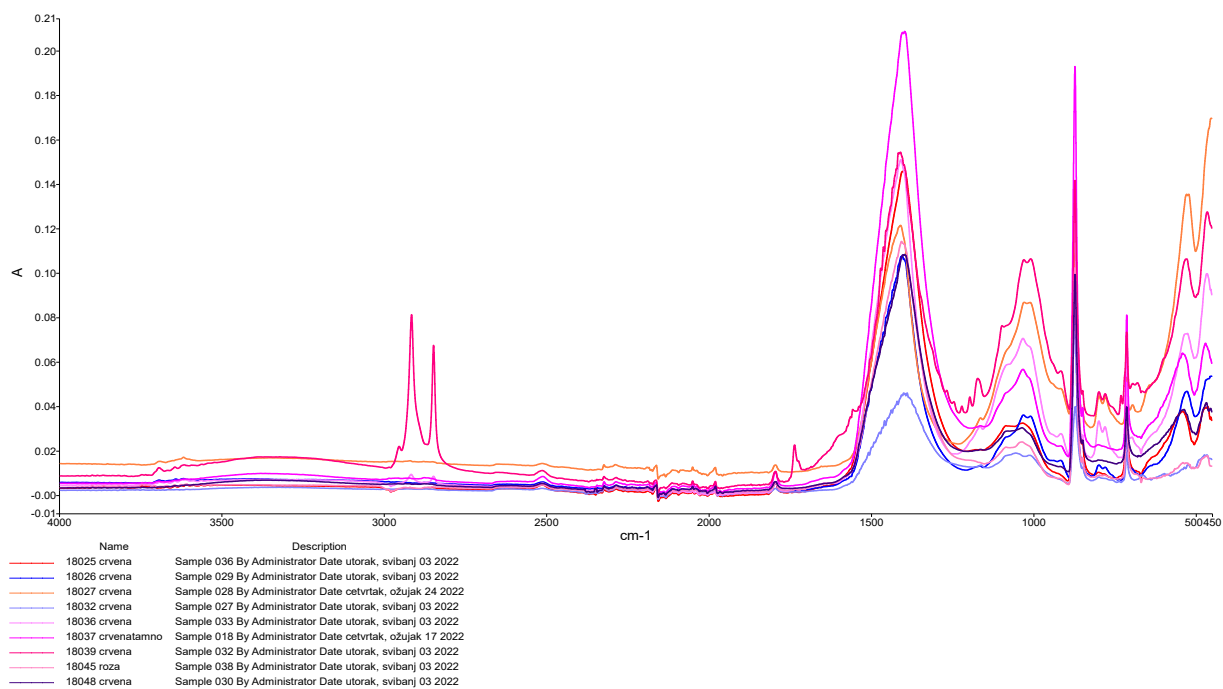
776 cm^{-1} pripada kvarcu (vjerojatno pijesak iz žbuknog sloja), dok dvije vibracije na krajnjem desnom rubu Grafa 6 (na 525 i 464 cm^{-1}) ukazuju na prisustvo hematita koji je odgovoran za crveno obojenje (sl. 377).

sl. 375. Graf 4 - vibracije pigmenata žute boje utvrđene FTIR-om na uzorcima pod inv. br. 18032, 18036 i 18048.

sl. 376. Graf 5 - vibracije pigmenata crne boje utvrđene FTIR-om na uzorcima pod inv. br. 18048 i 18049.

sl. 377. Graf 6 - vibracije pigmenata crvene boje utvrđene FTIR-om na uzorcima pod inv. br. 18025, 18026, 18027, 18032, 18036, 18037, 18045 i 18048.

Na temelju se kataloga zaključuje i da su pojedini ulomci iz različitih skupina slični, naročito po boji, odnosno da postoji mogućnost da su bili međusobno povezani i dio istog dijela oslika. Gotovo jednobojni žuti fragmenti, s tragovima crvene boje (iz skupine 1a), možda su tako bili dio oslika koji su činili i ulomci iz skupine 16b (ulomci s bordo crvenim, crvenim i bijelim linijama i oblicima na žutoj podlozi) te pojedini fragmenti iz skupine 26b (sl. 361-363, 368), dok su pojedini žuti ulomci, možda oni s tragovima crne, mogli činiti cjelinu s fragmentima iz skupine 2b (ulomci s bordo crvenim valovitim linijama na bijeloj i svijetloplavoj podlozi, iznad polja žute boje) ili 11b (smeđi i bijeli ulomci s crnim i crvenim linearnim trakama). Ulomci iz skupine 4a (bordo crveni ulomci s tragovima plave, bijele, žute ili crne boje) mogu se povezati s drugim fragmentima koji sadrže bordo crveni kolorit u većoj mjeri, odnosno s ulomcima iz skupina 12b (ulomci sa svijetloplavim linearnim trakama na crvenoj ili bordo crvenoj podlozi), 13b (ulomci s bijelim linearnim trakama koje razdjeljuju crvena, bordo crvena i plavo-zelena polja), 14b (ulomci s bijelim linearnim trakama koje razdjeljuju bordo crvena i svijetloplava polja), 18b (ulomci s nizovima paralelnih traka ili polja s kombinacijom boja: bordo crveno-crno-bijelo), 19b (ulomci s nizovima paralelnih traka ili polja s kombinacijom boja: bordo crveno-svijetloplavo-bijelo), 22b (ulomci s narančastim linijama i oblicima na bordo crvenoj podlozi) i 23b (ulomci s neidentificiranom

dekoracijom plave, žute i bijele boje na bordo crvenoj podlozi). Žuti ulomci s tragovima zelene boje možda su spojivi s fragmentima iz skupine 21b (ulomci sa zelenim trakama na žutoj podlozi) ili s pojedinim ulomcima iz skupine 16b (sl. 234). Fragmente plave boje (iz skupine 3a) možda je moguće povezati s nekim ulomcima iz skupina 9b (ulomci s bijelim, bordo crvenim, maslinastozelenim i svijetloplavim trakama ili poljima), 10b (ulomci s imitacijom plavog mramora), 13b (ulomci s bijelim linearnim trakama koje razdjeljuju crvena, bordo crvena i plavo-zelena polja) i 14b (ulomci s bijelim linearnim trakama koje razdjeljuju bordo crvena i svijetloplava polja). Zeleni fragmenti iz skupine 2a nadovezivi su na ulomke iz skupina 6b (plavo-zeleni ulomci s bijelim linijama), 9b (ulomci s bijelim, bordo crvenim, maslinastozelenim i svijetloplavim trakama ili poljima), 13b (ulomci s bijelim linearnim trakama koje razdjeljuju crvena, bordo crvena i plavo-zelena polja) i 21b (ulomci sa zelenim trakama na žutoj podlozi). Fragment iz skupine 28b (ulomci s bordo crvenim trokutom na svijetloružičastoj podlozi) može se spojiti s nekim ulomcima iz skupine 13b (ulomci s bijelim linearnim trakama koje razdjeljuju crvena, bordo crvena i plavo-zelena polja), dok su neki fragmenti iz skupine 26b (sl. 367) zasigurno činili isti dio oslika kao i pojedini fragmenti iz skupine 7b (ulomci sa svijetlim točkama u nizu).

Gotovo isti uzorci, boje i način oslikavanja, kakvi su prisutni na analiziranim ulomcima oslikane žbuke iz zapadnog apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, zamijećeni su i na oslicima bazilike, komunikacije prostorije (prostorije 2) i istočnog apoditerija (prostorije 3) istog termalnog sklopa, što ukazuje na to da je oslike svih tih četiriju prostora izvela ista slikarska radionica, zasigurno u istom ili bliskom vremenskom periodu.³³² Što se tiče analogija sa šireg geografskog područja, oslikani fragmenti varaždinskotoplčkog zapadnog apoditerija sličje oslikanoj žbuci pojedinih antičkih lokaliteta na području Istre, ali i Ljubljane te osobito Celja i Ptuja u Sloveniji, odnosno nekadašnjih antičkih gradova Emone, Celeije i Poetovija. Zadnje bi navedeno svjedočilo o uskoj povezanosti naselja *Aqua Iasae* sa spomenutim slovenskim gradovima, naročito Poetovija i Celeije, što su ranije potvrdili i nalazi te istraživanja epigrafskih spomenika i skulpture noričko-panonskog umjetničkog kruga koji su pronađeni na području varaždinskotoplčkih termi.³³³ Trend je slikanja jednobojsnih i plošnih polja te međupolja od druge polovice 1. st. do 2. st. bio prisutan i na Cisalpinskom

³³² Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 199., 201.; Vikić i Gorenc, 1973., 21.

³³³ Usp. Pirnat Spahić, 2015., 7.; Usp. Kušan Špalj, 2015.a, 62., 64.-65., 78.-79.; Usp. Kušan Špalj, 2015.b, 51.; Usp. Kušan Špalj, 2015.d, 16.; Usp. Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 26.

području, čiji su slikarski utjecaji već potvrđeni i na lokalitetu Sorna kod Poreča.³³⁴ Iz svega se navedenoga možda može pretpostaviti da je autor oslika ili slikarska radionica, koja je bila angažirana za izradu zidnih slika zapadnog apoditerija varaždinskotopličkih termi, dolazila s Cisalpinskog područja, ili prije iz današnje Slovenije, s obzirom da su s tog prostora u antici u *Aqua Iasae* dolazili i brojni drugi obrtnici i umjetnici, napose kipari. U svakom slučaju, zbog plošnih te neujednačenih i nepravilnih oblika motiva i bordura, naslikanih brzo i nemarno, može se zaključiti da je zidove zapadnog apoditerija najvjerojatnije oslikavalo nekoliko nevještijih slikara jedne radionice slabijih likovnih sposobnosti koji su vrlo vjerojatno koristili kistove različite debljine.³³⁵ Neki od njih su se ipak isticali po nešto kvalitetnijem načinu slikanja i osjećaju za detalje, a takvima bi se mogli pripisati dijelovi oslika s vještije izvedenim bordurama za koje nije sigurno jesu li izvedene prostoručno ili nekom vrstom pomagala. Navedeno može svjedočiti o propadanju kvalitete slikanja koje je nastupilo u kasnoj fazi Rimskog Carstva, popraćenoj slabljenjem cjelokupnog socio-ekonomskog i životnog standarda rimske države, te potvrđuje nastanak oslika u zapadnom apoditeriju varaždinskotopličkih termi u 4. st., iako je trend nemarnijeg i bržeg slikanja bio karakterističan i za razdoblje vladavine cara Vespazijana (69.-79.) još tijekom 1. st., dok je do pojednostavljivanja oblika i bordura bilo došlo i za vrijeme carevanja Domicijana (81.-96.) te Hadrijana (117.-138).³³⁶ Moguće je i da je oslik interijera apoditerija termi izradio obrtnik koji je inače bio specijaliziran za oslikavanja pročelja, odnosno vanjskih zidova građevina, a i možda odabir apstraktnih motiva, odnosno geometrijskih i linearnih elemenata, samo potvrđuje da se radi o sporednoj i prolaznoj prostoriji termi koja nije namijenjena predugom zadržavanju posjetitelja, s obzirom na spoznaju da su se upravo takvi manje važni prostori oslikavali jednostavnim nefiguralnim prikazima koji ne izazivaju jaku percepciju posjetitelja, tj. ne odvrću im pozornost te ne uzrokuju njihovo zadržavanje.³³⁷ Naznake mogućih figuralnih elemenata, čije su postojanje unutar jednobojskih i bordurama omeđenih polja pretpostavljali još i Branka Vikić-Belančić te Marcel Gorenc 1973. godine, ukazuju, međutim, na generalne tendencije u dekoriranju interijera u kasnoj antici, prisutne očito i na području varaždinskotopličkih termi, kada su se figuralnim motivima, osim najreprezentativnijih i

³³⁴ Majkić, 2016., 145.; Usp. Majkić, 2016., 145.

³³⁵ Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 98., 105.

³³⁶ Majkić, 2016., 136.; Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 82.; Usp. Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 93., 109.

³³⁷ Muth, 2015., 409.; Majkić i Gobić-Bravar, 2017., 100.; Haug, 2021., 4.; Usp. Esposito, 2021., 66.-67.; Vanjski su zidovi rimskih građevina uglavnom oslikavani jednostavnim apstraktnim, odnosno geometrijskim i linearnim motivima (Lauritsen, 2021.).

najvažnijih prostorija građevina, počeli dekorirati i komunikacijski te tranzitni prostori manjeg značaja, kakvog su bili i apoditeriji u kontekstu kupališta.³³⁸ Međutim, premda slični, uzroci potpuno identični onima kakvi se pronalaze na oslikanim fragmentima žbuke u Istri i Sloveniji, nisu prisutni na ulomcima iz apoditerija varaždinskotoplčkih termi, što bi moglo ukazivati na originalnost autora koji je izvodio oslik u toj prostoriji rimskog kupališta. To potvrđuje i tvrdnju koju su Branka Vikić-Belančić i Marcel Gorenc iznijeli još 1980. u svojem zajedničkom radu pod nazivom „Varaždinske Toplice - Aquae Iasae u antičko doba“, u kojemu su naveli da u obnovi cjelokupnog termalnog sklopa tijekom 4. st. nisu korišteni „šablonski likovno-arhitektonski standardi“, već originalna građevinska i dekorativna rješenja „koja su oživljavala zidne plohe sistemom ornamentalnih uzoraka u beskonačnim nizovima.“³³⁹

8. Zaključak

Iz rimskih zidnih oslika, odnosno korištenih podloga, pigmenata, boje, motiva i kompozicija, analiziranih iz literarnih izvora, bolje ili lošije sačuvanih slikarija *in situ* te fragmenata zidnih slika u zemljanom sloju arheoloških lokaliteta, može se dobiti uvid u ukus, težnje i način života rimskih građana, odnosno u kulturnu klimu antičkog rimskog svijeta, no isto također govori i o tehnološkom procesu nastanka zidnih slika, vještini obrtnika te ekonomskoj moći rimske države. Zidne slikarije, zbog određenih stilova popularnih u pojedinim periodima, također mogu pomoći i u dataciji pojedinih arhitektonskih elemenata na kojima su izvedene, a mogu nešto kazati i o namjeni te značaju prostorija. Otkriće sastava zidnih oslika i njihovih podloga te tehnologije njihove izrade omogućava provođenje adekvatnih konzervatorsko-restauratorskih radova i postupaka na istima, odnosno korištenje odgovarajućih materijala i alata koji poštuju autentičnu strukturu kojoj su sukladni i bliski, dok znanje o istome u muzejskom kontekstu omogućava održavanje i provođenje edukativnih muzejskih radionica na temu, primjerice, izrade autentičnih rimskih zidnih slika, s pigmentima kakvi su upotrebljavani i u rimsko doba.³⁴⁰ U formalnom i tehničkom smislu, odnosno zbog dobre očuvanosti i trajnosti pigmenata te jednostavne tehnologije izrade, djela su rimskog zidnog slikarstva ostala i danas uzorom brojnih umjetnika te slikara zidnih slika.

³³⁸ Vikić i Gorenc, 1973., 21.; Usp. Muth, 2015., 412., 417.-418.

³³⁹ Vikić i Gorenc, 1980., 8.

³⁴⁰ Usp. *Izvjешća hrvatskih muzeja 2006*, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2007., 158.

Zbog svega je navedenog važno da se zidni oslici, sačuvani u cjelovitom ili fragmentiranom obliku, što više istražuju te dobro štite i čuvaju, kako bi se kasnije mogli što kvalitetnije interpretirati te koristiti u komunikaciji s baštinskim korisnicima.

Analiza fragmenata zidnog oslika zapadnog apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, koju donosi ovaj rad, pruža početni i barem djelomični uvid u zidne ili stropne ukrase spomenute prostorije, odnosno njihov izgled. Ulomci, o kojima je riječ, pronađeni su u tijeku višekratnih arheoloških istraživanja, većinski tijekom 1950-ih godina, a danas se čuvaju u zagrebačkom Arheološkom muzeju. Nakon analize generalnih tendencija u rimskom zidnom slikarstvu u doba antike, kao i onodobne arhitekture termalnih sklopova te kompleksa rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, u radu je obrađena većina ranije spomenutih fragmenata. Uglavnom se radi o ulomcima s naslikanim bordurama i trakama različitih boja i širina, poglavito u kombinaciji žute i crvene boje, no na nekim su fragmentima prikazani i različiti geometrijski elementi te motivi vegetabilnog ili arhitektonskog podrijetla, poput ovula, kazeta, stupova, listova, vitica i sl. Izbor navedenih elemenata, boja ili pigmenata može ukazivati na dodire s lokalnim narodnim tradicijama varaždinskotopličkog kraja, ali i na utjecaje koji dolaze iz područja današnje Slovenije te Cisalpinskog prostora, kao i na praćenje generalnih trendova u dekoriranju te izradi zidnih slika prisutnih na širem prostoru Rimskog Carstva u doba kasne antike.

Otkriće sastava i prikaza slikarija zapadnog apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, odnosno poznavanje njihovih pigmenata i motiva, moglo bi omogućiti, primjerice, održavanje edukativnih muzejskih radionica na temu izrade autentičnih rimskih zidnih oslika, sličnih onoj kakva je već održana još 2006. godine u Gradskom muzeju Karlovac, kada je pedesetak polaznika radionice tijekom dva dana izrađivalo zidne slike originalnim pigmentima u prahu kakvi su korišteni u rimsko doba.³⁴¹ U budućem je djelovanju potrebno provesti daljnja istraživanja fragmenata žbuke koja će dati jasniju sliku o rimskom slikarstvu na području antičkih termi u Varaždinskim Toplicama, napose ona stratigrafska kojima bi se otkrio konkretniji položaj većine pronađenih fragmenata unutar zapadnog apoditerija rimskog kupališta. Trebalo bi također istražiti i točniju organizaciju dekorativnih elemenata na osliku koja je ostala nepoznata, kao i otkriti u kojem je oslik bio odnosu s namještajem prostorije. To će pridonijeti povećanju cjelokupnog dosadašnjeg saznanja o tom lokalitetu te obogatiti kulturnu ponudu područja.

³⁴¹ Ibid.

9. Popis slikovnih priloga

- sl. 1. (gore lijevo) Zidovi tablinuma i atrija Kuće Sallusta u Pompejima oslikani u prvom pompejanskom stilu (izvor: Pappalardo, 2008., 9.).
- sl. 2. (gore desno) Dio ziđa Kuće Griffina u Rimu oslikan u prvom pompejanskom stilu (izvor: Pappalardo, 2008., 9.).
- sl. 3. (dolje lijevo) Dio ziđa tzv. Prostorije 4 u Kući Griffina u Rimu oslikan u drugom pompejanskom stilu (izvor: Pappalardo, 2008., 10.).
- sl. 4. (dolje desno) Dio zidova antičkog rimskog groblja u Bresciji iz razdoblja Rimske Republike oslikan u drugom pompejanskom stilu (izvor: Pappalardo, 2008., 10.).
- sl. 5. (gore) Dio ziđa tzv. Crvene sobe Augustove vile na području talijanske komune Boscotrecase (izvor: Dietrich, 2017., 6.).
- sl. 6. (dolje) Zidovi tzv. Sobe Iksiona u Kući Vettija u Pompejima oslikani u četvrtom pompejanskom stilu (izvor: „House of the Vettii“, *Pompeii Sites*, <http://pompeiisites.org/en/archaeological-site/house-of-the-vettii/>, pristup 18. 3. 2022.).
- sl. 7. (gore lijevo) Zidarski alat (razne zidarske žlice i gleteri) korišten pri žbukanju zidova u antičkom rimskom razdoblju (izvor: Ling, 1991., 200.).
- sl. 8. (gore desno) Ilustrativni prikaz fasadera u procesu žbukanju zidova u antičkom rimskom razdoblju (izvor: Ling, 1991., 200.).
- sl. 9. (dolje lijevo) Prvi žbukani sloj na zidu, s udubinama u obliku riblje kosti izvedenima za bolje prijanjanje drugog (idućeg) sloja žbuke. Snimljeno u kući nekadašnje bogate rimske obitelji (Maison des Messii) u mjestu Vaison-la-Romaine u Francuskoj (izvor: Ling, 1991., 198.).
- sl. 10. (dolje desno) Raniji oslik izdubljene površine za bolji prihvat novog sloja žbuke. Snimljeno u Sosandrinim termama u Bajama blizu Napulja (izvor: Ling, 1991., 199.).
- sl. 11. Slikarski alat (razne zidarske žlice i gleteri) korišten pri izradi zidnih oslika u antičkom rimskom razdoblju (izvor: Ling, 1991., 210.).
- sl. 12. Slojevi (dijelovi) *fresco* slike na zidu (izvor: Weyer et al., 2015., 19.).
- sl. 13. Ilustrativni prikaz slikara i fasadera jedne slikarske radionice u procesu stvaranja zidnog oslika u antičkom rimskom razdoblju (izvor: Ling, 1991., 215.).
- sl. 14. (lijevo) Tlocrt Stabijinih termi u Pompejima iz sredine 2. st. pr. Kr. na kojima su arapskim i rimskim brojevima označeni njihovi sljedeći dijelovi: I - ulaz; 1 - palestra (lat. *palaestra*) 2, 5 i II - apoditerij (lat. *apodyterium*); 3 - mali bazen za pranje nogu; 4 -

- veliki bazen za plivanje (lat. *natatio*); V i VI - hodnici i servisne sobe za skladištenje robe i goriva; 6 - frigidarij (lat. *frigidarium*); 7 i III - tepidarij (lat. *tepidarium*); 8 i IV - kaldarij (lat. *caldarium*); 9 - peć ili ložište (lat. *praefurnium*); 10 - uredi upravitelja ustanove; 11 - toaleti (lat. *latrinae*); 12 - drugi ulaz i terme za osobno korištenje; 13 - bunar (izvor: Adam, 2005., 563.-564.).
- sl. 15. (desno) Tlocrt Prigradskih termi u Herkulaneju na kojima su velikim slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: P - palestra (lat. *palaestra*); A - apoditerij (lat. *apodyterium*); T - tepidarij (lat. *tepidarium*); C - kaldarij (lat. *caldarium*); F - frigidarij (lat. *frigidarium*); L - lakonikum (lat. *laconicum*) (izvor: Ward, 1992., 132.).
- sl. 16. Tlocrt Karakalinih termi u Rimu (212.-217.) na kojemu su slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: F - frigidarij (lat. *frigidarium*); T - tepidarij (lat. *tepidarium*); C - kaldarij (lat. *caldarium*); N - veliki bazen za plivanje (lat. *natatio*); B i B' - palestra (lat. *palaestra*) (izvor: Yegül, 2014., 306.).
- sl. 17. Tlocrt termi Vergilija Capita u Miletu, na kojemu su velikim slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: P - palestra (lat. *palaestra*); A - apoditerij (lat. *apodyterium*); T - tepidarij (lat. *tepidarium*); C - kaldarij (lat. *caldarium*); F - frigidarij (lat. *frigidarium*); S - sudatorij (lat. *sudatorium*); L - lakonikum (lat. *laconicum*) (izvor: Ward, 1992., 130.).
- sl. 18. Presjek sustava hipokausta u Središnjim termama u Pompejima, s označenim dijelovima (izvor: Adam, 2005., 560.).
- sl. 19. Crtež rekonstrukcije izgleda unutrašnjosti frigidarija Hadrijanovih termi u Leptis Magni (lat. *Lepcis Magna*), današnjoj Libiji. Vidljiv je prostrani i bogato dekorirani interijer te križni svodovi (izvor: Yegül, 2014., 308.).
- sl. 20. (lijevo) Tlocrt Verdijevih termi-gimnazija u Efezu (izvor: Yegül, 2014., 318.).
- sl. 21. (desno) Tlocrt Carskih termi-gimnazija u Sardesu (izvor: Yegül, 2014., 318.).
- sl. 22. Crtež tlocrta rimskih termi u Nezakciju, na kojemu su arapskim brojevima označeni njihovi sljedeći dijelovi: 1, 5 i 10 - kaldarij (lat. *caldarium*); 2 i 6 - tepidarij (lat. *tepidarium*); 3 - frigidarij (lat. *frigidarium*); 4 - peć ili ložište (lat. *praefurnium*); 7 - hodnik; 8 - unutrašnje dvorište; 9 - hipokaust; 11 - spremište; 12 - mali bazen adaptiran za suvremenu cisternu; 13 - pomoćne prostorije i prostorije neodređene namjene; 14 - čuvareva kućica (izvor: Suić, 2003., 254.).
- sl. 23. (lijevo) Tlocrt rimskih termi u Duklji u Crnoj Gori, na kojemu su malim i velikim slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: a - ulazi s glavne ulice; A - ulazni prostor; B - čekaonica; C - središnji prostor s trijemom; D i G - apoditerij (lat. *apodyterium*); E -

- dvorana; F - predprostor; H - toaleti (lat. *latrinae*); I - tepidarij (lat. *tepidarium*); J - rezervoari tople i mlake vode; K - čuvarova soba; L - tepidarij (lat. *tepidarium*) i kaldarij (lat. *caldarium*); M i N - knjižnice; O i P - društvene prostorije; R - kaldarij (lat. *caldarium*); S - prolaz; T - unutrašnji otvoreni prostor (izvor: Suić, 2003., 255.).
- sl. 24. (desno) Tlocrt rimskih termi u Solinu (lat. *Salona*), na kojemu su malim i velikim slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: a - ulazi s ulice; b - prostorija za čuvara; c - prostorije otvorene prema ulici; d - ulaz sa zapadne strane; f - izlaz iz frigidarija na istočnoj strani; A - ulazni prostor gdje se dobivaju tesere i gdje se nalazi čuvar pohrane; B - prostorija s apsidom za boravak i vježbanje; C - trijem oko palestre; D - palestra s impluvijem; E - velika dvorana; F - predprostor s bazenom u apsidi; G - apoditerij (lat. *apodyterium*); H - apoditerij (lat. *apodyterium*) za odličnije posjetitelje, s maserima (lat. *unctores*) i sl.; I i L - tepidarij (lat. *tepidarium*); K - sudatorij (lat. *sudatorium*) ili lakonikum (lat. *laconicum*); M - kaldarij (lat. *caldarium*); N - peć ili ložište (lat. *praefurnium*); O - kupaonice za pojedince; P - frigidarij (lat. *frigidarium*); Q - predprostor; R - toaleti (lat. *latrinae*) (izvor: Suić, 2003., 255.).
- sl. 25. Djelomična rekonstrukcija tlocrta termi u Zadru (lat. *Iader*), na kojemu su malim slovima označeni njihovi sljedeći dijelovi: a - kaldarij (lat. *caldarium*); b - tepidarij (lat. *tepidarium*); c - peć ili ložište (lat. *praefurnium*); d - apoditerij (lat. *apodyterium*); e - sudatorij (lat. *sudatorium*) ili lakonikum (lat. *laconicum*); f - zdenci izgrađeni nakon rušenja termi (izvor: Suić, 2003., 257.).
- sl. 26. Niše za odjeću i druge osobne stvari u ženskom apoditeriju Stabijinih termi u Pompejima, slične kakve je mogao imati i apoditerij rimskih termi u Varaždinskim Toplicama. Na slici je vidljiva i bogata dekoracija interijera prostorije (izvor: „Stabian Baths“, *Pompeii Sites*, <http://pompeiiisites.org/en/archaeological-site/stabian-baths/>, pristup 28. 3. 2022.).
- sl. 27. Karta rimske provincije Panonije (izvor: Balen, 2015.b, 14.).
- sl. 28. (gore) Današnji ostaci sklopa rimskih termi u Varaždinskim Toplicama snimljeni iz zraka (izvor: Kušan Špalj, 2017.a, 256.).
- sl. 29. (dolje) Virtualna rekonstrukcija sklopa rimskih termi u Varaždinskim Toplicama (izvor: Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 23.).
- sl. 30. Tlocrt rimskog termalnog sklopa u Varaždinskim Toplicama, s označenim dijelovima i fazama gradnje (izvor: Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015., 22.; Kušan Špalj, 2017.a, 266.; Kušan Špalj, 2017.b, 167.).

- sl. 31. Tlocrt južnog dijela rimskog termalnog sklopa u Varaždinskim Toplicama, odnosno kupališta s kupališnom bazilikom, različitim vrstama kupelji te apoditerijima, na kojemu su arapskim brojevima označeni njegovi sljedeći dijelovi: 1, 2 i 3 - apoditerij (lat. *apodyterium*); 4 - tepidarij (lat. *tepidarium*); 5 - frigidarij (lat. *frigidarium*); 6 - polukružni bazen frigidarija; 7 i 8 - kaldarij (lat. *caldarium*); 9 - sudatorij (lat. *sudatorium*) (izvor: Kušan Špalj, 2020., 307.).
- sl. 32. Crtež zapadnog zida (niše) zapadnog apoditerija (prostorije 1) rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, otkrivenog u arheološkim istraživanjima provedenih od 1953. do 1955. g., s ostacima zidnog oslika u donjem dijelu (izvor: Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 198.; Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997., 16.).
- sl. 33. (gore) Arheološka iskapanja dijela rimskih termi u Varaždinskim Toplicama 1954. g. (izvor: Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 131.).
- sl. 34 (dolje/lijevo) Faze arheološkog istraživanja jugoistočnog dijela rimskih termi u Varaždinskim Toplicama u razdoblju od 1953. do 1955. g. (izvor: Vikić-Belančić i Gorenc, 1958., 150.).
- sl. 35. Dio rimskih termi u Varaždinskim Toplicama s bazilikom i dijelom kupališta iz 4. st. koji je istražen do 1959. g. (izvor: Vikić-Belančić i Gorenc, 1961., 197.).
- sl. 36. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 37. Dva ulomka iz skupine 1a, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 38. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 39. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 40. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 41. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 42. Ulomci iz skupine 1a, inv. br. 18036 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 43. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 44. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 45. Ulomak iz skupine 1a, inv. br. 18042 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 46. Ulomci iz skupine 1a, inv. br. 18043 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 47. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 48. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 49. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 50. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 51. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).

- sl. 52. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 53. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 54. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 55. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 56. Ulomak iz skupine 2a, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 57. Ulomci iz skupine 2a, inv. br. 18033 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 58. Ulomci iz skupine 2a, inv. br. 18042 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 59. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 60. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 61. Ulomci iz skupine 3a, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 62. Ulomci iz skupine 3a, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 63. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 64. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 65. Dva ulomka iz skupine 3a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 66. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 67. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 68. Dva ulomka iz skupine 3a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 69. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 70. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 71. Tri ulomka iz skupine 3a, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 72. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 73. Ulomak iz skupine 3a, inv. br. 18051 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 74. Ulomci iz skupine 3a, inv. br. 18043 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 75. Četiri ulomka iz skupine 4a, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 76. Pet ulomaka iz skupine 4a, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 77. Dva ulomka iz skupine 4a, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 78. Ulomak iz skupine 4a, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 79. Ulomci iz skupine 4a, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 80. Ulomak iz skupine 4a, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 81. Ulomak iz skupine 4a, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 82. Tri ulomka iz skupine 4a, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 83. Ulomak iz skupine 4a, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 84. Šest ulomaka iz skupine 4a, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).

- sl. 85. Četiri ulomka iz skupine 4a, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 86. Tri ulomka iz skupine 4a, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 87. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 88. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 89. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 90. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18032 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 91. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 92. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 93. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 94. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 95. Ulomak iz skupine 1b, inv. br. 18048 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 96. Ulomci iz skupine 1b, inv. br. 18045 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 97. Dio zidnog oslika na zapadnom (apsidalnom) dijelu južnog zida zapadnog apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama (snimila: Dora Hornik, 26. 5. 2022.).
- sl. 98. Dva ulomka iz skupine 2b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 99. Ulomak iz skupine 2b, inv. br. 18032 (snimila: Dora Hornik, 4. 5. 2022.).
- sl. 100. Ulomci iz skupine 2b, inv. br. 18032 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 101. Tri ulomka iz skupine 3b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 102. Ulomak iz skupine 3b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 103. Dva ulomka iz skupine 3b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 104. Ulomak iz skupine 3b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 105. Pet ulomaka iz skupine 3b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 106. Šest ulomaka iz skupine 3b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 107. Ulomci iz skupine 3b, inv. br. 18048 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 108. Dva ulomka iz skupine 4b, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 109. Četiri ulomaka iz skupine 4b, inv. br. 18032 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 110. Ulomak iz skupine 4b, inv. br. 18032 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 111. Dva ulomka iz skupine 4b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 112. Ulomak iz skupine 4b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 113. Ulomak iz skupine 4b, inv. br. 18050 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 114. Dva ulomka iz skupine 5b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 115. Ulomak iz skupine 5b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 116. Ulomak iz skupine 6b, inv. br. 18051 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).

- sl. 117. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 4. 5. 2022.).
- sl. 118. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 4. 5. 2022.).
- sl. 119. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 120. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 121. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 122. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 123. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 124. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 125. Dva ulomka iz skupine 7b, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 126. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 127. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 128. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 129. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18040 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 130. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 131. Dva ulomka iz skupine 7b, inv. br. 18046 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 132. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 133. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 134. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 135. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 136. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 137. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 138. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 139. Ulomak iz skupine 7b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 140. Ulomak iz skupine 8b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 141. Ulomak iz skupine 8b, inv. br. 18051 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 142. Ulomak iz skupine 8b, inv. br. 18045 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 143. Ulomak iz skupine 9b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 144. Ulomak iz skupine 9b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 145. Ulomci iz skupine 9b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 146. Ulomak iz skupine 9b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 147. Dva ulomka iz skupine 9b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 148. Ulomak iz skupine 9b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 149. Ulomak iz skupine 9b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).

- sl. 150. Ulomci iz skupine 9b, inv. br. 18045 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 151. Ulomak iz skupine 10b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 152. Ulomak iz skupine 10b, inv. br. 18046 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 153. Ulomci iz skupine 10b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 154. Tri ulomka iz skupine 11b, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 155. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 156. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 157. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18026 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 158. Ulomci iz skupine 11b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 159. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 160. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 161. Dva ulomka iz skupine 11b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 162. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 163. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 164. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 165. Dva ulomka iz skupine 11b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 166. Dva ulomka iz skupine 11b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 167. Ulomci iz skupine 11b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 10. 5. 2022.).
- sl. 168. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 169. Ulomak iz skupine 11b, inv. br. 18050 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 170. Ulomci iz skupine 11b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 171. Ulomak iz skupine 12b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 172. Ulomak iz skupine 12b, inv. br. 18040 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 173. Dva ulomka iz skupine 12b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 174. Ulomci iz skupine 12b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 175. Dva ulomka iz skupine 12b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 176. Ulomak iz skupine 12b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 177. Ulomci iz skupine 12b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 178. Tri ulomka iz skupine 12b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 179. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18026 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 180. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 181. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 182. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).

- sl. 183. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 184. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 185. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 186. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 187. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18036 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 188. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 189. Dva ulomka iz skupine 13b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 190. Dva ulomka iz skupine 13b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 191. Tri ulomka iz skupine 13b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 192. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18040 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 193. Dva ulomka iz skupine 13b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 194. Ulomak iz skupine 13b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 195. Ulomci iz skupine 13b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 196. Ulomci iz skupine 13b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 197. Dio zidnog oslika na zapadnom zidu zapadnog apoditerija rimskih termi u
Varaždinskim Toplicama (snimila: Dora Hornik, 26. 5. 2022.).
- sl. 198. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 199. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18026 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 200. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 201. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 202. Dva ulomka iz skupine 14b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 203. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 204. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 205. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18033 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 206. Dva ulomka iz skupine 14b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 207. Ulomak iz skupine 14b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 208. Dva ulomka iz skupine 14b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 209. Ulomci iz skupine 15b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 210. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 211. Dva ulomka iz skupine 15b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 212. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 213. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 214. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).

- sl. 215. Ulomci iz skupine 15b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 216. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 217. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 218. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 219. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 220. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18036 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 221. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 222. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 223. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 224. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 225. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 226. Tri ulomka iz skupine 15b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 227. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 228. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 229. Ulomak iz skupine 15b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 230. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 231. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 232. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 233. Dva ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 234. Ulomci iz skupine 16b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 235. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 236. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 237. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 238. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 239. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 240. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 241. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 242. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 243. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 244. Dva ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 245. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 246. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 247. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18032 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).

- sl. 248. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 249. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 250. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 251. Tri ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18036 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 252. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18036 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 253. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18036 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 254. Ulomci iz skupine 16b, inv. br. 18036 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 255. Ulomci iz skupine 16b, inv. br. 18036 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 256. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 257. Dva ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 258. Tri ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 259. Dva ulomka iz skupine 16b, inv. br. 18046 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 260. Ulomak iz skupine 16b, inv. br. 18046 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 261. Ulomci iz skupine 16b, inv. br. 18050 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 262. Ulomci iz skupine 16b, inv. br. 18051 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 263. Ulomak iz skupine 17b, inv. br. 18026 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 264. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 265. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18026 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 266. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 267. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 268. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 269. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 270. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 271. Ulomak iz skupine 18b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 272. Ulomak iz skupine 19b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 273. Ulomak iz skupine 19b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 274. Dva ulomka iz skupine 19b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 275. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 276. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 277. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 278. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 279. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18029 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 280. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).

- sl. 281. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 282. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 283. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 284. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 285. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 286. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 287. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 288. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 289. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 290. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18040 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 291. Dva ulomka iz skupine 20b, inv. br. 18040 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 292. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18040 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 293. Ulomci iz skupine 20b, inv. br. 18040 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 294. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18040 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 295. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18040 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 296. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 297. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 298. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 299. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 300. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 301. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 302. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18042 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 303. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 304. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 305. Ulomak iz skupine 20b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 306. Ulomak iz skupine 21b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 307. Ulomak iz skupine 21b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 308. Ulomak iz skupine 21b, inv. br. 18032 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 309. Ulomak iz skupine 21b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 310. Ulomak iz skupine 22b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 311. Ulomak iz skupine 22b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 312. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18025 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 313. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).

- sl. 314. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 315. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 316. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 317. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 318. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 319. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 320. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 321. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 322. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 323. Ulomak iz skupine 23b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 324. Dva ulomka iz skupine 24b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 325. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 326. Ulomci iz skupine 24b, inv. br. 18034 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 327. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18040 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 328. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 329. Ulomci iz skupine 24b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 330. Tri ulomka iz skupine 24b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 331. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 332. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 333. Ulomak iz skupine 24b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 334. Tri ulomka iz skupine 24b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 335. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 336. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 337. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18030 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 338. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18031 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 339. Ulomci iz skupine 25b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 340. Ulomci iz skupine 25b, inv. br. 18036 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 341. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 342. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 343. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18038 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 344. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 345. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 346. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).

- sl. 347. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 348. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 349. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 350. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 351. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 352. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 353. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 354. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 355. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 356. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18051 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 357. Dva ulomka iz skupine 25b, inv. br. 18049 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 358. Ulomak iz skupine 25b, inv. br. 18051 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 359. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18027 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 360. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 361. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 362. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18035 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 363. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 364. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18037 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 365. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 366. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18041 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 367. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 368. Ulomak iz skupine 26b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 369. Ulomak iz skupine 27b, inv. br. 18044 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 370. Ulomak iz skupine 28b, inv. br. 18047 (snimila: Dora Hornik, 18. 5. 2022.).
- sl. 371. Ulomak iz skupine 29b, inv. br. 18028 (snimila: Dora Hornik, 17. 5. 2022.).
- sl. 372. (gore) Graf 1 - vibracije pigmenata plave boje utvrđene FTIR-om na uzorcima pod inv. br. 18025, 18032, 18033 i 18043 (FTIR proveo: Domagoj Šatović).
- sl. 373. (dolje) Graf 2 - vibracije pigmenata plave boje utvrđene FTIR-om na uzorku pod inv. br. 18043 (FTIR proveo: Domagoj Šatović).
- sl. 374. Graf 3 - vibracije pigmenata bijele boje utvrđene FTIR-om na uzorcima pod inv. br. 18027, 18037, 18045 i 18049 (FTIR proveo: Domagoj Šatović).
- sl. 375. Graf 4 - vibracije pigmenata žute boje utvrđene FTIR-om na uzorcima pod inv. br. 18032, 18036 i 18048 (FTIR proveo: Domagoj Šatović).

sl. 376. Graf 5 - vibracije pigmenata crne boje utvrđene FTIR-om na uzorcima pod inv. br. 18048 i 18049 (FTIR proveo: Domagoj Šatović).

sl. 377. Graf 6 - vibracije pigmenata crvene boje utvrđene FTIR-om na uzorcima pod inv. br. 18025, 18026, 18027, 18032, 18036, 18037, 18045 i 18048 (FTIR proveo: Domagoj Šatović).

10. Popis literature

Adam, 2005.

ADAM, Jean-Pierre. *Roman Building: Materials and Techniques*, London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2005.

Aljinović, 2015.

ALJINOVIĆ, Dunja. „Geološka situacija oko termalnog izvora i porijeklo građevinskog materijala“. U: *Aquae Iasae: nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, katalog izložbe (Cankarjev dom, Ljubljana, svibanj - listopad 2014.; Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2015. - travanj 2016.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2015., str. 126.-127.

Andrić, 2002.

ANDRIĆ, Stanko. „Južna Panonija u doba velike seobe narodâ“. U: *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Vol. 2 No. 1, 2002., str. 117.-167., <https://hrcak.srce.hr/clanak/14661> (pristup 23. 2. 2022.)

Archer, 1994.

ARCHER, William C. „The Maturing of the Fourth Style: The Casa delle Nozze d'Argento at Pompeii“. U: *Journal of Roman Archaeology*, 7, 1994., str. 129.-150.

Archer, 1990.

ARCHER, William C. „The Paintings in the Alae of the Casa dei Vettii and a Definition of the Fourth Pompeian Style“. U: *American Journal of Archaeology*, 94, 1990., str. 95.-123.

Arheološki muzej u Zagrebu - izvješće o radu u 2016. godini, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2017., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Arheološki muzej u Zagrebu (izvješće o radu za 2010. godinu), Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2011., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Arheološki muzej u Zagrebu - izvješće o radu za 2015. godinu, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2016., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Arheološki muzej u Zagrebu - izvješće o radu za 2017. godinu, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2018., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Balen, 2015.a

BALEN, Jacqueline. „Predgovor“. U: *Aquae Iasae: nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, katalog izložbe (Cankarjev dom, Ljubljana, svibanj - listopad 2014.; Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2015. - travanj 2016.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2015.a, str. 10.-11.

Balen, 2015.b

BALEN, Jacqueline. „Preface“. U: *Aquae Iasae: nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, katalog izložbe (Cankarjev dom, Ljubljana, svibanj - listopad 2014.; Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2015. - travanj 2016.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2015.b, str. 12.-14.

Beyen, 1951.

BEYEN, Hendrik Gerard. „The Workshops of the "Fourth Style" at Pompeii and in Its Neighbourhood (I)“. U: *Fourth Series*, Vol. 4, Fasc. 3/4, 1951., str. 235.-257.

Bilde Guldager, 1993.

BILDE GULDAGER, Pia. „The International Style: Aspects of Pompeian First Style and Its Eastern Equivalents“. U: *Aspects of Hellenism in Italy: Towards a Cultural Unity?*, (ur.)

M. Nielsen, I. Nielsen, and P.G. Bilde, Copenhagen: Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, 1993., str. 151.-177.

Bilić, 2015.

BILIĆ, Tomislav. „Numizmatički nalazi iz izvorišnog bazena u Varaždinskim Toplicama“. U: *Aquae Iasae: nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, katalog izložbe (Cankarjev dom, Ljubljana, svibanj - listopad 2014.; Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2015. - travanj 2016.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2015., str. 120.-122.

Bologna, 2022.

BOLOGNA, Francesca. „How Were Roman Wall Paintings Made? Material and Textual Evidence“. U: *Greek and Roman Painting and the Digital Humanities*, (ur.) Marie-Claire Beaulieu and Valérie Toillon, New York, London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2022., str. 125.-143.

Bošković, 2018.

BOŠKOVIĆ, Marija Lena. *Konzervatorsko-restauratorski radovi na ulomcima zidnih slika s arheološkog lokaliteta Gradina u Issi*, diplomski rad, Split: Odsjek za konzervaciju-restauraciju, Odjel za likovnu umjetnost, Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu, 2018., <https://repozitorij.umass.unist.hr/islandora/object/umas:234> (pristup 24. 4. 2022.)

Bruno, 1969.

BRUNO, Vincent J. „Antecedents of the Pompeian First Style“. U: *American Journal of Archaeology*, 73/3, 1969., str. 305.-317.

Bruno, 1993.

BRUNO, Vincent J. „Mark Rothko and the Second Style: The Art of the Color Field in Roman Murals“. U: *Eius Virtutis Studiosi: Classical and Postclassical Studies in Memory of Frank Edward Brown (1908-1988)*, Vol. 43, 1993., str. 235.-255.

Buzov, 2014.

BUZOV, Marija. *Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom u Hrvatskoj: arheološke rasprave*, Zagreb: Vlast. nakl., 2014.

Cambi, 2002.a

CAMBI, Nenad. „Rimska civilizacija: Mozaik i slikarstvo“. U: *Antika*, (ur.) Nada Brnardić, Zagreb: Naklada Ljevak, Institut za povijest umjetnosti, 2002.a, str. 182.-194.

Cambi, 2002.b

CAMBI, Nenad. „Kasnoantička i ranokršćanska civilizacija: Slikarstvo, mozaik i štukatura“. U: *Antika*, (ur.) Nada Brnardić, Zagreb: Naklada Ljevak, Institut za povijest umjetnosti, 2002.b, str. 282.-301.

Cambi, 2020.a

CAMBI, Nenad. „Rimsko razdoblje: Mozaik i slikarstvo“. U: *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, (ur.) Ivo Babić, Joško Belamarić, Joško Božanić, Nenad Cambi, Petar Jakelić, Branko Jozić, Vanja Kovačić, Bratislav Lučin, Emilio Marin, Željko Radić, Drago Šimundža, Radoslav Tomić, Marko Trogrlić i Josip Vrandečić, Split, Zagreb: Književni krug, Institut za povijest umjetnosti, 2020.a, str. 295.-305.

Cambi, 2020.b

CAMBI, Nenad. „Kasnoantičko i ranokršćansko doba: Slikarstvo, mozaik i štukatura“. U: *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, (ur.) Ivo Babić, Joško Belamarić, Joško Božanić, Nenad Cambi, Petar Jakelić, Branko Jozić, Vanja Kovačić, Bratislav Lučin, Emilio Marin, Željko Radić, Drago Šimundža, Radoslav Tomić, Marko Trogrlić i Josip Vrandečić, Split, Zagreb: Književni krug, Institut za povijest umjetnosti, 2020.b, str. 419.-443.

Cuní, 2016.

CUNÍ, Jorge. „What do we know of Roman wall painting technique? Potential confounding factors in ancient paint media analysis“. U: *Heritage Science*, 4/44, 2016., <https://heritagesciencejournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40494-016-0111-4> (pristup 4. 3. 2022.)

Cuomo, 2008.

CUOMO, Sarafina. „Ancient Written Sources for Engineering and Technology“. U: *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, (ur.) John Peter Oleson, Oxford University Press, 2008., str. 15.-34.

Dammann, 2004.

DAMMANN, Dagmar. *Die Zusammensetzung römischer Putze mit gefasster Oberfläche in der Thermenanlage von Varaždinske Toplice/Nord-Kroatien hinsichtlich ihrer Beständigkeit gegenüber dem Einfluss sulfathaltiger Wässer*, diplomski rad, Potsdam: Studeingang Restaurierung, Fachbereich Architektur und Städtebau, Fachhochschule Potsdam, 2004.

Dietrich, 2017.

DIETRICH, Nikolaus. „Pictorial space as a media phenomenon: the case of ‘Landscape’ in Romano-Campanian wall-painting“. U: *Cahiers « Mondes anciens »*, 9(9), 2017., https://www.researchgate.net/publication/315321164_Pictorial_space_as_a_media_phenomenon_the_case_of_'Landscape'_in_Romano-Campanian_wall-painting (pristup 17. 3. 2022.)

Domić-Kunić, 2006.

DOMIĆ-KUNIĆ, Alka. „Bellum Pannonicum (12. -11. st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije“. U: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 39 No. 1, 2006., str. 59.-164., <https://hrcak.srce.hr/clanak/29104> (pristup 23. 2. 2022.)

Džin, 2011.

DŽIN, Kristina. „Rimske vile i uvjeti stanovanja na pulskom ageru. Neki primjeri“. U: *Histria antiqua*, Vol. 20 No. 20, 2011., str. 91.-107., <https://hrcak.srce.hr/79709> (pristup 26. 4. 2022.)

Đurđević, 2013.

ĐURĐEVIĆ, Goran. „Fragmenti antike: Rudina i okolica od antike do ranog srednjeg vijeka“. U: *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, Vol. No. 2, 2013., str. 87.-101., <https://hrcak.srce.hr/clanak/161934> (pristup 6. 5. 2022.)

Esposito, 2021.

ESPOSITO, Domenico. „Decorative Principles Between the Public and Private Spheres in Pompeii: Contexts, Patrons and Artisans“. U: *Principles of Decoration in the Roman World*, (ur.) Annette Haug i M. Taylor Lauritsen, Berlin, Boston: De Gruyter, 2021., str. 53.-70.

Fagan, 2001.

FAGAN, Garrett G. „The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions“. U: *American Journal of Archaeology*, Vol. 105 No. 3, 2001., str. 403.-426.

Filipan, 1973.

FILIPAN, Božica. „Varaždinskotopličkim krajem“. U: *Varaždinske Toplice*, (ur.) Stjepan Draganić, Zagreb: Kajkavsko spravišće, 1973., str. 1.-11.

Fulir, 1970.

FULIR, Miroslav. „Osvrt na položaj današnjeg Varaždina u nizu nekadašnjih rimskih postaja“. U: *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, Vol. 4 No. 4, 1970., str. 5.-19., <https://hrcak.srce.hr/136356> (pristup 22. 2. 2022.)

Gee, 2014.

GEE, Regina. „Fourth Style Responses to ‘Period Rooms’ of the Second and Third Styles at Villa A (‘of Poppea’) at Oplontis“. U: *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA*, (ur.) N. Zimmermann, Beč, 2014., str. 89.-96.

Gee, 2015.

GEE, Regina. „Fourth Style Workshop Deployment and Movement Patterns at Villa A (‘of Poppaea’) at Oplontis“. U: *Beyond Iconography: Materials, Methods, and Meaning in Ancient Surface Decoration Selected Papers on Ancient Art and Architecture*, (ur.) S. Lepinski and S. McFadden, Boston, 2015., str. 113.-134.

Gobić-Bravar, 2014.

GOBIĆ-BRAVAR, Đeni. „The treatment of fresco fragments in the Archaeological museum of Istria, from 1903 till today“. U: *Ravenna Musiva - Preservation and restoration of architectural decoration, mosaics and frescoes*, (ur.) Linda Kniffitz, Ermanno Carbonara, 2014., str. 422.-427.

Greene, 2008.

GREENE, Kevin. „Inventors, Invention, and Attitudes toward Innovation“. U: *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, (ur.) John Peter Oleson, Oxford University Press, 2008., str. 800.-818.

Gregl, 1994.

GREGL, Zoran. „Kasnoantička nekropola Štrbinci kod Đakova: istraživanja 1993.“. U: *Opvscvla archaeologica*, Vol. 18 No. 1, 1994., str. 181.-190., <https://hrcak.srce.hr/5397> (pristup 9. 6. 2022.)

Haug, 2021.

HAUG, Annette. „Introduction: Principles of Decor“. U: *Principles of Decoration in the Roman World*, (ur.) Annette Haug i M. Taylor Lauritsen, Berlin, Boston: De Gruyter, 2021., str. 1.-14.

Hajduk, 1973.

HAJDUK, Stjepan. „Muzej Varaždinskih Toplica“. U: *Varaždinske Toplice*, (ur.) Stjepan Draganić, Zagreb: Kajkavsko spravišće, 1973., str. 28.-32.

Izvešća hrvatskih muzeja 2002, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2003., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Izvešća hrvatskih muzeja 2004., Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2005., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Izvešća hrvatskih muzeja 2006, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2007., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Izvešća zagrebačkih muzeja 2002, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2003., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Izvešća zagrebačkih muzeja 2004, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2005., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Izvešća zagrebačkih muzeja 2005, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2006., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Izvešća zagrebačkih muzeja 2006, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2007., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

Jackson i Greene, 2008.

JACKSON, Mark, Kevin GREENE. „Ceramic Production“. U: *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, (ur.) John Peter Oleson, Oxford University Press, 2008., str. 496.-519.

Jakopović, 1996.

JAKOPOVIĆ, Karmen. „Varaždinske Toplice u prostoru povijesnih zbivanja“. U: *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, Vol. No. 8-9, 1996., str. 35.-37., <https://hrcak.srce.hr/clanak/199107> (pristup 23. 3. 2022.)

Jeličić Radonić, 1992.

JELIČIĆ RADONIĆ, Jasna. „Ranokršćanske freske u Lovrečini na Braču“. U: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 32 No. 1, 1992., str. 133.-149., <https://hrcak.srce.hr/clanak/174244> (pristup 24. 4. 2022.)

Jones, 2019.

JONES, B. Nathaniel. *Painting, Ethics, and Aesthetics in Rome*, Cambridge, New York, Port Melbourne, New Delhi, Singapore: Cambridge University Press, 2019.

Kelava, 2018.

KELAVA, Dominik. *Starokršćanski lokaliteti u istočnoj Slavoniji u svjetlu novih arheoloških istraživanja*, završni rad, Zadar: Odjel za arheologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 2018., <https://zir.nsk.hr/islandora/object/unizd%3A2459> (pristup 9. 6. 2022.)

Klaić, 2018.

KLAIĆ, Josip. *Zaštita, konzervacija i prezentacija zidnog oslika u arheološkom kontekstu*, diplomski rad, Zagreb: Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10138/> (pristup 24. 4. 2022.)

Kušan, 1997.

KUŠAN, Ivana. „Izrada 3D modela kompleksa rimske javne arhitekture“. U: *Aquae Iasae - Varaždinske Toplice: vizualizacija rimske arhitekture*, (ur.) Dorica Nemeth Ehrlich, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 1997., str. 22.-28.

Kušan Špalj, 2015.a

KUŠAN ŠPALJ, Dora. „AQUAE IASAE - lječilišni, kulturni i proročki centar“. U: *Aquae Iasae: nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, katalog izložbe (Cankarjev dom, Ljubljana, svibanj - listopad 2014.; Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2015. - travanj 2016.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2015.a, str. 56.-81.

Kušan Špalj, 2017.a

KUŠAN ŠPALJ, Dora. „Aquae Iasae - nova otkrića u rimskom svetištu - s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa“. U: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 50 No. 1, 2017.a, str. 255.-308., <https://hrcak.srce.hr/clanak/283174> (pristup 23. 2. 2022.)

Kušan Špalj, 2020.

KUŠAN ŠPALJ, Dora. „Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) - ranokršćanski horizont“. U: *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, (ur.) Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Iva Kaić, Vinka Matijević, Zagreb: Arheološki zavod Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2020., str. 303.-319.

Kušan Špalj, 2015.b

KUŠAN ŠPALJ, Dora. „Povijest rimskog naselja AQUAE IASAE“. U: *Aquae Iasae: nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, katalog izložbe (Cankarjev dom, Ljubljana, svibanj - listopad 2014.; Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2015. - travanj 2016.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2015.b, str. 50.-52.

Kušan Špalj, 2015.c

KUŠAN ŠPALJ, Dora. „Rekonstrukcija prostora oko prirodnog izvora termalne vode - rituali i namjena“. U: *Aquae Iasae: nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, katalog izložbe (Cankarjev dom, Ljubljana, svibanj - listopad 2014.; Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2015. - travanj 2016.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2015.c, str. 107.-113.

Kušan Špalj, 2017.b

KUŠAN ŠPALJ, Dora. „Rimsko naselje Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) - primjer recikliranja građevinskog materijala“. U: *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, (ur.) Ina Miloglav, Andreja Kudelić, Jacqueline Balen, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Institut za arheologiju, 2017.b, str. 163.-179., http://www.iarh.hr/media/arhiva/Recikliraj_ideje%20iz%20pro%C5%A1losti_web.pdf (pristup 22. 2. 2022.)

Kušan Špalj, 2015.d

KUŠAN ŠPALJ, Dora. „Uvod“. U: *Aquae Iasae: nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, katalog izložbe (Cankarjev dom, Ljubljana, svibanj - listopad 2014.; Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2015. - travanj 2016.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2015.d, str. 15.-17.

Laidlaw, 1985.

LAIDLAW, Anne. *The First Style in Pompeii: Painting and Architecture*, Rim: Bretschneider, 1985.

Lancaster, 2008.

LANCASTER, Lynne. „Roman Engineering and Construction“. U: *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, (ur.) John Peter Oleson, Oxford University Press, 2008., str. 256.-284.

Lauritsen, 2021.

LAURITSEN, M. Taylor. „Ornamental Painting on Campanian House Façades“. U: *Principles of Decoration in the Roman World*, (ur.) Annette Haug i M. Taylor Lauritsen, Berlin, Boston: De Gruyter, 2021., str. 123.-140.

Lazzarini, 1982.

LAZZARINI, Lorenzo. „The Discovery of Egyptian Blue in a Roman Fresco of the Mediaeval Period (Ninth Century A.D.)“. U: *Studies in Conservation*, Vol. 27 No. 2, 1982., str. 84.-86.

Ling, 1991.

LING, Roger. *Roman Painting*, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1991.

Lorenz, 2015.

LORENZ, Katharina. „Wall Painting“. U: *A Companion to Roman Art*, (ur.) Barbara E. Borg, John Wiley & Sons, 2015., str. 252.-267.

Majkić, 2010.a

MAJKIĆ, Astrid Mirjana. „Analiza fragmenata oslikane žbuke pronađene ispred amfiteatra u Puli“. U: *Histria antiqua*, Vol. 19 No. 19, 2010.a, str. 285.-292., <https://hrcak.srce.hr/85472> (pristup 24. 4. 2022.)

Majkić, 2021.

MAJKIĆ, Astrid Mirjana. „Karakteristike rimskog zidnog slikarstva na području kolonije Pola“. U: *Histria archaeologica: Časopis Arheološkog muzeja Istre*, Vol. 51. No. 51, 2021., str. 65.-100., <https://hrcak.srce.hr/269142> (pristup 26. 4. 2022.)

Majkić, 2016.

MAJKIĆ, Astrid Mirjana. „Oslikana žbuka iz rimske vile na poluotoku Sorna kraj Poreča“. U: *Histria archaeologica: Časopis Arheološkog muzeja Istre*, Vol. 46. No. 46, 2016., str. 109.-148., <https://hrcak.srce.hr/182631> (pristup 24. 4. 2022.)

Majkić, 2010.b

MAJKIĆ, Astrid Mirjana. „Preliminarni izvještaj o fragmentima zidne i stropne dekoracije s lokaliteta Castropola 40 u Puli“. U: *Histria archaeologica: Časopis Arheološkog muzeja Istre*, Vol. 40 No. 40, 2010.b, str. 59.-78, <https://hrcak.srce.hr/en/clanak/95169> (pristup 24. 4. 2022.)

Majkić, 2019.

MAJKIĆ, Astrid Mirjana. „Ulomci oslikane žbuke prvog stila s područja rimskih hramova u Nezakciju iz arheoloških istraživanja 1978. i 1980./81.“. U: *Histria archaeologica: Časopis Arheološkog muzeja Istre*, Vol. 49. No. 49., 2019., str. 97.-119., <https://hrcak.srce.hr/en/230249> (pristup 24. 4. 2022.)

Majkić i Gobić-Bravar, 2016.

MAJKIĆ, Astrid Mirjana, Đeni GOBIĆ-BRAVAR. „Idejna rekonstrukcija podnih, zidnih i stropnih dekoracija rimske vile na lokalitetu Sorna“. U: *Histria archaeologica: Časopis Arheološkog muzeja Istre*, Vol. 46. No. 46, 2016., str. 149.-168., <https://hrcak.srce.hr/en/182634> (pristup 24. 4. 2022.)

Majkić i Gobić-Bravar, 2017.

MAJKIĆ, Astrid Mirjana, Đeni GOBIĆ-BRAVAR. „Ulomci oslikane žbuke i mramora iz rimskih vila na poluotoku Katoro i rtu Tiola kod Umaga sa starih arheoloških istraživanja 1957. i 1970./71.“. U: *Histria archaeologica: Časopis Arheološkog muzeja Istre*, Vol. 47 No. 47, 2017., str. 77.-112., <https://hrcak.srce.hr/en/192173> (pristup 24. 4. 2022.)

Marasović, 1989.

MARASOVIĆ, Tomislav. „Prilog datiranju fresaka iz jugoistočnog kvadranta Dioklecijanove palače“. U: *Kulturna baština*, Vol. No. 19, 1989., str. 7.-11., <https://hrcak.srce.hr/clanak/241191> (pristup 24. 4. 2022.)

Marinković, 2016.

MARINKOVIĆ, Vinka. *Dekoracija Dioklecijanove palače u Splitu*, doktorski rad, Zadar: Poslijediplomski sveučilišni studij Arheologija istočnog Jadrana, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 2016., <https://dr.nsk.hr/islandora/object/unizd:993> (pristup 28. 4. 2022.)

McCorquodale, 1988.

MCCORQUODALE, Charles. „The Classical World: Greece and Rome“. U: *The History of Interior Decoration*, Oxford, Phaidon, 1988., str. 9.-28.

Migotti, 1997.

MIGOTTI, Branka. „Ranokršćanska freska iz Štrbinaca kod Đakova“. U: *Zbornik Muzeja Đakovštine*, Vol. 4 No. 1, 1997., str. 27.-49., <https://hrcak.srce.hr/236659> (pristup 26. 4. 2022.)

Moormann, 2013.

MOORMANN, Eric M. „Did Roman Republican Paintings Convey Political Messages? The Megalography of Terzigno and Other Second Style Paintings“. U: *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques*, (ur.) A. Barbet i A. Verbanck-Piérard, Arles, 2013., str. 226.-235.

Muth, 2015.

MUTH, Susanne. „The Decoration of Private Space in the Later Roman Empire“. U: *A Companion to Roman Art*, (ur.) Barbara E. Borg, John Wiley & Sons, 2015., str. 406.-427.

Nemeth Ehrlich i Kušan, 1997.

NEMETH EHRLICH, Dorica, Dora KUŠAN. „Rimsko naselje Aquae Iasae“. U: *Aquae Iasae - Varaždinske Toplice: vizualizacija rimske arhitekture*, (ur.) Dorica Nemeth Ehrlich, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 1997., str. 8.-21.

Nemeth Ehrlich i Kušan Špalj, 2015.

NEMETH EHRLICH, Dorica, Dora KUŠAN ŠPALJ. „Rimsko naselje AQUAE IASAE – rezultati arheoloških istraživanja na prostoru gradskog parka u Varaždinskim Toplicama“. U: *Aquae Iasae: nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, katalog izložbe (Cankarjev dom, Ljubljana, svibanj - listopad 2014.; Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2015. - travanj 2016.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2015., str. 21.-35.

Pappalardo, 1991.

PAPPALARDO, Umberto. „Il terzo stile“. U: *La pittura di Pompei*, Milano, 1991., str. 221.-228.

Pappalardo, 2008.

PAPPALARDO, Umberto. *The Splendor of Roman Wall Painting*, Los Angeles: The J. Paul Getty Museum, 2008.

Peters, 1979. (1982.)

PETERS, Wilhelm J. Th. „La composizione delle pitture parietali di IV stile a Roma e in Campania“. U: *Atti del Convegno Internazionale „La regione sotterrata dal Vesuvio: studi e prospettive*, Napulj, 1979. (1982.), str. 635.-659.

Picard, 1977.

PICARD, Chalet. „Origine et signification des fresques architectoniques romanocampaniennes dites de second style“. U: *Revue Archéologique*, 45, 1977., str. 226.-228.

Pirnat Spahić, 2015.

PIRNAT SPAHIĆ, Nina. „Predgovor“. U: *Aquae Iasae: nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, katalog izložbe (Cankarjev dom, Ljubljana, svibanj - listopad 2014.; Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, prosinac 2015. - travanj 2016.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2015., str. 6.-7.

Plesničar-Gec, 1998.a

PLESNIČAR-GEC, Ljudmila. *Antične freske v Sloveniji I - 1. dio (Emona)*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1998.a, str. 6.-245.

Plesničar-Gec, 1998.b

PLESNIČAR-GEC, Ljudmila. *Antične freske v Sloveniji I - 2. dio (Celeia, Poetovio)*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1998.b, 257.-355.

Puhara i Požar Piplica, 2018.

PUHARA, Helena, Ana POŽAR PIPLICA. „Novootkriveni fragment antičkog zidnog oslika iz Cavtata: istraživanje, konzerviranje i mogućnost prezentacije“. U: *Portal: The Yearbook of the Croatian Conservation Institute*, Vol. No. 9., 2018., str. 7.-14., <https://hrcak.srce.hr/en/218258> (pristup 24. 4. 2022.)

Puović, 2020.

PUOVIĆ, Marija. *Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnom osliku u palači Šećerane u Rijeci*, diplomski rad, Zagreb: Odsjek za konzerviranje i restauriranje umjetnina, Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, 2020., <https://zir.nsk.hr/islandora/object/alu:570> (pristup 11. 5. 2022.)

Radovanlija Mileusnić, 2008.

RADOVANLIJA MILEUSNIĆ, Snježana. „Stručni radovi za zvanja u muzejskoj struci u 2008.“. U: *Informatica museologica*, Vol. 39 No. 1-4, 2008., str. 138.-148., <https://hrcak.srce.hr/clanak/198578> (pristup 28. 4. 2022.)

Rosenberg, 2010.

ROSENBERG, Angela. „Taking the First Style Seriously“. U: *Chicago Art Journal*, 20/2-15, 2010., str. 103.-115.

Stinson, 2011.

STINSON, Philip. „Perspective Systems in Roman Second Style Wall Painting“. U: *American Journal of Archaeology*, 115, 2011., str. 403.-426.

Strickland, 2010.

STRICKLAND, Michael Harold. *Roman building materials, construction methods, and architecture: the identity of an Empire*, diplomski rad, Clemson: Graduate School, Clemson University, 2010.

Suić, 2003.

SUIĆ, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, 2003.

Thomas, 2014.

THOMAS, Edmund V. „The Severan Period“. U: *A Companion to Roman Architecture*, (ur.) Roger B. Ulrich, Caroline K. Quenemoen, Wiley Blackwell, 2014., str. 82.-105.

Trumbić, 2019.

TRUMBIĆ, Tea. *Okešinec, arheološki lokalitet Sipčina: Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima na fragmentima oslikanih žbuka, mozaika i podnica s antičkog arheološkog lokaliteta Sipčina*, Zagreb: Odjel za zidno slikarstvo i mozaik, Hrvatski restauratorski zavod, 2019.

Turinski, 1970.

TURINSKI, Živojin. *Boje, veziva, tehnike slikanja*, Beograd: Vuk Karadžić, 1970.

Ugarković, Schrunk, Begović i Petrić, 2016.

UGARKOVIĆ, Marina, Ivančica SCHRUNK, Vlasta BEGOVIĆ, Marinko PETRIĆ. „Arheološka istraživanja rimske vile u uvali Soline na otoku Sveti Klement (Pakleni otoci, Hvar), lipanj 2015. godine“. U: *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XII No. 1, 2016., str. 160.-165., <https://hrcak.srce.hr/en/167339> (pristup 24. 4. 2022.)

Vikić i Gorenc, 1973.

VIKIĆ, Branka, Marcel GORENC. „Aquae Iasae - Varaždinske Toplice u antičko doba“. U: *Varaždinske Toplice*, (ur.) Stjepan Draganić, Zagreb: Kajkavsko spravišće, 1973., str. 12.-27.

Vikić i Gorenc, 1980.

VIKIĆ, Branka, Marcel GORENC. *Varaždinske Toplice - Aquae Iasae u antičko doba*, Varaždinske Toplice: Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, 1980.

Vikić-Belančić, 1972.

VIKIĆ-BELANČIĆ, Branka. „Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama“. U: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 6-7 No. 1, 1972., str. 75.-127., <https://hrcak.srce.hr/clanak/35732> (pristup 23. 3. 2022.)

Vikić-Belančić, 1996.

VIKIĆ-BELANČIĆ, Branka. „Rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta u Varaždinskim Toplicama“. U: *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, Vol. No. 8-9, 1996., str. 11.-34., <https://hrcak.srce.hr/clanak/199097> (pristup 23. 3. 2022.)

Vikić-Belančić i Gorenc, 1958.

VIKIĆ-BELANČIĆ, Branka, Marcel GORENC. „Arheološka istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1953.-1955. godine“. U: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 1 No. 1, 1958., str. 75.-127., <https://hrcak.srce.hr/20198> (pristup 22. 2. 2022.)

Vikić-Belančić i Gorenc, 1961.

VIKIĆ-BELANČIĆ, Branka, Marcel GORENC. „Istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1956. do 1959. godine“. U: *Vjesnik Arheološkog muzeja u*

Zagrebu, Vol. 2 No. 1, 1961., str. 181.-223., <https://hrcak.srce.hr/21389> (pristup 22. 2. 2022.)

Vikić-Belančić i Gorenc, 1970.

VIKIĆ-BELANČIĆ, Branka, Marcel GORENC. „Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama“. U: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 4 No. 1, 1970., str. 121.-157., <https://hrcak.srce.hr/20524> (pristup 22. 2. 2022.)

Vješnica, 2004.

VJEŠNICA, Borko. „Konzervacija i restauracija zidova i žbuke Augusteuma“. U: *Journal of Dalmatian archaeology and history*, Vol. 96 No. 1, 2004., str. 517.-538., <https://hrcak.srce.hr/en/clanak/292825> (pristup 24. 4. 2022.)

Vlahović, 2020.

VLAHOVIĆ, Spomenka. „Nekoliko crtica o otkrivenim kasnoantičkim fragmentima fresaka i arheološkim nalazima iz Ulice Braće Radić u Varaždinskim Toplicama“. U: *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, Vol. No. 31, 2020., str. 9.-29., <https://hrcak.srce.hr/clanak/358202> (pristup 23. 2. 2022.)

Vlahović, 2011.

VLAHOVIĆ, Spomenka. „Prikaz konzervacije tubula u prostoriji 1 u području terma antičkog kompleksa Aquae Iasae u Varaždinskim Toplicama“. U: *Historia Varasdiensis: časopis za varaždinsku povjesnicu*, Vol. 1 No. 1, 2011., str. 43.-53., <https://hrcak.srce.hr/clanak/127151> (pristup 23. 2. 2022.)

Vuković, 2020.

VUKOVIĆ, Karmen. *Ranokršćanski mozaici i freske u Dalmaciji*, diplomski rad, Split: Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2020., <https://repozitorij.ffst.unist.hr/en/islandora/object/ffst%3A2457> (pristup 28. 4. 2022.)

Wall Paintings: Anticipating and Responding to their Discovery, Historic England, 2018., <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/wall-paintings/> (pristup 9. 3. 2022.)

Ward, 1992.

WARD, Roy Bowen. „Women in Roman Baths“. U: *The Harvard Theological Review*, Vol. 85 No. 2, 1992., str. 125.-147.

Weyer et al., 2015.

WEYER, Angela [et al.] (ur.). *EwaGlos - European Illustrated Glossary for Conservation Terms for Wall Painting and Architectonic Surfaces*. Petersberg, Germany: Michael Imhof Verlag GmbH & Co. KG, 2015., <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/1706/> (pristup 28. 4. 2022.)

Wikander, 2008.

WIKANDER, Örjan. „Sources of Energy and Exploitation of Power“. U: *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, (ur.) John Peter Oleson, Oxford University Press, 2008., str. 136.-157.

Wilson, 2008.a

WILSON, Andrew I. „Hydraulic Engineering and Water Supply“. U: *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, (ur.) John Peter Oleson, Oxford University Press, 2008.a, str. 285.-318.

Wilson, 2008.b

WILSON, Andrew I. „Large-Scale Manufacturing, Standardization, and Trade“. U: *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, (ur.) John Peter Oleson, Oxford University Press, 2008.b, str. 393.-417.

Yegül, 2014., 299.

YEGÜL, Fikret K. „Roman Imperial Baths and Thermae“. U: *A Companion to Roman Architecture*, (ur.) Roger B. Ulrich, Caroline K. Quenemoen, Wiley Blackwell, 2014., str. 299.-323.

Zavičajni muzej Varaždinske Toplice - izvješće o radu za 2019. godinu, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), 2020., <https://mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja/stari-brojevi/> (pristup 20. 3. 2022.)

11. Popis internetskih izvora

- „Baths & Bathing as an Ancient Roman“, *Honors Program in Rome*, 13. rujna 2004., https://depts.washington.edu/hrome/Authors/kjw2/BathsBathinginAncientRome/247/pub_zbpage_view.html (pristup 5. 4. 2022.)
- „broć“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9621> (pristup 22. 3. 2022.)
- „Forum Baths“, *Pompeii Sites*, <http://pompeiiites.org/en/archaeological-site/forum-baths/> (pristup 28. 3. 2022.)
- „gimnazij“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22014> (pristup 1. 4. 2022.)
- „Herkulanej“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25140> (pristup 17. 3. 2022.)
- „House of the Vettii“, *Pompeii Sites*, <http://pompeiiites.org/en/archaeological-site/house-of-the-vettii/> (pristup 18. 3. 2022.)
- „mural“, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/art/mural-painting> (pristup 9. 3. 2022.)
- „olovo“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45075> (pristup 22. 3. 2022.)
- „pompejski stil“, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 12. rujna 2017., <https://proleksis.lzmk.hr/143101/> (pristup 17. 3. 2022.)
- „Red lead“, *Pigments through the Ages*, <http://www.webexhibits.org/pigments/indiv/overview/redlead.html#:~:text=Brief%20description%20of%20Red%20lead,in%20European%20manuscripts%20and%20paintings.> (pristup 22. 3. 2022.)
- „Stabian Baths“, *Pompeii Sites*, <http://pompeiiites.org/en/archaeological-site/stabian-baths/> (pristup 28. 3. 2022.)

„Suburban Baths“, *Pompeii Sites*, <http://pompeiiisites.org/en/archaeological-site/suburban-baths/> (pristup 28. 3. 2022.)

„terme“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=60946> (pristup 30. 3. 2022.)

12. Popis kratica

eng. = engleski

FTIR ili FT-IR = infracrvena spektroskopija s Fourierovom transformacijom

g. = godina

inv. br. = inventarni broj

lat. = latinski

m = metar

po. Kr. = poslije Krista

pr. Kr. = prije Krista

st. = stoljeće

13. Sažetak i ključne riječi (*summary and keywords*)

Ovim je radom obrađena većina fragmenata oslikane žbuke iz zapadnog apoditerija rimskih termi u Varaždinskim Toplicama, odnosno nekadašnjem rimskom naselju *Aquae Iasae* koje je bilježilo kontinuitet naseljenosti još od prapovijesti. Ulomci su pripadali zidnoj, a zasigurno i stropnoj dekoraciji zapadnog apoditerija termi. Uglavnom se radi o fragmentima s naslikanim bordurama i trakama različitih boja, poglavito u kombinaciji crvene i žute boje, no neki ulomci sadrže i različite geometrijske elemente, kao i motive vegetabilnog i arhitektonskog podrijetla, što ukazuje na raznovrsnost u načinu dekoriranja. Rezultati analize ulomaka pokazuju da su utjecaji u načinu dekoriranja vjerojatno došli iz Slovenije te Cisalpinskog područja, kao i da su praćeni trendovi u izradi zidnih slika koji su u doba kasne antike bili prisutni na širem prostoru Rimskog Carstva, što se uočava iz odabira motiva, boja i pigmenata oslika. Unatoč brojnim nepoznicama, analiza fragmenata zidnog oslika zapadnog apoditerija varaždinskotopličkog termalnog sklopa, koju donosi ovaj rad, pruža osnovni uvid u zidne ili stropne ukrase spomenute prostorije, kao i okvir za njihovo daljnje istraživanje.

ključne riječi: *Aquae Iasae, fizikalna analiza, freske, graditeljska baština, kemijska analiza, pompejanski (pompejski) stilovi, rimska arhitektura, rimska umjetnost, rimske terme, rimsko zidno slikarstvo, unutrašnja žbuka, Varaždinske Toplice*

This thesis deals with the majority of fragments of painted plaster from the western apodyterium of the Roman baths in Varaždinske Toplice, i.e. the former roman settlement of *Aquae Iasae*, which recorded the continuity of population since prehistoric times. The fragments belonged to the wall and presumably ceiling decoration of the western apodyterium of the thermal baths. These are mainly fragments with painted strips of different colors, mainly in a combination of red and yellow, but some fragments also contain different geometric patterns, as well as motifs of vegetable and architectural origin, which indicates a variety of decoration. The results of the analysis of the fragments show that the influences of decoration style probably came from Slovenia and the Cisalpine area, as well as that they followed the trends in wall painting that were present in the wider area of the Roman Empire during late antiquity, which is indicated by the choice of motifs, colors and painting pigments. Despite the numerous unknowns, the analysis of fragments of the wall painting of the western apodyterium of the Varaždin Toplice thermal complex provides a basic insight into the wall or ceiling decorations of the apodyterium, as well as a framework for further research.

keywords: *Aquae Iasae, physical analysis, frescoes (murals), built heritage, chemical analysis, Pompeian styles, ancient roman architecture, ancient roman art, ancient roman baths (thermae), ancient roman wall (mural) painting, plaster, Varaždinske Toplice*